Peer reviewed Journal Impact Factor: 7.265 ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

May 2022 Volume-14 Issue-3

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)

Address

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, May 2022, Volume-14 Issue-3

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

May-2022 Volume-14 Issue-3

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

EDITORIAL BOARD		
Nguyen Kim Anh *[Hanoi] Virtnam*	***Prof. Andrew Cherepanow*** *Detroit, Michigan [USA]*	***Prof. S. N. Bharambe*** *Jalgaon[M.S]*
Dr. R. K. Narkhede *Nanded [M.S]*	***Prof. B. P. Mishra,*** *Aizawal [Mizoram]*	***Prin. L. N. Varma*** *Raipur [C. G.]*
Dr. C. V. Rajeshwari *Pottikona [AP]*	***Prof. R. J. Varma*** *Bhavnagar [Guj]*	***Dr. D. D. Sharma*** *Shimla [H.P.]*
Dr. AbhinandanNagraj *Benglore[Karanataka]*	***Dr. VenuTrivedi*** *Indore[M.P.]*	***Dr. ChitraRamanan*** *Navi ,Mumbai[M.S]*
Dr. S. T. Bhukan *Khiroda[M.S]*	***Prin. A. S. KolheBhalod*** *[M.S]*	***Prof.KaveriDabholkar*** *Bilaspur [C.G]*

Published by-Chief Editor, Dr. R. V. Bhole, (Maharashtra)

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	शिरूर (कासार) तालुक्यातील मध्यम जलसिंचन प्रकल्पाचा शेतीवर झालेला परिणाम एक भौगोलिक अभ्यास **डॉ. संजय रावसाहेब सावते, श्री.पवार राकेश विश्वांभर**	1-5
2	भारतीय शेती आणि जागतिकीकरण **प्रा. डॉ. कळसकर सूर्यकांत नागनाथ**	6-8
3	राष्ट्र निर्माण मे शिक्षा **अरुण कुमार अग्रहरि, डॉ. अजय कुमार मिश्र**	9-11
4	आदेशात्मकता, निरपेक्ष आदेशवाद आणि सार्वत्रिकता : एक तौलनिक अध्ययन (आर. एम. हेअर व ईम्यन्युअल कांटच्या संदर्भात) **डॉ. नरेंद्र वसंत रघटाटे**	12-16
5	शहीद व सेवानिवृत्त जवानांच्या कुटुंबांच्या विकासासाठी योजना **प्रो. डॉ. सुहास आव्हाड, झडे संदीप देवराम**	17-20
6	**ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कारभाराच्या कळातील कायदयाचे मुल्यमापन** **प्रा. डॉ. डी. डी. राठोड**	21-22
7	गया जिले के नीम चक बथानी विकासखंड के ग्राम नतेसारी के ग्रामीण परिवारों की सामाजिक एवं आर्थिक स्थिति का अध्ययन **ओंकार**	23-28
8	भारतातील शाश्वत कृषी विकास **Dr. Ramesh S. Desai, Dr. Dipak B. Gaikwad**	29-31
9	ग्रामीण समाज में महिला सशक्तिकरण की स्थिति बैतूल जिले के संदर्भ में **Dr. Kavita Rege**	32-33
10	एकविसाव्या शतकातील नवं शिक्षण धोरण कौशल्य विकसित करणारे **डॉ. दिपक वसंत चव्हाण**	34-38
11	भारतातील औद्योगिक धोरण आणि रचनात्मक सुधारणा **प्रा. एल. के. पवार**	39-42
12	श्रीमद्भागवत पुराण में भक्ति तत्व **डॉ फतेह सिंह**	43-46
13	वाढते विवाहाचे वय : समस्या लग्न जमण्याची व टिकण्याची एक समाजशास्त्रीय अभ्यास **डॉ. अनिल गाडेकर**	47-52
14	मंगलागौरी एक विधीनाट्य **Dr. Anuradha Joshi Patki**	53-57
15	भारतीय इतिहासातील कर्तृत्ववान महिला **सहा. प्राध्यापक एल.के. पवार**	58-60
16	मराठी भाषा प्रचार–प्रसार व संवर्धन ही एक काळाची गरज **प्रा. डॉ. सोनवले राजकुमार रंगनाथ**	61-65
17	ಧರ್ಮವಿಜಯ ಕಾವ್ಯದ ಉತ್ತರನ ಪೌರುಷ **ಡಾ. ಶಂಕರ ಭಟ್ ಪಿ**	66-69
18	मैला आंचल और ढोड़ाय चरित्र मानस का तुलनात्मक अध्ययन **असिस्टेंट प्रोफेसर डॉ ० इन्दु कुमारी**	70-72

शिरूर (कासार) तालुक्यातील मध्यम जलसिंचन प्रकल्पाचा शेतीवर झालेला परिणाम एक भौगोलिक अभ्यास

डॉ. संजय रावसाहेब सावते[1] श्री.पवार राकेश विश्वांभर[2]
[1]भूगोल विभाग प्रमुख, कालिकादेवी वरीष्ठ महाविद्यालय शिरुर (का) ता.शिरुर (कासार), जि.बीड
[2]राजीव गांधी कला व विज्ञान कनिष्ठ महाविद्यालय, रायमोहा तागडगाव फाटा), ता.शिरुर (कासार), जि.बीड
ई-मेल – **s.r.sawate@gmail.com**

सारांश :- भारतीय अर्थ व्यवस्थेत कृषी व्यवसायास अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. भारतात ७०% लोक शेती करतात. शेतीच्या उत्पन्नाची वाढ जमीनीला मिळाणाऱ्या अनेक घटकांवर अवलंबून असते. पाण्याचा नियमित व पुरेसा पुरवठा हा त्यापैकी सर्वात प्रमुख घटक आहे. पाणी म्हणजे जोवन आहे. पाणी हे मानव व इतर सजीवांसाठी अमूल्य असे साधन आहे. मानवाला जीवन जगण्यासाठी पाणी अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आहे. शेतीचा विकास हा पाण्यावरच अवलंबून आहे. सदरील अभ्यास क्षेत्राचा अभ्यास केल्या नंतर मला असे निदर्शनास आले आहे की, शिरुर(कासार)तालुक्यामध्ये जे मध्यम प्रकल्प आहेत. त्यापैकी सर्वात मोठा सिंदफणा मध्यम जलसिंचन प्रकल्प हा आहे. सिंदफणा जलसिंचन प्रकल्पाची पाणी साठवण क्ष्मता 7.358 द.ल.घ्.मी. असून 573 हेक्टर जमीन जलसिंचनाखाली आलेली आहे.

बीज संज्ञा :-सिंचनाखाली क्षेत्र, मध्यम प्रकल्प व कृषी क्षेत्र.

प्रस्तावना :-

मानव व सजीवांच्या मूलभूत गरजा अन्न, वस्त्र, निवारा या आहेत. या घटकांबरोबरच पाणी देखील यामुलभूत घटकांची गरज आहे. मानव व सर्व सजीवांना पाण्याची फार आवश्यकता आहे. पाण्याचा उपयोग मानव व सजीवांना पिण्यासाठी, घरगुती वापरासाठी, औद्योगिकरण, पशुपालन, उद्योगधंदे, जलवाहतुक, वीजनिर्मीती, मासेमारी, कुक्कुटपालन व शेती व्यवसायासाठी, सिंचनासाठी इत्यादी कामांसाठी पाण्याचा उपयोग होतो. म्हणूनच पाणी हे मानव व सर्व सजीवांसाठी अत्यावश्यक गरजेचे आहे. म्हणूनच पाणी हे सजीवसृष्टीचा आत्मा आहे असे म्हटले जाते. म्हणजेच पाण्याची बचत होईल त्या दृष्टीने "नील क्रांतीची" गरज आहे. त्याचप्रमाणे महाराष्ट्रात दरवर्षी पर्जन्य सारख्या प्रमाणात पडत नाही. महाराष्ट्रात सरासरी पर्जन्यमान 150 ते 300 सेमी इतके आहे. महाराष्ट्रात सर्व जिल्हयामध्ये सारख्या प्रमाणात पर्जन्य पडत नाही. सन 2020-21 मध्ये बीड जिल्हयाचे सरासरी पर्जन्यमान 833.75 मिमी आहे. तसेच शिरुर (कासार) तालुक्यात पावसाचे प्रमाण जिल्हयाच्या सरासरी पेक्षा कमी आहे आणि शिरुर (कासार) तालुका बालाघाट डोंगर रागेंच्या कमी पर्जन्य छायेच्या प्रदेशात येत असल्याने येथे पर्जन्याचे प्रमाण हे खूप कमी प्रमाणात आहे. त्यामुळे पर्जन्यपासून पडणाऱ्या पाण्याचा योग्य वापर व उपयोग करणे ही काळाची गरज आहे. अशा परिस्थितीवर मात करण्यासाठी जलसिंचन व जलव्यवस्थापन आणि नियोजन करणे काळाची गरज आहे. त्याचाच एक भाग म्हणून शिरुर (कासार) तालुक्यातील कृषी व जलसिंचनाचा विकास करण्याचा जो प्रयत्न झाला आहे. त्यामध्ये जलसिंचन प्रकल्प (मध्यम व लघु) यांची उभारणी करण्यात आली असून प्रकल्पातील पाण्याचा उपयोग शिरुर (कासार) तालुक्यातील सिंचनासाठी, पिण्यासाठी व शेतीसाठी करण्यात आलेला आहे.

शोधनाची उदिदष्टे :-

1. शिरुर (कासार) तालुक्यातील मध्यम जलसिंचनाचा अभ्यास करणे.
2. कृषी सिंचनाखालील पीक उत्पादन वाढीचा अभ्यास करणे.

3. पाण्याच्या उपलब्धते नुसार निरनिराळया पीक नियोजनाचा अभ्यास करणे.
4. जल संवर्धनाची आवश्यकता, महत्व व उपाय अभ्यासणे.

सशोधन पध्दती :- प्रस्तुत शोध निबंध प्राथमिक व व्दितीय स्त्रोतांची माहितीचे संकलन व विश्लेषण करुन लिहिण्यात आलेला आहे. याकरिता संदर्भ ग्रंथ, प्रकाशित व अप्रकाशित आहवाल, मासिके, वर्तमानपत्रे, भौगोलिक पुस्तके, तहसिल कार्यालयातील माहिती, जलसिंचन व पाटबंधारे विभाग कार्यालयातील माहिती, साप्ताहिक, रिसर्च पेपर, सर्वेक्षण, वेबसाईट व प्रत्यक्ष भेटीव्दारे माहिती एकत्रित केली आहे.

अभ्यासक्षेत्र :- बीड जिल्हयातील 11 तालुक्यांपैकी एक तालुका म्हणून शिरुर (कासार) ला अत्यंत महत्वाचा तालुका म्हणून ओळखले जाते. शिरुर (कासार) तालुक्यात धार्मिक, संस्कृतिक, सामाजिक, ऐेतिहासिक व शैक्षणिक केंद्र आहे. बीड या उपविभागाच्या कार्यक्षेत्रातील गेवराई आणि पाटोदा या तालुक्याची पुर्नरचना करुन 26 जून 1999 रोजी शिरुर (कासार) तालुक्याची निर्मिती करण्यात आली. सन 2011 च्या जनगणनेनुसार शिरुर (कासार) तालुक्याची एकूण लोकसंख्या 1,28,583 एवढी आहे. एकूण गावांची संख्या (महसुली गावे-74 व जनगणना सांकेतांकनूसार - 94 गावे आहेत.) शिरुर (कासार) तालुक्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार 19⁰4' 9" उत्तर अक्षांश व रेखावृत्तीय विस्तार 75⁰26' 6" पूर्व रेखांश आहे. पठारावरील डोंगर रांग पूर्व-पश्चिम दिशेस गेली असून ती शिरुर (कासार) तालुक्यातील पूर्व दिशेने गेलेल्या आहेत. या रांगातून लहान ओढे, उपनद्या तयार होऊन उत्तरेकडे वाहत जातात. यामध्ये प्रमुख सिंदफणा नदी शिरुर (कासार) तालुक्यातील गहिनीनाथ गडाच्या पायथ्याशी चिंचोली येथे उगम पावते व पुढे गोदावरीला जाऊन मिळते. तसेच इतर लहान नद्या सुध्दा उत्तरेकडे वाहत जातात. मोसमी ऋतु वगळता शिरुर (कासार) तालुक्याचे हवामान उष्ण व कोरडे आढळते. मे महिन्यात सर्वात जास्त उष्णता असते. ऑगस्ट महिन्यात जास्त पाऊस पडतो. शिरुर (कासार) तालुक्यात नैऋत्य मोसमी वाऱ्यापासून पाऊस पडतो. तर कधी परतीचा पाऊस पडतो. शिरुर (कासार) तालुक्याचे सरासरी पर्जन्य 833.57 मि.मी. पेक्षा कमी होते.

बीड जिल्हा व शिरुर (कासार) तालुका नकाशा

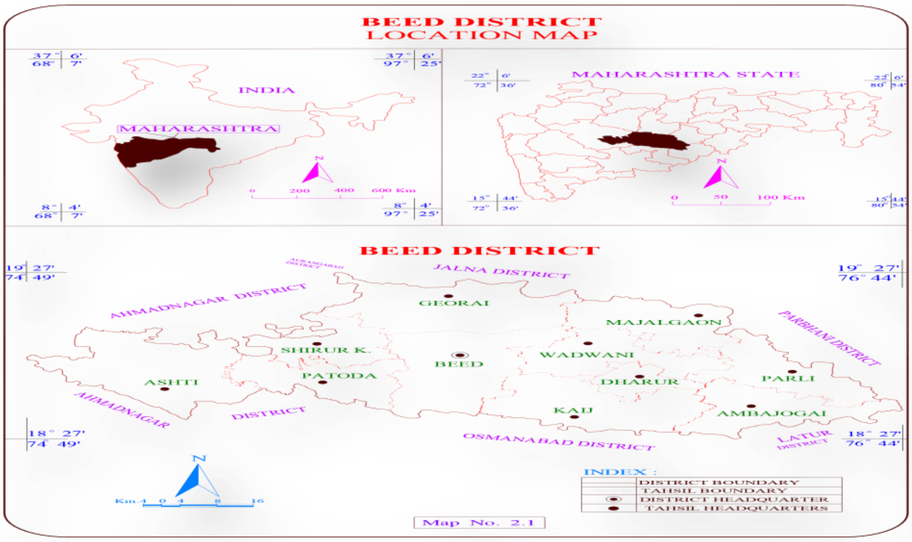

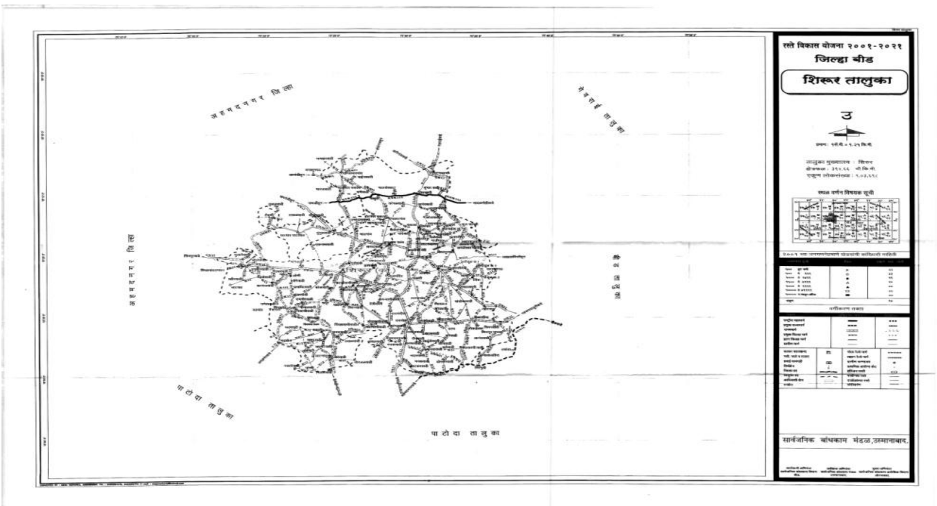

जलसिंचनाची आवश्यकता :-

शिरुर (कासार) तालुक्यातील सुपीक जमीन तालुक्याच्या सिंदफणा नदी किनारपटटी दोन्ही बाजूनी उत्तर व दक्षिण भागात आढळून येतृे तसेच तालुक्याचे जास्त जमीनीचे क्षेत्र डोंगराळ, खडकाळ भागात जास्त आहे. तसेच येथील प्रमुख व्यवसाय शेती असल्यामुळे शेतीच्या शाश्वत विकासासाठी जलसिंचनाची आवश्यकता आहे. यामागचे प्रमुख कारण म्हणजे पावसाची अनियमितता, अनिश्चितता, मान्सूनमध्ये खंड, पावसाची अवेळी समाप्ती, पावसाचे असमान अभिक्षेत्रीय वितरण, विशिष्ट पीकांसाठी जास्त पाण्याची आवश्यकता, तसेच शेतीचे जास्तीत जास्त उत्पादन वाढविण्यासाठी किंवा नगदी पिके घेण्यासाठी आणि अन्नधान्याचे अधिक उत्पन्न वाढविण्यासाठी अशा अनेक कारणांसाठी जलसिंचनाची गरज असून त्याशिवाय शेतीचा व कृषीचा विकास करणे शक्य होत नाही.

मध्यम प्रकल्प आणि जलसिंचन :- शिरुर (कासार) तालुका :-

शिरुर (कासार) तालुक्यात जलसिंचनाचा विकास विहिर, तलाव, कुपनलिका, उपसा सिंचन व कालव्याव्दारे झाला आहे. विहिरीचा वापर जलसिंचनासाठी केला जातो परंतू येथील पाणी पातळी खोल असल्यामुळे विहिरींना पाणी फार तर हिवाळी हंगामापुरते असते. उन्हाळयात बऱ्याच विहिरी कोरडया पडतात. शिरुर (कासार) तालुक्यात जलसिंचनाच्या दृष्टीने काही मध्यम प्रकल्प महत्वाचे ठरले आहेत.

मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प - शिरुर (कासार) तालुका

अ.क्र.	विवरण	प्रकल्पाचे नाव
		सिंदफणा
1	धरणाचे काम पूर्ण	1963
2	धरणाची उंची (मीटर)	18.50
3	कालव्याची लांबी (कि.मी.) उजवा कालवा डावा कालवा	11.82 1.92
4	कालवा क्षमता (घ.मी./से.)	

	उजवा कालवा डावा कालवा	1.537 133
5	लाभाखालील क्षेत्र (हे.आर.)	1782
6	पाण्याचा वापर (द.ल.घ.मी.)	7.356
7	पिण्यासाठी (द.ल.घ.मी.)	0.63
8	औद्योगिकसाठी (द.ल.घ.मी.)	0
9	शेतीसाठी (द.ल.घ.मी.)	7.356

सन 2020-21 मध्ये हंगाम निहाय झालेले सिंचन क्षेत्र (हे.आर.)

अ.क्र.	वर्षे	खरीप	रब्बी	उन्हाळी	बारमाही	एकूण
1	2020-21	0	340	166	0	506

सिंदफणा मध्यम प्रकल्प :-

शिरुर (कासार) तालुक्यातील हिंगेवाडी या गावी सिंदफणा या नदीवर बांध घालून उभारण्यात आला आहे. या धरणाची एकूण पाणी साठवण क्षमता 7.358 द.ल.घ.मी. असून या धरणाखाली 573 हेक्टर जमीन जलसिंचनाखाली आलेली आहे. या भागातील शेतकऱ्यांना जलसिंचनाची व्यवस्था झाल्यामुळे त्यांच्या शेतीत उत्तम प्रकारे पीक उत्पादनात वाढ होत असून शेतकऱ्यांचा आर्थिक फायदा मोठया प्रमाणावर होत आहे.

जलसिंचनाचा शेतीवर झालेला परिणाम :-

1. कृषी उत्पादकता वाढवायची असेल तर जलसिंचनाची आवश्यकता असते. म्हणजेच जलसिंचन सोयीमुळे शेतीची व कृषीची उत्पादकता वाढते.
2. शेतीमध्ये जी प्रादेशिक विषमता असते ही विषमता जलसिंचनामुळे दुर करता येते म्हणजेच प्रादेशिक, आर्थिक व सामाजिक विषमता कमी करता येते.
3. हंगामी शेतीकडून गट शेती व सखोल शेतीकडे वाटचाल करता येते.
4. जलसिंचनामुळे जमीनीमध्ये बाष्पाची कमतरता भरुन काढता येते.
5. पिकांचा हंगाम सुरक्षित व सुव्यवस्थितपणे ठेवायचा असेल तर जलसिंचनाची आवश्यकता असते.
6. पिकांची योग्य व चांगल्या प्रकारे वाढ करायची असेल तर जलसिंचनाची आवश्यकता असते.
7. शेतीचे व पीकांचे उत्पादनात वाढ करायची असेल तर जलसिंचनाची आवश्यकता असते.
8. जमीन व पाणी यांचा योग्य वापर व्हावा म्हणून पिकांची फेरपालट ठरविणे, पिकांचा योग्य क्रम ठरविणे, शेतीपूरक दुग्ध व्यवसाय, पशुपालन, कुक्कुटपालन, फळावर व शेतीमालावर प्रक्रिया करणे, रेशीम उद्योगासाठी तुतीची लागवड करणे, मत्से व्यवसाय विकास करणे, योग्य पर्यावरणात मधूमक्षिका पालन करणे, वाख उद्योग करणे व ग्रामीण भागातून शहराकडे होणारे लोकसंख्येचे स्थलांतर कमी करणे इत्यादी कारणांसाठी जलसिंचनाची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष :-

शिरुर (कासार) तालुक्यातील जलसिंचनाचा अभ्यास केल्यास असे दिसून आले की, ज्या भागात मध्यम प्रकल्प उभारण्यात आला त्या भागात जलसिंचनाचे प्रमाण वाढले आहे. सिंदफणा धरण हे शिरुर (कासार) तालुक्यातील सर्वात मोठे धरण असून या धरणाच्या पटटयात औद्योगिक सहकारी साखर कारखाना किंवा उद्योग उभारण्यास वाव आहे. या धरणाचा सिंचना बरोबरच पाण्याचा पिण्यासाठी व शेतीसाठी वापर होतो. या धरणात मासेमारीचा विकास झाला आहे.

शिरुर (कासार) तालुक्यात जलसिंचन वाढले असले तरी बऱ्याच भागात जलसिंचन झालेले नाही त्यामुळे

डोंगराळ भागात लहान तळी, तलाव, पाणी आडवा पाणी जिरवा यासारखे उपक्रम, कोल्हापूरी बंधारे, बांध-बंदिस्ती, चार खोदणे यांचे प्रमाण जास्त असणे गरजेचे आहे. पावसाचे पाणी हे थेंब-थेंब आडवून जमीनीमध्ये जलसिंचन करणे आवश्यक आहे आणि भूजल पातळी वाढवून विहिरीव्दारे, कूपनलिकेव्दारे, ठिबक व तुषार सिंचनाव्दारे शेतीसाठी जलसिंचनाची आवश्यकता आहे. त्याच बरोबर मृदा व जलसंधारणाच्या कामामुळे जलस्त्रोत वाढेल. ठिक – ठिकाणचे बंधारे, कालवे, पाझार तलाव यामुळे पाणी अडवणे, साठवणे व जिरवणे हे महत्वाचे आहे. आता मुख्य जबाबदारी जलबचतीची आहे. त्यामुळे नागरिकांनी जलबचतीचा मंत्र अवलंबल्यास भूजल पातळीत आणखी वाढ होईल व त्याच बरोबर जल बचतीचा प्रचार, प्रसार आणि जनजागृती करणे हे सर्व नागरिकांचे कर्तव्य आहे.

शिफारशी :-

1. जलपुनर्भरण ग्रामीण भागातील नागरिकांसाठी व्यापक पातळीवर करण्याची गरज आहे.
2. पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम राबविण्यात यावा.
3. कोल्हापूरी बंधाऱ्याची संख्या अधिक प्रमाणात वाढवावी.
4. शेतकऱ्यांनी कमी पाण्यावर येणाऱ्या पिकांची लागवड करावी.
5. वनीकरण वाढविणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. दैनिक दिव्यमराठी, बीड आवृत्ती, दि. 30 एप्रिल 2022.
2. महराष्ट्राचा भूगोल, डॉ.सुरेश फुले, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
3. महराष्ट्राचा भूगोल, डॉ.एस.व्ही. ताटे, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
4. भारताचा भूगोल, डॉ. जयकुमार मगर, विद्या प्रकाशन, लातूर.
5. पर्यावरण भूगोल, डॉ. वराट / प्रा. बोरुडे, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
6. भूगोल इयत्ता 12 वी, डॉ. प्रकाश सावंत, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
7. महाराष्ट्र शासन राजपत्र.
8. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन- बीड जिल्हा -2021.

भारतीय शेती आणि जागतिकीकरण

प्रा. डॉ. कळसकर सूर्यकांत नागनाथ

कै. बापूसाहेब पाटील ए. ग्रा. कॉलेज, हणेगांव ता. देगलूर जि. नांदेड

Email – kalaskarsuryakant@gmail.com

प्रस्तावना:- विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात जगातील अनेक देशाच्या अर्थव्यवस्थेत आमूलाग्र बदल घडून आले, कारण की जगातील अनेक देशांनी सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका टप्प्याटप्प्याने कमी करून खाजगी क्षेत्राला अधिक महत्त्व दिले. त्यामुळे खाजगीकरण ही संकल्पना पुढे आली. त्यानंतर उदारीकरण ही संकल्पना म्हणजे खुलेपणा किंवा सरकारने आयात-निर्यात व उत्पादन यावर कोणतेही बंधन न लादणे होय. या संकल्पने बरोबर जागतिकीकरण संकल्पना अस्तित्वात आली. एखाद्या देशाची अर्थव्यवस्था जागतिक अर्थकारणाशी संलग्न करणे म्हणजे जागतिकीकरण होय. भारतीय अर्थव्यवस्थेत एकूण उत्पादनाच्या 18 टक्के आर्थिक भाग कृषीआधारीत उत्पादनाचा आहे. देशाची लोकसंख्येची अन्नाच्या गरजांची पूर्तता करून आपला देश कृषीआधारीत उत्पादन इतर देशांना निर्यात करीत असतो. हे केवळ सन 1991 च्या नवीन आर्थिक धोरणामुळे शक्य झाले आहे. सन 1991 मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्था डबघाईला आली होती. आखाती युद्धामुळे पेट्रोलजन्य तेलाच्या किंमती वाढल्या आणि विदेशी व्यापारातील तूट मोठ्या प्रमाणात वाढली. अंतरराष्ट्रीय संस्था कडून व इतर देशाकडून सवलतीच्या दरात येणाऱ्या भांडवलाचा वेग फारच कमी झाल्यामुळे आपल्या देशापुढे भांडवलाची समस्या निर्माण झाली. या समस्येतून बाहेर पडण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी किंवा जागतिक बँक यांच्या कडून कर्ज रूपाने अर्थसाह्य मिळवणे हा होता. त्यामुळे आयात-निर्यातीवरील बंधने उठवावी लागली. जागतिकीकरणाचा कृषीवर सुद्धा परिणाम झाल्याचे दिसून आले. भारतामध्ये 1990 नंतर देशातील शेतकऱ्यांनी नवीन आव्हाने, उत्पादनाच्या संदर्भात स्वीकारणे भाग पडले. भारत हा तांदूळ, कापूस, रबर, चहा, कॉफी आणि ताग उत्पादक देश आहे. आजच्या काळात गहू आणि तांदूळ या सारख्या अन्नधान्याची निर्यात करीत आहे. अन्नधान्य उत्पादनातील वाढीचा दर हा कृषी क्षेत्राची कार्यक्षमता दाखवत असतो.

उद्दिष्टे:-

1. जागतिकीकरणामुळे भारतीय शेतीवर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

जगातील विकसित राष्ट्रामध्ये व्यापार, भांडवल व तंत्रज्ञान हे जागतिकीकरणाचे घटक आहेत. या सर्व घटकांचा शेतीवर अनुकूल व प्रतिकूल अशा दोन्ही प्रकारचे परिणाम होत असतात. विकसित राष्ट्रा मध्ये जागतिकीकरणाच्या घटकाच्या संदर्भात मुक्त प्रवाह असावा पण हेच देश या घटकांना अटकाव करतात. यामुळे जागतिकीकरण संकल्पना पूर्णत्वास जात नाही.

जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवर झालेला अनुकूल परिणाम:- जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवर झालेला अनुकूल परीणाम खालील प्रमाणे आहे.

कृषी, उत्पादन आणि रोजगारात वाढ :- जागतिकीकरणामुळे भारताच्या अन्नधान्य उत्पादनात वाढ झालेली दिसून येते. 1965 मध्ये गव्हाचे उत्पादन 8.8 मिलियन टन एवढे होते. तेच उत्पादन 1991-92 मध्ये 184 मिलियन टन एवढे झाले, एवढेच नव्हे तर तृणधान्यामध्ये 104 टक्के गहू आणि 52% भात

2. जागतिकीकरण व शेती यांच्या सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.

जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवरील परिणाम :-

उत्पादनातील वाढ हरित क्रांतीमुळे झालेली दिसून येते. तसेच देशातील लोकांना रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्याचे दिसते.

नवीन आधुनिक कृषी तंत्रज्ञान: नवीन आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाच्या वापरात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली असल्याचे दिसते. त्यामध्ये बी-बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके, ट्रॅक्टरचलित यंत्रे इत्यादींमुळे कृषी उत्पादनात भरीव अशी वाढ झालेली दिसून येते.

अशा प्रकारे जागतिकीकरणाचा भारतीय शेतीवर झालेला हा अनुकूल परिणाम आहे

.राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ :-

भारताकडून इतर देशांना कृषी निर्मिती उत्पादने निर्यात केली जातात. या निर्यातीतून मिळणाऱ्या भांडवलामुळे देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ झालेली दिसून येते. शेतीचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा 18 टक्के इतका झालेला आहे. अशाप्रकारे जागतिकीकरणामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ झालेली दिसून येते

व्यापारात वाढ :-

जागतिक व्यापार संघटनेमुळे देशातील कृषी उत्पादन इतर देशांना पाठविणे शक्य झाले आहे. सन 1990 मध्ये कृषीचा व्यापारात वाटा 0.2 टक्के होता त्यामध्ये वाढ होऊन आज 103 टक्के इतका कृषी उत्पादनाचा व्यापारातील वाटा आहे. जागतिकीकरणामुळे थेट शेतकऱ्यांना शेतीतील उत्पादन अंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेमध्ये पाठविणे आणि त्याची विक्री करणे सोयीचे झाले आहे. त्याच बरोबर अंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील मागणीनुसार शेतकरी शेतामध्ये उत्पादन घेत असल्याचे दिसून येते. त्याच बरोबर शेतमालाच्या साठवणीसाठी शितगृहे आणि वेअर हाऊसची उपलब्धता झाली असल्यामुळे सुध्दा अंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील शेतमालाच्या किंमतींचा आढावा घेऊन शेतकरी त्यांचा माल विक्रिसाठी पाठवत आसल्याचे दिसून येते.

जागतिकीकरणाचे नकारात्मक परिणाम :-

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची मक्तेदारी**:-** शेतीच्या उत्पादनात भरीव अशी वाढ व्हावी या दृष्टीने नवीन बी-बियाणांच्या विकास व निर्मिती करण्यावर भर देण्यात येत आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांना बी बियाणे महाग विकत घ्यावी लागत आहेत. याच कंपनीचे बी-बियाणे वापरावित तसेच या बियाणांचे उत्पादन असेल तर माल खरेदी केली जाते. त्याच बरोबर उत्पादित शेती माल कंपन्यांनी वेळेवर खरेदी केले नाही तर हा माल साठवणूक व पुनर्वापर करण्यावर बंधने येत आहेत. प्रगत देशाची स्पर्धा करणे अशक्य :- भारतातील शेती मोसमी पर्जन्य यावर अवलंबून असल्याने त्याचा शेती उत्पादनावर परिणाम होतो. तसेच देशातील सरकारी ध्येयधोरणे याचा सुद्धा शेतीवर परिणाम होत असल्याने भारताला परकीय देशासोबत स्पर्धा करणे शक्य नाही.

शेती संपादित करण्याचा धोका :-

जागतिकीकरणामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्या देशातील शेतकऱ्यांना शेती आवश्यक घटकांचा पुरवठा करीत आहेत. या माध्यमातून या कंपन्यंना आवश्यक असणाऱे कृषी उत्पादन घेण्याचा प्रयत्न करतात. अशा या कंपन्यांच्या कार्यपध्दतीमुळे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या जमीन संपादित करण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. हा सुद्धा जागतिकीकरणाचा नकारात्मक परिणाम सांगता येईल.

मजुरांचे स्थलांतर:-

भारतातील शेतीचे उत्पादन, अल्प उत्पादकता तसेच उत्पादन ठेवण्याची व्यवस्था या सर्व प्रक्रियेनंतर मिळणारे अल्प उत्पन्न, या सर्वांच्या एकत्रित परिणामुळे शेतमजुरांना मिळणारी कमी मजूरी यामुळे आज शेतमजूर ग्रामीण भागाकडून शहरी भागाकडे स्थलांतर करीत आहेत.

निष्कर्ष :-

भारतामध्ये झालेल्या हरितक्रांतीमुळे देश अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वंयपूर्ण होऊन अतिरिक्त अन्नधान्याच्या उत्पादनाची निर्यात इतर देशांना करीत आहे. शेती उत्पादन आणि शेती आधारित उद्योगधंद्यामधून होणारे उत्पादन यामुळे देशाच्या आर्थिक उत्पादनामध्ये नेहमीच वाढ होत असते. भारताची अर्थव्यवस्था कृषी आधारित असली तरी आज शेती व्यवसायासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाची मोठ्या प्रमाणात उपलब्धता असून सुध्दा, आवश्यक शेतमजूराची उपलब्धता योग्य वेळेवर होत नसल्याचा परिणाम शेती उत्पादनावर होत असल्याचे दिसून येते. कंपनीमार्फत घेतल्या जाणाऱ्या कंत्राटी शेतीमुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या इच्छेनुसार शेतीतून उत्पादन घेता येत नाही. तसेच अंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेच्या आणि देशातील कृषी आधारित उद्योगधंद्यांच्या मागणीनुसार शेतकरी कृषी उत्पादन घेत असल्याचे दिसून येते. याचा प्रभाव अन्नधान्याच्या उत्पादनावर होऊ शकतो. असे झाले तर भविष्यामध्ये वाढत जाणाऱ्या लोकसंख्येचे उदरभरण पोषण करण्यासाठी अन्नधान्याची कमतरता निर्माण होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

आज अनेक तरूण तंत्रज्ञ आणि उद्योजक कृषी क्षेत्राकडे वळत आहेत. नवीन तंत्रज्ञान आणि भांडवलामुळे कृषी क्षेत्र अधिकाधिक कार्यक्षम होणार असून त्याचा थेट फायदा शेतकऱ्याला होणार आहे. अर्थात जे शेतकरी या बदलांना विरोध करतील आणि पारंपारिक मार्गाच्या नावाखाली अकार्यक्षम पद्धतीने शेती करणे चालू ठेवतील ते यात भरडले जातील. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे शेतीचे एकरी उत्पादन आणि शेतकऱ्याच्या उत्पन्नात मोठ्या प्रमाणावर वाढ होणार असली तरी या क्षेत्राची मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण करण्याची क्षमता कमी होणार आहे. कुठल्याही विकसित देशात ५०% हून अधिक लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून राहू शकत नाही. भारतासाठी ही धोक्याची घंटा आहे. त्यामुळे एकीकडे आधुनिक तंत्रज्ञानाची कास धरताना अधिकाधिक तरूणांना प्रत्यक्ष शेतीतून बाहेर काढून, त्यांना योग्य ते प्रशिक्षण आणि कौशल्य शिक्षण देऊन कृषी संलग्न आणि पूरक उद्योगांमध्ये त्यांना रोजगार मिळेल यासाठी आपल्याला, प्रयत्न करावे लागतील.

संदर्भ

1. भारताचा भूगोल, डॉ. एस.टी. शेट्टे, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.
2. कृषी भूगोल, डॉ. विठ्ठल घारपुरे, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
3. कृषी भूगोल, डॉ. सुरेश फुले. विद्याभारती प्रकाशन, लातूर
4. Agriculture Geography, Jasbir Singh, Rawat Publication, New Delhi.

राष्ट्र निर्माण मे शिक्षा

अरुण कुमार अग्रहरि[1] डॉ. अजय कुमार मिश्र[2]
शोधार्थी शोध निर्देशक
[1]राजा श्री कृष्ण दत्त स्नातकोत्तर महाविद्यालय, जौनपुर उ. प्र.
शोधार्थी शोध निर्देशक
[2]राजा श्री कृष्ण दत्त स्नात कोत्तर महाविद्यालय, जौनपुर उ. प्र.

शोध पत्र सारांश – राष्ट्र निर्माण मे शिक्षा सबसे अनिवार्य पहलू है, प्रस्तुत शोध पत्र में किसी राष्ट्र के विकास में शिक्षा की स्थिति एवं शिक्षा का प्रसार बहुत महत्वपूर्ण है भारत में संसाधन के अभाव में भी प्रतिभा का निर्माण होता है जो अनेक बहुराष्ट्रीय कम्पनियों मे नेतृत्व एवं योगदान दे रहे हैं । शिक्षा का वार्षिक सर्वेक्षण रिपोर्ट (ASER) के माध्यम से भारतीय शिक्षा की वास्तविकता का आकलन किया जा सकता है । राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 में शिक्षा से वंचित बच्चों के लिए, शिक्षा की व्ययस्था औपचारिक और अनौपचारिक शिक्षा सहित बच्चों के लिए बहुस्तरीय सुविधा उपलबद्ध कराने के साथ दो करोड़ बच्चों को मुख्य धारा में वापस लाया जाएगा । प्राइवेट विद्यालयों द्वारा सरकारी विद्यालयों की कमियों को पूर्ण करने की नीति घातक होगी यह एक निश्चित रूप से हराने वाली नीति है (डिजाइन टू फ़ेल) है । सरकारी विद्यालयों में योग्य शिक्षक होने के वावजूद भी गुणवतापूर्ण शिक्षा नहीं मिल पा रही है । किसी भी राष्ट्र निर्माण में योग्य कर्मवीरों की आवश्यकता होती है । अगर आधारभूत शिक्षा गुणवत्तापूर्ण होगी तो योग्य नागरिकों का निर्माण स्वतः होगा ,जोकि राष्ट्र निर्माण में उसकी शिक्षा खुद ही भागीदार बन जाएगी । सरकार की योजनाए तब ही सफल हो पायेंगी जब एक आम नागरिक के स्वयं की समझ होगी और यह स्वयं की समझ उसकी गुणवत्तापूर्ण आधारित शिक्षा से निर्मित होगी जो की राष्ट्र निर्माण में सहायक होगी । यह एक सामान्य धारणा है किसी राष्ट्र के विकास में वहाँ के मानवीय मस्तिष्क का बहुत बड़ा योगदान होता है अगर विकसित राष्ट्र अमेरिका, रूस, जापान की बात की जाए तो वहाँ पर संसाधन की अधिकता है। जिससे उच्च बौद्धिक क्षमता का विकास होता, लेकिन भारत के संदर्भ में देखा जाए तो यह स्पष्ट होता है कि भारत में संसाधन की कमी होने के साथ साथ जनसंख्या की अधिकता है, उसके बावजूद भी उच्च बौद्धिकता का निर्माण भारत में अधिक होता है तथा अनेक राष्ट्रों में अभी बौद्धिक क्षमता के बल विभिन्न बहुराष्ट्रीय कंपनियों का नेतृत्व कर रहे हैं। भारत में अवसर की कमी होने के कारण ये सभी अन्य देश की तरफ अपना रुख करते हैं, जहाँ इन्हें उचित अवसर और संसाधन प्राप्त होता है। किसी राष्ट्र के निर्माण में वहाँ की शिक्षा की गुणवत्ता पूर्ण व्यवस्था ही राष्ट्र के विकास में सहायक हो सकता है, जैसे आधारभूत शिक्षा (बेसिक शिक्षा) किसी भी छात्र के लिए उसके भविष्य का नीव माना जाता है, जब आधारित शिक्षा की गुणवत्ता में कमी या नकल के द्वारा उच्च अंक की प्राप्ति हो जाएगी तो उस राष्ट्र में एक मिथ्या प्रतिभा या बौद्धिक क्षमता का निर्माण होगा, जैसे भारत में युवा की जनसंख्या विश्व में सर्वाधिक है, ऐसी स्थिति में मिथ्या प्रतिभा एक बहुत ही घातक प्रश्न हैं। मानव संसाधन किसी राष्ट्र की संपदा होती है जो राष्ट्र के निवासियों के उपभोग के लिए होता है। पूरे विश्व में कुछ ही राष्ट्र अमेरिका, चीन, रूस और जापान आदि देश ही अन्य देशों की अर्थव्यवस्था और सुरक्षा के जिम्मेदार माने जाते हैं।

ऐसा क्यों है ? यह प्रश्न नहीं एक स्पष्ट उत्तर है, मानव की कुशलता बौद्धिक क्षमता के विकसित करने से है, अगर विश्व पटल पर भारत की अर्थव्यवस्था को उन्नत दिखाना है तो सिर्फ साक्ष्य या हस्ताक्षर करने वाले नागरिक निर्माण से विकास की बात नहीं सोची जा सकती है, इसके लिए शिक्षित कुशल नागरिको का निर्माण करना होगा, जैसे सार्वजनिक सेवा (सरकारी नौकरी) के सहारे पर ही नागरिकों को नहीं होना चाहिए, उन्हे अपने कौशल के आधार पर ही जीविकोपार्जन के साथ साथ उचित संस्थान की तलाश करनी चाहिए । भारतीय शिक्षा प्रणाली की गुणवत्ता का मुद्दा हमारे लिए एक महत्वपूर्ण कार्य है जो किसी भी मानव संसाधन की सफलता के लिए महत्वपूर्ण है, चाहे वह संगठन हो, राज्य हो अथवा **एक समूचा राष्ट्र --**

1. स्कूली शिक्षा की गुणवत्ता
2. ज्ञान के संसाधन को विकसित करना
3. युवाओं की रोजगार क्षमता
4. अनुसंधान की गुणवत्ता
5. स्वास्थ्य की स्थिति

एक अच्छी तरह से संतुलित शिक्षा प्रणाली से प्रशिक्षित युवाओं का निर्माण होता है, जो या तो अनुसंधान क्षेत्र में जा सकते हैं या फिर कौशल बल का हिस्सा बन सकते हैं। अच्छा अनुसंधान परितंत्र की रचना करने का आधार होता है जहाँ राष्ट्र स्वयं ही डिजाइन, विकास एवं सारे उत्पादन कर सकता है यह सब तभी संभव है जब कार्यबल स्वस्थ हो प्रोग्राम फॉर इंटरनेशनल स्टूडेंट असेसमेंट (अन्तर्राष्ट्रीय विद्यार्थी मूल्यांकन कार्यक्रम, PISA) 2009 में हिमाचल प्रदेश और तमिलनाडु ने भारत की तरफ से हिस्सा लेने के लिए अपनी सहमति प्रदान की, PISA के इस कार्यक्रम में 70 देशों में से प्रत्येक देश 15 वर्षीय छात्रों को शैक्षणिक योग्यताओं का परीक्षण करके मूल्यांकन करता है । अनिवार्य शिक्षा को पूरा करने के बाद पठन, गणित, समस्या समाधान एवं वैज्ञानिक साक्षरता में अर्जित किए गए कौशल एवं ज्ञान के लिए शिक्षार्थियों को परखा जाता है, सिर्फ साक्षरता दर के आंकड़ों पर भरोसा करने के बजाय, यह ऐसे राष्ट्रों की जहाँ बच्चे प्रायोगिक शिक्षा में अति उत्तम प्रदर्शन कर रहे हैं की पहचान करने का एक निश्चित मानक बना हुआ है ।

PISA 2009 के परिणाम बहुत निराशाजनक थे-

1. पठन में हिस्सा लेने वाले 74 क्षेत्रों में से इन दोनों राज्यों (हिमांचल प्रदेश और तमिलनाडु) ने केवल किर्गिस्तान को पराजित किया ।
2. गणित में हिस्सा लेने वाले 74 क्षेत्रों में से दोनो राज्य केवल किर्गिस्तान को पराजित कर अंत से दूसरे व तीसरे स्थान पर रहे ।
3. विज्ञान में परिणाम इससे भी बदतर थे, ये हिमाचल प्रदेश और किर्गिस्तान से पीछे एकदम अंत में था, जबकि तमिलनाडु 74 में से 72वें स्थान पर था ।
4. प्राइवेट विद्यालय सरकारी विद्यालयों की कमियों की क्षतिपूर्ति करने एवं भरने में सक्षम होंगे यह एक निश्चित रूप से हराने वाली **"डिजाइन- टु-फेल रणनीति"** है ।
5. सरकारी आंकड़े तो सिद्ध करते हैं कि शिक्षा की स्थिति क्या है ? यदि भारत में प्राथमिक शिक्षा के वर्तमान आंकड़ों को देखते हैं तो,
6. ASER 2019 (प्रारंभिक वर्ष) के रिपोर्ट ने देशभर के राज्यों में प्राथमिक स्तर पर विद्यार्थियों के नामांकन एवं उनके सीखने की क्षमताओं का जिला स्तरीय आंकड़ा वार्षिक रूप से प्रकाशित किया ।
7. देश में 4 से 8 वर्ष की आयु वर्ग के 90% बच्चे किसी न किसी शैक्षणिक संस्थान में नामांकित हैं । केरल के श्रीसुर जिले में पांच वर्ष के 89.9% बच्चे पूर्ण प्राथमिक कक्षा में, जबकि शेष कक्षा 1 में नामांकित हैं ।
8. मेघालय के ईस्ट यासी हिल्स जिले में 5 वर्ष के 65.8% बच्चे पूर्व प्राथमिक में 9.8% कक्षा 1 में तथा 16% कक्षा 2 में नामांकित हैं ।
9. मध्यप्रदेश के सतना जिले में 5 वर्ष के 47.7% बच्चे पूर्व प्राथमिक तथा 40.50% कक्षा 1 में तथा 4.1% कक्षा 2 में नामांकित हैं ।
10. सर्वेक्षण में देखा गया कि ग्रामीण क्षेत्र में कुछ विद्यालयों में कुछ बच्चे उच्च कक्षाओं में होने के बाद भी आसान सवाल का जवाब नहीं दे पाए ।
11. लखनऊ (उत्तर प्रदेश) में कक्षा एक में पढ़ने वाले 41.1% बच्चे अक्षर तक भी नहीं पढ़ सकते हैं, जबकि 32.9% बच्चे अक्षर तो पढ़ सकते हैं, लेकिन शब्द नहीं पढ़ पाते हैं ।
12. कक्षा 1 के 28.1% बच्चे 1 से 9 तक और कक्षा 3 के 46% बच्चे 11 से 99 तक के अंक नहीं पहचान पाते हैं ।
13. वाराणसी (उत्तर प्रदेश)
14. कक्षा 1 के 41.90% बच्चे और कक्षा 3 के 16.80% बच्चे अक्षर ज्ञान से अनभिज्ञ हैं ।
15. कक्षा एक के 31.2% बच्चे 1 से 9 तक अंक नहीं पहचान सकते हैं ।

शिक्षा के वार्षिक रिपोर्ट 2021 (ASER2021) में सरकारी विद्यालयों की अपेक्षा निजी विद्यालयों में अधिक नामांकन हुआ ।

क्रम संख्या	नामांकन	2018	2021
01	सरकारी विद्यालय	3%	70.3%
02	निजी विद्यालय	32.5%	24.4%

1. उपरोक्त आंकड़ों में वृद्धि COVID-19 महामारी के कारण उत्पन्न वित्तीय संकट एवं प्रवासियों के ग्रामीण क्षेत्रों में वापस लौटने कारण हुआ ।
2. 92% बच्चों के पास अपनी कक्षा के लिए पाठ्य पुस्तकें थी जबकि मात्र एक तिहाई विद्यार्थी के पास किसी अन्य शिक्षण संस्थान तक पहुँच थी ।
3. केरल के 91% एवं हिमाचल प्रदेश के 80% छात्रों ने ऑनलाइन शिक्षा प्राप्त की, किंतु बिहार के मात्र 10% एवं पश्चिम बंगाल से 13% छात्र सम्मिलित थे ।
4. महामारी के दौरान 40% छात्रों ने ट्यूशन कक्षाएं ली, क्योंकि COVID-19 में विद्यालय बंद होने के कारण शिक्षा वहीं प्राप्त हो रही थी ।
5. COVID-19 के दौरान स्कूल बंद होने के कारण 20% ग्रामीण बच्चों को कोई पाठ्यपुस्तक नहीं प्राप्त हुई। आंध्र प्रदेश में 35% से कम बच्चों के पास पाठ्य पुस्तकें थी जबकि राजस्थान में केवल 60% बच्चों के पास पाठ्य पुस्तकें थी। पश्चिम बंगाल, नागालैंड और असम में 98% से अधिक बच्चों के पास पाठ्य पुस्तकें थी।
6. तीन ग्रामीण बच्चों में से एक ने किसी भी प्रकार के सीखने की गतिविधि में भाग नहीं लिया।
7. स्मार्टफोन उपयोग करने वालों की संख्या लगभग दोगुनी हो गई है। किंतु स्मार्टफोन तक पहुंचने वालों एक तिहाई बच्चों को अभी कोई सामग्री नहीं प्राप्त हुई। 2020 में स्मार्टफोन उपयोग करने वालों की संख्या 62% हो गई और 11% परिवारों ने लाक-डाउन के बाद नया स्मार्टफोन लिया ।
8. देशभर में दो तिहाई ग्रामीण बच्चों ने बताया कि उन्हें शिक्षण सामग्री नहीं मिली ।
9. 75% छात्र, जिन्हें मैसेजिंग एप के माध्यम से इनपुट मिले, उन मैसेजिंग एपों में WHATSAPP छात्रों के लिए सबसे निम्न कक्षीय साधन बना ।
10. ASER रिपोर्टों के अध्ययन से ज्ञात हुआ कि प्राथमिक शिक्षा में चार से 16 वर्ष के बच्चों की शिक्षा में जो सुधार की बात कही जा रही है वह सिर्फ आंकड़े हैं जो कि किसी प्रदेश, एक जिले या दो जिलों से ही संबंधित है ।
11. प्राथमिक शिक्षा में सुधार की बहुत गुंजाइश है। और यह तभी हो सकती है जब शिक्षक के अंदर स्वतः ही ऐसी दृढ़ इच्छा उत्पन्न हो कि बच्चों में परिवर्तन लाना और नामांकन ज्यादा से ज्यादा कराना है ।
12. राष्ट्र निर्माण में शिक्षा के संदर्भ में देखा जाए। जिन लोगों ने परिवर्तन या विकास किया है उनकी दृढ़ इच्छाशक्ति थी । संसाधन का होना आवश्यक है । लेकिन कुछ कमियां भी व्यक्ति की इच्छाशक्ति उसे कम संसाधन या बगैर संसाधन के पूर्ण कर देती है । सर्वश्रेष्ठ उदाहरण डॉक्टर एपीजे अब्दुल कलाम है । इनकी जीवनी कार्य और उपलब्धियाँ अतुलनीय है, जिसके पास कोई संसाधन न हो और वह देश के प्रथम नागरिक तक पहुँच जाए, यह उस व्यक्ति की महानता को सूचित करती है । भारत सरकार ने निःशुल्क और अनिवार्य शिक्षा अधिनियम 2009 के तहत शिक्षा को जीवन का मौलिक अधिकार घोषित कर अनुच्छेद 21(क) में समाहित कर दिया है । सरकार ने शिक्षा के क्षेत्र में सुधार हेतु बजट आवंटन 3% से बढ़ाकर 2020-2021 में 4.6% तक कर दिया है । शिक्षा हेतु एकीकृत जिला सूचना प्रणाली यू-डाईस के आंकड़ों के अनुसार प्रारंभिक में 100 छात्रों के नामांकन में से 70 ही इंटरमीडिएट तक पहुँच पाते हैं ।

संदर्भ ग्रंथ सूची - मनोविज्ञान, समाजशास्त्र तथा शिक्षा में शोध विधियाँ – सिंह अरुण कुमार एम एल बी

1. डी प्रकाशन, दिल्ली
2. ऐडवांटेज ऑफ इंडिया – अब्दुल कलाम, सृजनपाल सिंह, राजपाल प्रकाशन, दिल्ली
3. मेरे सपनों का भारत – अब्दुल कलाम, प्रभात प्रकशन, नई दिल्ली
4. विज्ञान प्रौद्योगिकी का विकास – शीलवंत सिंह ,मैक ग्रा हिल, चेन्नई
5. दृष्टि आर्टिकल
6. शोध गंगा
7. www.mygov.com
8. डॉ ए पी जे अब्दुल कलाम के शैक्षिक विचारों का विशलेषणात्मक अध्ययन - शशिबाला
9. (शिक्षा शास्त्र विभाग पटना विश्वविद्यालय पटना
10. NEP 2020

आदेशात्मकता, निरपेक्ष आदेषवाद आणि सार्वत्रिकता : एक तौलनिक अध्ययन
(आर. एम. हेअर व ईम्यन्युअल कांटच्या संदर्भात)

डॉ. नरेंद्र वसंत रघटाटे
सहायक प्राध्यापक (तत्वज्ञान) श्री बिंझाणी नगर महाविद्यालय, नागपूर
Email- ID : raghataten77@gmail.com

प्रस्तावना (Introduction):-१९५२ मध्य आर.एम.हेअर यांनी त्यांच्या "Language of Marals"ह्या ग्रंथात नैतिक भाषेचे स्वरूप व कार्ये याविषयी विवेचन करतांना असे प्रतिपादले आहे की, नैतिक भाषेद्वारे, कृतिविषयक मार्गदर्शनाचे म्हणजेच उपलब्ध असणाऱ्या कृतिविषयी मार्गदर्शन करीत असते. त्यांचे हे मत अतिनीतिशास्त्रातील एक महत्वाचा सिद्धात 'आदेशवाद' (Prescriptivism) म्हणून प्रख्यात झाला. त्यांच्या आदेशवादानुसार नैतिक निर्णयांद्वारे करण्यात येणारे कृतिविषयक मार्गदर्शन केवळ श्रोत्यांसाठीच असते असे नव्हे तर वक्ता आणि इतर सर्व त्या आदेशला बांधील असतात. यावरून एकंदरीतच नीतीची भाषा ही सार्वत्रिक (Universal) असते.

Origin of Research Problem -संशोधनाच्या समस्येचा उगम :-

नैतिक भाषेचा स्वरूपाविषयीची चर्चा पद्धतशीरपणे G.M.Moore यांच्या 'Principia Ethica' या ग्रंथापासून सुरूवात झाल्याचे समजण्यात जरी येत असले तरी आणि अतिनीतिशास्त्राचा 'Principia Ethica' असल्याने नमूद करण्यात येत असले तरी असे चिंतन यापूर्वी बर्क्ले आणि ह्यूम ह्यांचा लिखाणात सुद्धा दिसून येते. अधिनितिशास्त्रात विभिन्न सिद्धांत-निसर्गवाद,व निसर्गवाद, भावनिकवाद, आदेशवाद, इ. दिसून येतात. त्यातला त्यात आदेशवाद हा अलिकडील साठ वर्षातच प्रत्ययास यायला लागला आहे, असे समजण्यात येते. परंतु नैतिक तत्वांच्या स्वरूपांविषयीचे चिंतन करतांना इम्यॅन्युअल कॉन्ट यांनी सुद्धा आदेशवादी भूमिका स्वीकारून नैतिक निर्णय हे 'नैतिक आदेश' (Moral law) सुद्धा असल्याचे म्हणतात. त्याचप्रमाणे कॉन्टने सुद्धा नैतिक निर्णयाचे पर्यायाने नितिच्या भाषेचे स्वरूप सांगतांना सार्वत्रिकतेची संकल्पना अत्याधिक महत्वाची असल्याचे नमूद केले आहे. किंबहुना सार्वत्रिकतेच्या अभावात कुठलेही नैतिक निर्णय असूच शकणार नाही असे त्यांचे मत दिसून येते. प्रस्तुत लेखात नितिच्या भाषेच्या स्वरूपाचे हेयरच्या आदेशवादी भूमिकेतून अध्ययन करतांना कांटच्या मताचे संदर्भ तपासून दोघांची तुलना आवश्यक ठरते.

Interdisciplinary Relevance:- आंतरशाखिय संबंध

प्रस्तुत अध्ययन नितिशास्त्राच्या अतिनीतिशास्त्र या उपशास्त्राच्या अंतर्गत असले तरी त्याचा संबंध नीतिशास्त्रातील दुसरी उपशाखा आदर्शनीतिशास्त्र यांच्याशी आहे.

त्याचप्रमाणे एखादे नैतिक निर्णय सार्वत्रिक असू शकते का? याविषयी चिंतन करतांना विधीशास्त्रातील तत्वांशी त्याचे नाते जोडणारे दिसत असल्यामुळे आपल्या अध्ययनाचा संबंध विधिशास्त्राशी सुद्धा जोडता येवू शकतो.

नैतिक निर्णय मानवी आचरणाना मार्गदर्शक आणि सार्वत्रिक ठरत असतील तर आणि मनुष्य एक सामाजिक प्राणि असेल तर आपल्या अध्ययनाची उपयोगिता समाजशास्त्रीय अध्ययनाकरीता प्रस्तुत ठरावी.

Review of Research And Development In The Subject :-

International status- आंतरराष्ट्रीय स्थिती:–

- Denisc Meyerson(1979) 'Against Prescriptivism in Ethics
- Harry J. Gensler (1976) The prescriptivism in Completenass Theorem –Mind 85(340)589-596
- Anthony Skelton(2001) Review of R.M.Hare Sortiing out Ethics (Review) Australasian Journal of Philosophy79(4)583-585
- उपरोक्त लेखाद्वारे असे दिसून येते की, आंतराष्ट्रीय स्तरावर सार्वत्रिकता, आदेशवाद यावर कार्य सुरू आहे.

National Status&राष्ट्रीय स्थिती:–

D.Y.Deshpande-Ethical problems & S.W.Gaidhane

उपरोक्त लेखाद्वारे असे दिसून येते की, राष्ट्रीय स्तरावर सार्वत्रिकता, आदेशवाद यावर कार्य सुरु आहे.

Significance of the study:- अभ्यासाची प्रासंगिकता

प्रस्तुत अध्ययनाद्वारे २०व्या शतकातील अधिनीतीशस्त्रीय तत्वज्ञान आर.एम.हेअर यांच्या अधिनीतिशास्त्रीय चिंतनाची तुलना १९व्या शतकातील बुद्धीवादी तत्वज्ञान इम्यॅन्युअल कॉन्ट च्या मताशी करण्यात येणर असून नैतिक निर्णयाच्या स्वरूपाविषयीचे चिंतन केतळ २०त्या शतकातच नव्हे तर तत्पूर्वीही झालेले आहे. हे दाखवू त्यासोबतच

अधिनीतिशास्त्रात अशा तौलनिक अध्ययनाला भरपूर

Obejective - प्रकल्पाची उद्दिष्टे

मानवी आचरणाच्या संदर्भात सार्वत्रिकता या संकल्पनेचे अध्ययन करणे.

आर.एम.हेअर यांच्या नीतिच्या भाषेविषयक मतांचा अभ्यास करणे.

Methodology- संशोधन पद्धती

प्रस्तूत अध्ययन तौलनिक स्वरूपाचे असल्यामूळे आपण विश्लेषणात्मक आणि संश्लेषणात्मक ह्या दोन्ही संशोधन पद्धतीचा अवलंब करू. हेयर संपुर्ण नितीच्या भाषेला आदेशात्मक भाषेचा एक प्रकार असल्याचे मानतात, जी वर्णनात्मक किंवा वस्तुस्थितिविषयक भाषेपेक्षा भिन्न असते. याच कारणाने आदेशात्मकतेवर आधारीत नैतिक शब्द तथा निर्णयाच्या अर्थाचे स्पष्टिकरण केले जाते. नीतिच्या भाषेचा संबंध प्रत्यक्षपणे मानवी आचरणाशी असतो. त्यांचा विचार आहे की, आदेशात्मक भाषेचे क्षेत्र फार व्यापक आहे ज्याच्या अंतर्गत अज्ञार्थक वाक्य, न-नैतिक मूल्यात्मक निवेदन आणि नैतिक निर्णय यांचा समावेश होतो. आदेशात्मकता -अर्थात कोणाला काही करणे किंवा न करण्यासाठी म्हणणे किंवा त्याचे मार्गदर्शन करणे- या भाषेच्या या सर्व रूपांची मुलभूत वैशिष्ट्ये आहेत. 'लँग्वेज ऑफ मॉरल्स' या पुस्तकात आदेशात्मक भाषेच्या वरील सर्व स्वरूप आणि वस्तुस्थितीविषयक भाषेशी त्याची भिन्नता याचे विस्तृत विवेच केलेले आढळते. एखाद्या व्यक्तीने कोणती नैतिक तत्त्वे स्वीकारली आहेत या प्रश्नांचे उत्तर तो काय करतो, त्याचे आचरण कोणत्या प्रकारचे आहे याचे अध्ययन करून मिळू शकते. म्हणजेच व्यक्तीचे आचरण हे त्याने कोणत्या नैतिक तत्त्वाचा स्वीकार करून केले आहे यावरून कळते. नैतिक तत्त्वांचा आविष्कार कृतितून होत असतो. याचे कारण हे आहे की नैतिक तत्त्वाचे कार्य आचरणाविषयी मार्गदर्शन करणे असते. नतिची भाषा ही आदेशपर भाषेचाच एक प्रकार ठरते. म्हणून ज्या भाषेतून या समस्या मांडण्यात येतात त्या भाषेचे स्वरूप समजावून घेणे नितांत गरजेचे ठरते. हेयर नीतिच्या भाषेचे आदेशपर स्वरूप स्पष्ट करताना दोन मुद्दे स्पष्ट करतात ज्यावरून नतिची भाषा (Language of Morals) आदेशपर (Presscriptive) असल्याचे स्पष्ट होते. हेयर नीतिची भाषा आदेशात्मक आहे हे मान्य करतात. त्यांच्या मते नैतिक निर्णयास दोन कार्य असतात - मूल्यात्मक आणि वर्णनात्मक. यावरून असे म्हटले जाते की नैतिक निर्णयास दोन अर्थ असतात - मूल्यात्मक अर्थ आणि वर्णनात्मक अर्थ. यापैकि मूल्यात्मक अर्थ प्रधान तर वर्णनात्मक अर्थ गौण असतो. वर्णनात्मक अर्थच नैतिक निर्णयाला सार्वत्रिक बनवित असतो. परंतु या निर्णयाचा प्राथमिक अर्थ जो असतो. त्यामुळे नीतिच्या भाषेचे कार्य आदेशपर असते. याद्वारे आपण एखाद्यास वस्तू किंवा कृतीची भलावण करूण स्वतः किंवा इतरांना निवड करण्याविषयी मार्गदर्शन करण्याचे कार्य करित असतो.

वाव असल्याचे दिसून येईल.

इम्यॅन्युअल कॉन्ट यांचे नीतिविषयक मत जाणने.

इम्यॅन्युअल कॉन्ट आणि आर.एम.हेअर यांच्या उपरोक्त मताची परस्पर तुलना.

नैतिक निर्णयाला वस्तुनिष्ठता असू शकते काय? या समस्येचा विचार करणे.

म्हणून नीतिची भाषा मुख्यत्वे आदेशपर असते जी न-ज्ञानात्मक असते. हेयरचे दुसरे पुस्तक 'फ्रिडम एंड रिजन' जे १९६३ मध्ये प्रसिध्द झाले. यात तो असे सांगतो की, जे खास करून नैतिक आदेश असतात त्यांच्या ठिकाणी सार्वत्रिक होण्याची क्षमता असली पाहिजे. एखादी कृती नैतिक दृष्ट्या चांगली आहे या कारणाकरिता तुम्ही ती करावी असा आदेष मी देत असेल तर समान परिस्थितीत तुम्ही अथवा इतर कोणीही ती कृती पुनः करावी अशी बाजू मला घेता आली पाहिजे. नैतिक निर्णयाचे प्रथम तत्त्व -आदेशात्मक- या विषयापेक्षा या निर्णयाचे एक अन्य महत्वपूर्ण तत्त्व -सार्वत्रिकता- याचा विचार येथे करणार आहो. आपण पाहिलेच आहे की, नैतिक निर्णयाच्या आदेशात्मक अर्थासोबतच या निर्णयाच्या वर्णनात्मक अर्थाला सुध्दा हेयर विशेष महत्व देतो. याचे कारण हे आहे की, त्यांच्या विचारानुसार हाच वर्णनात्मक अर्थ नैतिक निर्णयांना खरोखरीच 'सार्वत्रिक' निर्णय बनवितो. नैतिक निर्णयाच्या सार्वत्रिकतेबरोबर वर्णनात्मक अर्थाला अनिवार्यतः संबध्द मानीत हेयर म्हणतात की, 'तर्कसंगतरीत्या हे मानणे अशक्य आहे की, नैतिक निर्णय वर्णनात्मक आहे परंतु ते सार्वत्रिक नाही.....जे तत्त्वज्ञ सार्वत्रिकतेचा अस्वीकार करतात ते हे माणन्यास बाध्य आहे की, नैतिक निर्णयांना वर्णनात्मक अर्थ नसतो.'[१] हेयरच्या विचारांनी हे स्पष्ट होते की, ते नैतिक निर्णयाकरीता सार्वत्रिकते बरोबरच वर्णनात्मक अर्थाला सुध्दा अनिवार्य मानतात. कारण वर्णनात्मक अर्थ जो दुय्यम आहे तोच अर्थ नैतिक निर्णयाला सार्वत्रिक बनवितो. आदेशात्मकते सारखेच सार्वत्रिकता सुध्दा या निर्णयांचे अनिवार्य स्वरूप आहे, ज्याच्या अभावात यांना नैतिक निर्णय म्हटल्या जाऊ शकत नाही. जेव्हा हेयर एखाद्या निर्णयाला 'सार्वत्रिक निर्णय' म्हणतो तेव्हा त्याचा तात्पर्य हाच होय की, तो निर्णय सारख्या परिस्थितीमध्ये सर्वच सारख्या वस्तुंवर कोणत्याही अपवादाशिवाय अनिवार्यतः लागू होतो. या दृष्टिकोणातून वर्णनात्मक निर्णय तथा नैतिक निर्णयात कोणतेही अंतर नाही कारण दोन्हीही सारख्याच रूपात सार्वत्रिक निर्णय होत. या साम्याला हेयर स्पष्ट करताना उदाहरण देतात की, 'जर मी एखाद्या वस्तुस लाल म्हणतो तेव्हा मी त्याच्या सारख्या अन्य वस्तुंना सुध्दा लाल म्हणण्यास तर्कतः बांधिल आहो आणि जर मी एखाद्या वस्तुस चांगला 'क' म्हणतो तेव्हा मी त्यासारख्या कोणत्याही 'क' ला चांगले म्हणण्यास बांधिल आहो..... सुसंगत दृष्टया हे माणणे अशक्य आहे की नैतिक निर्णय वर्णनात्मक आहे आणि ते सार्वत्रिक नाही. याच गोष्टीला दुसऱ्या प्रकारे असे म्हटले जाते

की जो तत्त्वज्ञ सार्वत्रिकतेचा अस्वीकार करतो तो त्या विचाराला मानण्यास प्रतिबध्द आहे की नैतिक निर्णयाचा कोणताच वर्णनात्मक अर्थ नसतो.'[२] याप्रकारे **वस्तुतः** सार्वत्रिकतेसंबंधी ह्याच वैशिष्ट्यामुळे आपण सारख्या गुणांनी युक्त दोन व्यक्तींपैकी एकाला चांगला आणि दुसऱ्याला वाईट किंवा दोन सारख्या कर्मांपैकी एकाला योग्य आणि दुसऱ्या कर्माला अयोग्य म्हणू शकत नाही. जर असे केले तर आपल्या निवेदनात तार्किक विसंगती उत्पन्न होणे अनिवार्य आहे. याचे कारण हे आहे की सार्वत्रिकता सुध्दा वर्णनात्मक शब्दांसारखीच नैतिक शब्दांच्या अर्थाचा अनिवार्य भाग आहे.हेयरच्या अनुसार, नैतिक निर्णयात निर्देश, परामर्श आणि आदेशाव्यतिरिक्त एक महत्वाचे तत्त्व सार्वत्रिकता असते ज्यामुळे **सामान्य आदेश आणि नैतिक निर्णयात अंतर** केल्या जाऊ शकते. हेयर या संदर्भात काही असे तर्क प्रस्तुत करतो ज्यांच्या आधारावर सामान्य आदेशांपासून नैतिक निर्णयाला वेगळे केल्या जाऊ शकते. या तर्कांमध्ये सार्वत्रिकतेचा नियम हा प्रमुख असल्याचे म्हटल्या जाते,

ते तर्क खालीलप्रमाणे आहेत हेयरच्या अनुसार, नैतिक निर्णय निश्चितरीत्या सार्वत्रिक असतात. दुसऱ्या शब्दात, सारख्या परिस्थितीत नैतिक निर्णय सर्वच व्यक्तींवर सारख्या प्रमाणात लागू होते. जर असे केल्या गेले नाही तर अर्थात एखादे कारण सांगून कधी स्वीकारल्या गेले किंवा कधी नाकारल्या गेले तर त्यात तार्किक विसंगती उत्पन्न होईल. याप्रकारे हेयर हे मानतात की, वस्तुस्थितीविषयक निर्णयांसारखेच नैतिक निर्णय सुध्दा निश्चितरीत्या सार्वत्रिक असतात. सामान्य आदेशात सार्वत्रिकतेचे तत्त्व नसते. सामान्य आदेशाच्या पालनात व्यक्तीला स्वातंत्र्य असते. परंतु नैतिक निर्णय (आदेश) यात ही स्वतंत्रता व्यक्तीला नसते. नैतिक निर्णयात एक प्रकारची बांधिलकी असते. सार्वत्रिकतेच्या या तत्त्वाने हे सुध्दा स्पष्ट होते की, नैतिक निर्णयात व्यापकतेचे तत्त्व सुध्दा अंतर्भूत असते जे सामान्य आदेशात दिसत नाही. यावरून हे स्पष्ट होते की, नैतिक निर्णयाला सामान्य आदेश मानल्या जाऊ शकत नाही. येथे हे उल्लेखनिय आहे की, सार्वत्रिकतेच्या नियमासंदर्भात हेयरच्या मतावर कांटच्या विचारांचा पर्याप्त प्रभाव पडलेला दिसतो. कांट नैतिक नियमाला आदेश म्हणतो, ते पुढीलप्रमाणे :

हेयरचे हे निश्चित मत आहे की, सार्वत्रिकता सुध्दा वर्णनात्मक निर्णयासारखेच नैतिक निर्णयाचे अनिवार्य वैशिष्ट्य आहे.

सोपाधिक आदेश (Hypothetical Imperative)

निश्चितार्थक आदेश (Assertorical Imperative),

निरूपाधिक आदेश (Catagorical Imperative)

कांटच्या मतानुसार, जी कृती निरूपाधिक आदेशानुसार म्हणजेच त्या तत्त्वानुसार होते तीच कृती करणे आपले कर्तव्य असते आणि म्हणून तीच कृती योग्य असते. सापेक्षा आदेशानुसार कृतीचे मूल्यमापन केल्यास त्यात एकवाक्यता येणार नाही. परंतु निरूपाधिक आदेशानुसार कृतीचे मुल्यमापन केल्यास त्यात एकवाक्यता येऊ शकते. कांटच्या मतानुसार हा नियम सर्वांना लागू पडतो. तसेच हा एक 'आदेश' आहे, आदेष म्हटला की तो सर्वांना बंधनकारक असतो. म्हणून ह्या नियमानुसार प्रत्येकाने कृती करायला पाहिजे. 'आदेश' या शब्दावरूनच हे स्पष्ट होते की, हा शब्द एखादे कर्म करणे किंवा न करण्याकरीता बाध्य करतो. कांटच्या अनुसार, प्रत्येक आदेशात 'पाहिजे' हे अवश्य अंतर्भूत असते. म्हणजेच प्रत्येक आदेश मानवाला हे सांगतो की, अमुक एक कर्म करायला पाहिजे किंवा नाही. थोडक्यात, कांटच्या मते, निरूपाधिक आदेशच एकमेव नैतिक आदेश आहेत. तसेच याची बाध्यता बाह्य नसून आंतरीक असते. निरूपाधिक आदेश कर्तव्य सांगतो. म्हणजेच सद्वर्तन नैतिक कर्तव्यानुसार किंवा कर्तव्याशी सुसंगत असू शकेल. परंतु जेव्हा ते कर्तव्य करण्याच्या हेतूने (from duty) केले जाते तेव्हाच त्याला नैतिक मूल्य लाभते. या संदर्भात कांट म्हणतो, नैतिक कृतीचे मूल्य त्या कृतिच्या फळाच्या निरपेक्ष असते. कांटच्या मते मानवाने आपल्या आवडी निवडी, इच्छा, आकांक्षा, कल, विकार आणि भावना यापैकी काहीही असोत, त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून, त्याची उपेक्षा करून, त्यांच्यावर आपले स्वामित्व प्रस्थापित करावयाचे व शुध्द नीतिनियमाचा आदर्श समोर ठेवून इतर कोणत्याही हिताहिताचा विचार न करता आपली शुध्द व्यावहारीक प्रज्ञा आदेश देते किंवा आज्ञा करते म्हणून त्याचे निरपेक्षपणे पालन करावे हेच कांटच्या मते 'कर्तव्य' (Duty) ठरते. असा आदेश आपली शुध्द प्रज्ञा किंवा बुद्धी देत असते व निरूपाधिक रीतीने, म्हणजे कर्मफलाची यत्किंचितही अपेक्षा न धरता तिच्या आदेशाचे पालन करणे यालाच कांट खऱ्या अर्थाने निरूपाधिक आदेशाचे तत्त्व (catagorical imperative) म्हणतो.[3] कांटने आपल्या 'गाऊंडवर्क ऑफ दी मेटयाफिजीक्स ऑफ मॉरल्स' ('Groundwork of The Metaphysics of Morals')या पुस्तकात इतर नैतिक नियमांसोबतच सार्वत्रिकतेच्या नियमाला सुध्दा अनिवार्य नियमाच्या रूपात स्वीकारले आहे. या नियमाची व्याख्या करतांना ते म्हणतात की, जर मी एखादे कर्म करू इच्छितो तर मला स्वतःला हा प्रश्न विचारायला हवा की काय, अन्य सर्वच व्यक्तीने ते कर्म करावे – अर्थात काय ते कर्म करणे सार्वत्रिक नियम व्हायला हवा. ते अशा प्रत्येक कर्माला अनैतिक मानतात जे सार्वत्रिकतेच्या ह्या नियमाविरूध्द आहे – अर्थात ज्यास करतेवेळी व्यक्ती या नियमाचे उल्लंघन करतो. हेयर, कांटच्या याच नियमाचे समर्थन करतो. यासंबंधात हेयर लिहीतात, 'हे विचारणे की या परिस्थितीत मी 'क' हे कर्म करावे काय? (एक छोटेशे परंतु महत्वपूर्ण संशोधनासोबत कांटच्या भाषेचा प्रयोग करीत) हे विचारणे आहे की, काय मी ही इच्छा करतो की अशा

परिस्थितीत 'क' निर्मित कर्म करण्याप्रति मी कोणत्या प्रकारच्या दृष्टिकोणाचा अवलंब केला पाहिजे'.[४] याप्रकारे हे स्पष्ट आहे की सार्वत्रिकतेच्या नियमाचे प्रतिपादन करतांना हेयर कांटच्या विचारांनी अवश्य प्रभावित झालेले दिसतात. कांटच्या निरूपाधिक आदेश विषयीच्या सिध्दांत आणि हेयरचा आदेशवाद यांचा अभ्यास करतांना या दोघांच्या मतांमध्ये काही प्रमाणात **साम्य** आढळून येते. हे साम्य म्हणजे दोघांच्याही मतात आपल्याला सार्वत्रिकता आढळून येते. तसेच दोघांचेही मत आदेशवादी असल्याचे किंवा त्यांची भाषा आदेशपर असल्याचे दिसून येते हे होय. परंतु हे साम्य असतांना देखील त्या दोघांच्या मतांमध्ये काही **भेदही** आपल्याला आढळून येतात. तो भेद हा की जेथे कांटची भाषा किंवा आदेश हे आदर्शि नीतिशास्त्राअंतर्गत येतात किंवा त्यांची भाषा ही आचरणाच्या नियमांसंदर्भात लागू होते तशी हेयर यांची भाषा नव्हे. हेयर यांचे कार्य हे नीतिशास्त्राअंतर्गत येणाऱ्या भाषेच्या विश्लेषणाअंतर्गत म्हणजेच अतिनीतिशास्त्रीय भाषा होय किंवा त्यांचे क्षेत्र हे अतिनीतिशास्त्रीय आहे. ते भाषेच्या विश्लेषणाचा अभ्यास करतात. ते आचरणा संदर्भात कोणतेही नियम देत नाही. तसेच कांटचा निरूपाधिक आदेशाचा सिध्दांत हा सार्वत्रिक आहे. परंतु कांटची ही सार्वत्रिकता नैतिक होय तर हेयरच्या आदेशवादातील सार्वत्रिकता ही नैतिक नसून तार्किक आहे. परंतु या दोघांची तुलना केली असता असे आढळते की, जेव्हा कांट निरूपाधिक आदेशाचा विचार करतो तेव्हा त्यात आदेश हा लपलेला असतोच. याद्वारे तो श्रोत्यास एखादा उपदेश, आदेश, सल्ला, मार्गदर्शन, परामर्शच देत असतो. तुम्ही असे असे आचरण करावे याविषयी त्याद्वारे मार्गदर्शनच घडत असते. तसेच हेयर आपल्या आदेशवादाद्वारे ही हेच कार्य करीत असतो. सामान्य आदेश आणि नैतिक नियमांत भिन्नतेचा एक मुख्य आधार तर्काद्वारे नैतिक निर्णयांच्या समर्थनाला म्हणता येईल. अर्थात नैतिक निर्णयांचे (आदेशांचे) समर्थन तर्काद्वारे केल्या जाऊ शकते, परंतु सामान्य आदेशांच्या समर्थनार्थ हे आवश्यक नाही की त्याचे तर्काद्वारे समर्थन केल्या जावे. 'एक व्यक्ती जो आदेश देते तो तार्किकरीत्या बाध्य नाही की ते तर्क प्रस्तुत करावे की कां त्याच्या आदेशाचे पालन करावे. परंतु एक व्यक्ती जेव्हा हे म्हणते की 'तुम्ही ते करावे' तर त्यांच्या निवेदनात हे अंतर्भूत आहे की काही असे कारण (तर्क) आहेत ज्याने त्यांच्या आदेशाचे पालन व्हावे'[५] या संदर्भात आपण असे म्हणू शकतो की, सामान्य आदेशात व्यक्तीची आपली इच्छा असते, परंतु नैतिक निर्णयात व्यक्तीची इच्छा अंतर्भूत नसते, तरी नैतिक

वरील विवेचनावरून नैतिक निर्णयाच्या सार्वत्रिकतेविषयी काही महत्त्वाची मुद्दे थोडक्यात पुढीलप्रमाणे :

१) नैतिक निर्णय आदेशात्मकते सोबतच अनिवार्यतः सार्वत्रिक सुध्दा असतात.

२) तार्किक दृष्ट्या अनिवार्यतः प्रतिबध्द करतो की त्याचा तो नैतिक निर्णय सारख्या परिस्थितीत

निर्णय सार्वत्रिक असतो. नैतिक निर्णयात तर्काची आवश्यकता स्वीकारली जाते. म्हणून हे नैतिक निर्णय (आदेश) सामान्य आदेशांपासून भिन्न आहेत. हेयरने आपले दुसरे पुस्तक 'फ्रिडम एंड रिजन' मध्ये 'तार्किक नियमांच्या' रूपातच सार्वत्रिकतेचे विस्तृत विवेचन केले आहे. यासंबंधी त्यांचे म्हणणे आहे की, 'नैतिक निर्णय त्याचप्रकारे सार्वत्रिक होत ज्याप्रकारे वर्णनात्मक निर्णय – अर्थात नैतिक निर्णय आणि वर्णनात्मक निर्णय दोघांनाही वर्णनात्मक अर्थ असतो; परंतु जो सार्वत्रिक नियम नैतिक निर्णयांच्या या वर्णनात्मक अर्थाला निर्धारीत करतो तो केवळ अर्थासंबंधी नियमच नसतो तर तो एक महत्वपूर्ण नैतिक सिध्दांत होय.....'तार्किक सिध्दांत' याच्याशी माझा तात्पर्य शब्दांच्या अर्थासंबंधी सिध्दांताशी आहे....मी हे मानीत आलो की 'पाहिजे' शब्द तथा इतर नैतिक शब्दांचा अर्थ याप्रकारे होतो की जो व्यक्ती त्याचा प्रयोग करतो तो त्याद्वारे आपल्या स्वतःला सार्वत्रिक नियमाचे पालन करण्याकरिता प्रतिबध्द करतो. हाच सार्वत्रिकतेचा नियम होय. सार्वत्रिकतेच्या नियमाचे उल्लंघन करणे तार्किक दोष आहे, नैतिक दोष नाही. हा सिध्दांत आपल्याला सांगतो की असे करणे तार्किक दृष्ट्या दोन विसंगत निर्णय देणे होय.'[६] हेयर द्वारा सार्वत्रिकतेच्या वरील केल्या गेलेल्या स्पष्टिकरणावरून हे पूर्णपणे स्पष्ट होते की ते याला 'तार्किक नियमां'च्या रूपातच स्वीकार करतात; अतः त्यांचा हा नियम कांटच्या नैतिक नियमा पासून निश्चितरीत्या भिन्न आहे.आपल्या या सार्वत्रिकतेच्या तार्किक नियमांच्या आधारावरच हेयर नैतिक निर्णय तथा आज्ञा (आदेश) यात फरक करतात. सामान्य आदेश आणि नैतिक निर्णयामध्ये हा एक फरक आहे की, सामान्य आदेश एकाच व्यक्तीला नियोजीत करतापरंतु नैतिक निर्णय अनेक लोकांना (एकापेक्षा जास्त) अनेक प्रकारच्या नैतिक कार्यासाठी नियोजीत करू शकतो. हेयरच्या विचारात सार्वत्रिकतेचा नियमच नैतिक निर्णयांना तर्कसंगत निर्णय बनवितो

सिंगरने सुध्दा नैतिकतेचाआकार कांटप्रमाणेच सामान्नीकरणाच्या रूपात व्यक्त केला आहे. तथापी त्यात मुलभूत फरक आहे. कांटच्या सामान्नीकरणाचा संबंध प्रेरणेशी, क्रिया, इच्छेशी आहे तर सिंगरचे सामान्नीकरणाचे तत्त्व परिणामांविषयी आहे. परिणामांविषयी असले तरी ते आकारीक आहे हे मात्र निश्चित. तो त्यास 'सामान्यीकरण' तत्त्व म्हणतो. ते म्हणजे 'एका विशिष्ठ पध्दतीने प्रत्येक व्यक्ती वागत असतो, त्या वर्तनाचे परिणाम अवांछनिय असता कामा नये.' यातील व कांटच्या तत्त्वातील फरक सिंगरने स्वतः स्पष्ट केला आहे.[७]

सर्वच मनुष्यांवर सारख्या रूपात लागू होतो ज्याचा तो स्वतः एक घटक आहे.

३) तो आपल्या नैतिक निर्णयांना सार्वत्रिक निर्णयाच्या रूपात स्वीकार करण्यात तार्किक दृष्ट्या प्रतिबध्द असतो.

४) आदेशवाद्यांच्या अनुसार सार्वत्रिकतेचे हे तत्त्व सर्वच नैतिक निर्णयात अनिवार्यतः विद्दमान असते.

५) हेच तत्त्व या निर्णयांना वस्तुस्थितीविषयक निर्णयांसारखे वस्तुनिष्ठ बनविते आणि सोबतच यास भावनात्मक निर्णयांपासून वेगळे करते.

६) याच्या अभावात आपण कोणत्याही निवेदनाला किंवा निर्णयाला 'नैतिक निर्णय' म्हणू शकत नाही.

७) आदेशवादानुसार, सार्वत्रिकता आणि आदेशात्मकता ही दोन्ही तत्त्वे नैतिक निर्णयाची अनिवार्य वैशिष्टये ओहत ज्यांच्या अभावात आपण कोणत्याही निवेदनाला 'नैतिक निर्णय' ही संज्ञा देऊ शकत नाही.

८) नैतिक निर्णयाकरिता जे तर्क दिले जाते त्याचे सार्वत्रिकरण होणे अनिवार्य आहे.

९) नैतिक निर्णयाकरिता सार्वत्रिकतेबरोबरच वर्णनात्मक अर्थसुध्दा महत्वाचा आहे.

हेयर, नीतिच्या भाषेला मुख्यतः आदेशात्मक मानतात तसेच आज्ञा, आदेश, मार्गदर्शन करणे हा त्याचा प्राथमिक अर्थ व त्याचे वर्णन करणे हा दुय्यम अर्थ ते मानतात. तसेच वर्णनात्मक अर्थावरच त्याची सार्वत्रिकता ही अवलंबून असते. तसेच वर्णनात्मक अर्थ हा गौण असला तरी तो कधीही अनुपस्थित नसतो. म्हणून संपूर्ण नीतिची भाषा ही सार्वत्रिक असते असे हेयरचे मत आहे. हेयर नीतिच्या मूल्यात्मक आणि मार्गदर्शक भाषेत भेद करीत नसल्याने हे सार्वत्रिकतेचे तत्त्व तो दोन्ही भाषा प्रकाराला लावतो. म्हणजे मूल्यात्मक नैतिक भाषेप्रमाणेच मार्गदर्शनपर नैतिक भाषा (आदेशात्मक भाषा) ही दोन्ही वर स्पष्ट केल्याप्रमाणे एकच असल्यामुळे दोन्ही सारख्या रूपात सार्वत्रिक आहे. परंतु आपण आत्ताच वर उल्लेखिल्या प्रमाणे या दोन्ही भाषा प्रकार - मूल्यात्मक भाषा आणि मार्गदर्शन पर भाषा- भिन्न-भिन्न असल्या कारणाने जे तत्व एकाचे असेल तेच दुसऱ्याचे असणार नाही आणि म्हणून जर सार्वत्रिकतेचे तत्त्व, जर हेयरच्या आदेशवादी

१०) सार्वत्रिकते संदर्भात हेयर कांटच्या मताने प्रभावित होतो.

११) कांटच्या सार्वत्रिकतेचा नियम आणि हेयरचा सार्वत्रिकतेचा नियम यात काही भिन्नता आहे. हेयरचा सार्वत्रिकतेचा नियम 'तार्किक नियम' होय तर कांटचा सार्वत्रिकतेचा नियम 'नैतिक नियम' आहे.

१२) आपल्या सार्वत्रिकतेच्या नियमाद्वारे हेयर नैतिक नियम आणि आज्ञा किंवा सामान्य आदेशात फरक करतात.

१३) सामान्य आदेश आणि नैतिक निर्णयात फरक असा की, सामान्य आदेश विश्‍वस्त रूपात एकाच व्यक्तीला नियोजीत करतो तर नैतिक आदेश एकाच वेळी अनेकांना अनेक प्रकारच्या नैतिक कार्याकरिता नियोजीत करू शकतो.

१४) सार्वत्रिकतेचा नियमच नैतिक निर्णयांना तर्कसंगत निर्णय बनविते.

सिध्दांताला मानले तर, ते तत्त्व केवळ अशाच नैतिक भाषा प्रकाराला लागू होईल जी आदेशपर असेल. मूल्यमापनपर नैतिक भाषेला हे तत्त्व लागू होऊ शकत नाही. आपल्या अध्ययनाच्या संदर्भात आपण काही गोष्टी विशेषत्वाने लक्षात घ्यायला पाहिजे की, नैतिक निर्णयाच्या संदर्भात वर्णनात्मक अर्थ कधीही गैरहजर नसतो, तो निकष असतो तसेच त्यामुळेच नैतिक निर्णय सार्वत्रिक ठरते, तसेच वस्तुनिष्ठ ठरते. म्हणून मूल्यमापनपर नैतिक निर्णयाच्या संदर्भात वर्णनात्मक अर्थाचे महत्व विसरून जाता यावयाचे नाही. किंबहुना वर्णनात्मक अर्थच या निर्णयांच्या संदर्भात मूलभूत असतो असे म्हणावे लागेल. तसेच, मूल्यनिवेदन वस्तुनिष्ठ ठरतात. या संदर्भात असे म्हणता येते की, भावनिकवादाने मूल्यनिवेदनाची वस्तुनिष्ठता नाकारली. परंतु हेयर यांनी पुन्हा ती वस्तुनिष्ठता या निवेदनाच्या (नैतिक निर्णयांच्या) सार्वत्रिकतेच्या वैशिष्ट्यावर आधारीत राहून मिळवून दिली. हेयर असे करताना वर्णनात्मक अर्थाला महत्व देत असल्याचे दिसून येते.

<u>संदर्भ ग्रंथ सूचि</u>

1. डिमरी,डॉ.मुकेशचंद्र पाश्चात्य नीतिदर्शन, भारतिय विद्या प्रकाशन, वाराणसी,२०००, पृ. नं. २७५
2. Hare, R. M. Freedom and Reason, P. No. 15, 16
3. जोशी, ग. णा. पाश्चात्य तत्त्वज्ञाचा इतिहास, (खंड २), पृ. क्र. १०७५
4. Hare, R. M. Freedom and Reason, P. No. 69, 70
5. मिश्र, डॉ.हृदय उन्नत नीतिशास्त्र, षेखर प्रकाषन, ईलाहाबाद, तृतीय नारायण संस्करण, २००२,पृ. क्र. ३६
6. Hare, R. M. Freedom & Reason, P. No. 30, 32, 33
7. वाडेकर, दे. द मराठी तत्त्वज्ञान महाकोष, (खंड दोन) पृ.क्र. २.२३२ आ
8. Harrison, Jonethan Ethical Naturalism' from Encyclopedia of Philosophy (Vol. 3-4) Edward, Macmillan, New York, Reprint, Edition 1972,
9. Hare, R. M. Language of Moralas,
10. Warnock, G. J. Contemporary Moral Philosophy,Macmillan &Co. Ltd. London, 1967
11. रेगे, मे. पु. पाश्चात्य नीतिशास्त्राचा इतिहास, समाज प्रबोधन संस्था, पुणे, प्रथम आवृत्ती, जून १९७४,
12. गायधने, डॉ. सुरेंद्र नीतिषास्त्रीय आदेषवाद , २००४

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, May 2022, Volume-14 Issue-3

शहीद व सेवानिवृत्त जवानांच्या कुटुंबांच्या विकासासाठी योजना

प्रो. डॉ. सुहास आव्हाड[1] झडे संदीप देवराम [2]

[1]मार्गदर्शक पदव्युत्तर अर्थशास्त्र संशोधन केंद्र सहकार महर्षी भाऊसाहेब संतुजी थोरात, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय संगमनेर, जिल्हा – अहमदनगर

[2]संशोधक विद्यार्थी, पदव्युत्तर अर्थशास्त्र संशोधन केंद्र, सहकार महर्षी भाऊसाहेब संतुजी थोरात, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय संगमनेर, जिल्हा – अहमदनगर

Email- Sandipzade2018@gmail.com

गोषवारा – केंद्र व राज्य शासन नागरिकांच्या विकासासाठी अनेक योजना राबवित असते .दरवर्षी अंदाजपत्रकात या योजनांवर कोट्यावधी रुपये खर्च केले जातात. परंतु दुर्दैवाने त्याचा लाभ नागरिकांना होत नाही. शासन केवळ योजना जाहीर करते परंतु त्या नागरिकापर्यंत पोहोचवणारी यंत्रणाच लाल फीतीची असल्याने अनेक योजना केवळ कागदावरच राहतात .आणि विकासाचा अनुशेष निर्माण होतो. शासनाच्या या लोककल्याणकारी योजना या नागरिकांपर्यंत पोहोचवण्याच्या हेतूने हा शोधनिबंध तयार करण्यात आला आहे. भारत स्वतंत्र झाल्यापासून ग्रामीण विकास, शैक्षणिक विकास, अपंग ,मागासवर्गीय कल्याण ,शेती विभाग ,स्वयंरोजगार, महिला व बालकल्याण ,पशुसंवर्धन, मत्स्य व्यवसाय, क्रीडा विभाग, सैनिकी कल्याण विभाग या विविध विभागामार्फत योजना राबविल्या जातात. शहीद व सेवानिवृत्त जवानांच्या कुटुंबाच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीचे अध्ययन करताना शासनातर्फे त्यांना पुरविण्यात येणाऱ्या योजनांचे अध्ययन प्रस्तुत शोधनिबंधात मांडले आहे.

प्रस्तावना –

राष्ट्रीय सुरक्षा व एकता राखणे हे प्रत्येक सरकारचे आद्य कर्तव्य आहे. देशाचे रक्षण करणे ,सीमेवर सुरक्षा व शांतता कायम ठेवणे ही भारतीय लष्कराची प्रमुख कार्य आहेत .नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी नागरिकांच्या मदतीला धावून जाणे ,भारतीय लष्कराने पाकिस्तान व चीन यासारख्या शेजारील देशांसोबत केलेल्या युद्धामुळे ऑपरेशन विजय ,ऑपरेशन मेघदूत यासारख्या अंतर्गत मोहिमाही आखल्या आहेत. संयुक्त राष्ट्रांच्या शांती सेनेचा भाग म्हणून अनेक देशांमध्ये भारतीय लष्कराने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे .भारतीय सैन्य आणि जवाना मुळे आपण देशभरात मुक्तपणे संचार करू शकतो. या जवानांसाठी आपल्या देशामध्ये एक विशेष दिवस असतो तो म्हणजे आर्मी डे. म्हणजेच सैनी दिवस हा दरवर्षी 15 जानेवारीला साजरा केला जातो.

शोध निबंधातील मूलभूत शब्द – संरक्षण , संरक्षण खर्च , विकासासाठी योजना.

शोधनिबंधाचे महत्व – संरक्षण हा प्रत्येक देशाच्या अतिशय महत्त्वाचा मुद्दा आहे कारण आज देशांमध्ये शांतता प्रस्थापित करणे गरजेचे आहे. आपण व जगाने पहिले महायुद्ध ,दुसरे महायुद्ध व विविध शीत युद्धांचा अनुभव घेतला आहे. आज अनु युद्धाचा धोका असल्यामुळे जर महायुद्ध झाले तर संपूर्ण जगाला त्याचा फटका बसेल 100 टक्के व खात्रीलायक खरे आहे. सध्याची युक्रेन आणि रशिया या युद्धाची अवस्था पहाता प्रत्येक देशाचे अंतर्गत आणि राष्ट्रीय सीमांचे संरक्षण हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. भारतीय सीमेवर परकीय आक्रमणापासून संरक्षण करण्याचे काम देशातील अंतर्गत व बाह्य सुरक्षा प्रस्थापित करते.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे – संशोधकाने आपल्या शोधनिबंधाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे मांडली आहेत

1. अहमदनगर जिल्ह्यातील शहीद व सेवानिवृत्त जवानांच्या कुटुंबाला केंद्र सरकारकडून मिळणार या योजनांची माहिती घेणे.
2. अहमदनगर जिल्ह्यातील शहीद व सेवानिवृत्त जवानांच्या कुटुंबासाठी असणाऱ्या शासकीय योजनांमधील त्रुटी अभ्यासणे व उपाययोजना मांडणे.

माहिती संकलन- प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम माहिती संकलित करण्यात आली. छापील सामग्री, वैयक्तिक लेख ,संदर्भग्रंथ ,नियतकालिके, शासकीय अहवाल याद्वारे आकडेवारी जमा केली. प्रकाशित व अप्रकाशित शोधनिबंध, अहमदनगर जिल्हा सैनिक कार्यालयातून माहिती संकलित केली .तसेच विद्यापीठातील ग्रंथालय व इंटरनेटद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली.

शहीद व सेवानिवृत्त जवान साठी असणाऱ्या सरकारच्या योजना – शहीद व सेवानिवृत्त जवानासाठी सरकारच्या वेगवेगळ्या योजना आहेत त्या पुढीलप्रमाणे मांडल्या आहेत.

1. **माजी सैनिक व त्यांचे अवलंबितांना सैनिक कल्याण विभागामार्फत कल्याणकारी निधीमधून देण्यात येणाऱ्या सवलती –** विधवा व 65 वर्षावरील माजी सैनिक यांना अन्य कोणतेही निवृत्तिवेतन विषयक लाभ किंवा उत्पन्न मिळत नसेल तर कल्याणकारी निधीतून अशा सर्व माजी सैनिकांना किंवा विधवा पत्नींना चरितार्थ चालविण्यासाठी दर महा आर्थिक मदत केली जाते. अनाथ मुला मुलींना मुलांच्या वयाच्या फक्त पंचवीस वर्षापर्यंत आणि मुलगी अविवाहित असेपर्यंत आर्थिक मदत कर देता येते.
2. **एक रकमी आर्थिक मदत तात्काळ मदत –** युद्धात किंवा मोहिमेत धारातीर्थी पडलेल्या सैनिकांच्या कुटुंबीयांना शासनातर्फे जी सानुग्रह आर्थिक मदत दिली जाते त्या रकमेपैकी दहा हजार रुपये अग्रीम स्वरूपात कल्याणकारी निधीतून दिले जातात.
3. **सेवारत सैनिकाचा मृत्यू किंवा अपंगत्व आल्यास आर्थिक मदत –** महाराष्ट्रातील जे सैनिक सैन्य सेवेत सेवारत असताना युद्धजन्य कारणा व्यतिरिक्त दिवंगत झाल्यास त्यांचा वारस अवलंबितांना किंवा कुटुंबियांना अथवा त्यांना अपंगत्व प्राप्त होते त्यांना सेवानिवृत्तीनंतर आर्थिक मदत दिली जाते. मृत्यू पावल्यास दहा हजार रुपये एक रकमी ,अपंगत्व आल्यास 20 ते 25 टक्के अपंगत्व असल्यास 25 हजार एक रकमी, 50 टक्केपेक्षा जास्त अपंगत्व असल्यास 50 हजार रुपये एक रकमी अशी मदत दिली जाते.
4. **मुलीच्या विवाह करिता आर्थिक मदत –** माजी सैनिक विधवा युद्ध विधवा यांच्या मुलींच्या विवाहाकरिता बहुमानार्थ त्यांचे उत्पन्न लक्षात न घेता गटवारी नुसार आर्थिक मदत रुपये चार हजार ते अकरा हजार रुपये देण्यात येते.
5. **वैद्यकीय मदत –** कल्याणकारी निधीतून विविध प्रकारच्या गंभीर वैद्यकीय उपचारासाठी आर्थिक मदत देण्यात येते या खर्चापोटी आर्थिक मदत देण्याचे अधिकार पुढील प्रमाणे निश्चित करण्यात आले आहेत जिल्हा सैनिक कल्याण अधिकारी सात हजार रुपयापर्यंत ,संचालक सैनिक कल्याण विभाग 40 हजार रुपयापर्यंत मदत देऊ शकतात. या योजनेअंतर्गत श्रवण यंत्र साठी तीन हजार रुपये, दातांच्या कवीसाठी तीन हजार रुपये ,अपंग सैनिकास तीन चाकी सायकल साठी आठ हजार रुपये व स्वयंचलित मशीन साठी वेगळे अनुदान रुपये 15 हजार रुपयापर्यंत दिले जाते. अपंग माजी सैनिक कुटुंबीयांना कुबडी तसेच इतर वैद्यकीय उपकरणासाठी प्रत्यक्ष येणाऱ्या खर्चाचा इतकी आर्थिक मदत देण्यात येते.
6. **माजी सैनिक अथवा विधवा पत्नीला व अवलंबितांना देखभालीसाठी देण्यात येणारी पुनावर्ती वैद्यकीय आर्थिक मदत –** माजी सैनिक विधवा पत्नीला व अवलंबितांना असाध्य प्रकारचे गंभीर आजार उदाहरण हृदयरोग ,कॅन्सर या आजारासाठी शस्त्रक्रिया आणि मूत्रपिंड किडनीचे डायलिसिस सुरू झाल्यास प्रत्येक पासून पुढील देखभालीसाठी येणाऱ्या खर्चाची वैद्यकीय आर्थिक मदत दरमहा रुपये सातशे व वार्षिक जास्तीत जास्त आठ हजार रुपयापर्यंत देण्यात येते .सदर मदत ही शस्त्रक्रियेनंतर एक वर्षासाठी दिली जाते. तसेच पॅरालिसिस अर्धांगवायू आजार झाला असेल तर सोबत दुसऱ्या व्यक्तीची गरज पडत असेल तर व मूत्रपिंडाचे डायलिसिस सुरू झाल्यानंतर सोबत दुसऱ्या व्यक्तीची गरज पडत असेल तर अशांना सुद्धा आर्थिक मदत देण्यात येते. ही मदत वार्षिक नूतनीकरण करून पुढील वर्षासाठी चालू करता येते. एका डोळयाच्या ऑपरेशन साठी मोतीबिंदू ऑपरेशन साठी तीन हजार रुपयापर्यंत मदत दिली जाते. माजी सैनिकाच्या मतिमंद किंवा 50 टक्के गुण जास्त अपंगत्व आलेल्या पाल्यांना कल्याणकारी निधीतून औषधोपचारासाठी वर्षातून एकदा वित्तीय वर्ष संपल्यानंतर 250 रुपये दर महा मदत दिली जाते तसेच शाळेत जाणाऱ्या मुलांसाठी शंभर रुपये दरमहा कौशल्य वाढविण्याचा प्रशिक्षणासाठी पाचशे रुपये दरमहा स्वयंरोजगारासाठी पन्नास टक्के कर्ज किंवा जास्तीत जास्त 10 हजार रुपयांपर्यंत अनुदान दिले जाते
7. **घर खरेदी किंवा दुरुस्तीसाठी मदत –** 65 टक्के अपंगत्व आलेल्या माजी सैनिकांना घरदुरुस्ती साठी रुपये वीस हजार किंवा अस्तित्वात असलेल्या घरात बदल करण्यासाठी मदत दिली जाते. वृद्ध विधवांना व सैन्य सेवेत सेवारत

असताना युद्धजन्य परिस्थिती व्यतिरिक्त कारणांना धारातीर्थी पडलेल्या सैनिकांच्या विधवांना घरकुलासाठी 1 एप्रिल 1997 पूर्वी चाळीस हजार रुपये मदत दिली जाते. 1 एप्रिल 1997 नंतर युद्धात विमा मोहिमेत धारातीर्थी पडलेल्या सैनिकांच्या विधवांना 60 हजार रुपये मदत दिली जाते. सेवेत सेवारत असताना युद्धजन्य परिस्थिती व्यतिरिक्त 50 हजार रुपयांची मदत मृत्यू पावलेल्या सैनिकांच्या विधवांना घरकुलासाठी अनुदान म्हणून दिली जाते. माजी सैनिक किंवा विधवा पत्नी यांनी घरबांधणीसाठी घेतलेल्या कर्जाच्या दहा टक्के तथापि जास्तीत जास्त रुपये 10000 यातील जी कमी असेल तेवढी आर्थिक मदत कर्ज देणाऱ्या वित्तीय संस्थेस परस्पर दिली जाते. ही योजना माजी सैनिक किंवा त्यांची पत्नी यापैकी कोणाही एका आणि एकदाच लागू आहे तसेच माजी सैनिकांच्या विधवासही लागू आहे

8. **राज्य परिवहन मंडळाच्या बसेस मधून विनामूल्य प्रवास सुविधा -** युद्ध विधवा आणि शौर्य पदक यांना महाराष्ट्र राज्याचा राज्य परिवहन महामंडळाने दोन हजार पाचशे किलोमीटर प्रवासासाठी निमआराम बस करीता वेळोवेळी नेमुन दिलेल्या सुधारित दराप्रमाणे अनुदान देण्यात येते.

9. **शैक्षणिक खर्चासाठी आर्थिक मदत –** शालेय शिक्षणासाठी माजी सैनिकांच्या पाल्यांना त्यांचे शैक्षणिक शुल्क, पुस्तके, वह्या ,गणवेश इत्यादी करता वर्षातून एकदा एकरकमी एक हजार रुपयांपर्यंत अर्थसाहाय्य मंजूर केले जाते.शासन मान्य विना अनुदानित महाविद्यालयातील सर्व शाखांमध्ये शिक्षण घेणाऱ्या माजी सैनिकांच्या पाल्यांना शासनाने ठरवून दिल्याप्रमाणे शैक्षणिक शुल्काइतके किंवा जास्तीत जास्त पाच हजार रुपयांपर्यंत अर्थसाहाय्य कल्याणकारी निधीतून दिले जाते. विनाअनुदानित शैक्षणिक व्यावसायिक महाविद्यालयात शिकणाऱ्या माजी सैनिकांच्या विधवांचा पाल्यांना शासनमान्य विनाअनुदानित महाविद्यालयात जे अभ्यासक्रम शिकविले जातात त्या अभ्यासक्रमासाठी शासनाने संबंधित महाविद्यालयाचे वेळोवेळी ठरवून दिलेले शैक्षणिक शुल्क एवढे ट्युशन फी पदवीसाठी पदव्युत्तर रुपये दहा हजार व पदविका साठी पाच हजार रुपये यापैकी जे कमी असेल त्या स्वरूपाची परिपूर्ती केली जाते. ज्या माजी सैनिकांचे पाल्य उच्च शिक्षणासाठी परदेशात जातात त्यांना कल्याणकारी निधीतून एकरकमी रुपये पस्तीस हजार ची आर्थिक मदत दिली जाते

10. **सेवापूर्व प्रशिक्षणासाठी प्रोत्साहनपर आर्थिक मदत –** राष्ट्रीय संरक्षण प्रबोधिनी समतुल्य संस्थेमध्ये निवड होऊन प्रवेश मिळालेल्या माजी सैनिक किंवा विधवांच्या पाल्याला प्रोत्साहनपर 50 हजार रुपये दिले जातात. महाराष्ट्र शासनातर्फे प्रत्येक जिल्ह्यात सैनिकी शाळा स्थापन करण्याच्या धोरणानुसार ज्या जिल्ह्यातील शाळांना सैनिकी शाळा म्हणून शासनाने मान्यता दिली आहे फक्त अशाच सैनिकी शाळा मध्ये प्रवेश घेतलेल्या माजी सैनिकांच्या पाल्यांना तसेच सैनिक स्कूल सातारा येथे शिकणाऱ्या माजी सैनिकांच्या पाल्यांना सुद्धा पंधरा हजार रुपये आर्थिक मदत वार्षिक महाराष्ट्रातील शासनमान्य इतर पाच हजार पर्यंत पर्यंत आर्थिक मदत वार्षिक दिली जाते

11. **संगणक प्रशिक्षण -** शासनमान्य खाजगी संस्थेतून संगणक प्रशिक्षणासाठी सहा महिन्यापर्यंत च्या कोर्ससाठी चार हजार रुपये एक वर्षापर्यंतच्या कोर्ससाठी सहा हजार रुपये आणि बावन्न आठवड्यांच्या कोर्ससाठी आठ हजार रुपये रक्कम दिली जाते

12. **विशेष गौरव पुरस्कार –** राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर खेळातील पुरस्कार प्राप्त खेळाडू संगीत, साहित्य ,गायन ,वादन ,नर्तन या क्षेत्रातील पुरस्कार विजेते यशस्वी उद्योजकांच्या पुरस्कार मिळवणारे संगणक क्षेत्रात उत्कृष्ट कामगिरी करणारे; पूर, जळीत दरोडा, अपघात या नैसर्गिक आपत्तीमध्ये बहुमोल कामगिरी करणारे; तसेच देश व राज्याची प्रतिष्ठा वाढवतील अशा स्वरूपाचे लक्षनिय काम करणारे माजी सैनिक पत्नी इत्यादींना आशा व कार्याबद्दल त्यांच्या सन्मानार्थ राष्ट्रीय पातळीवरील कार्यासाठी 5000 आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर बहुमोल कामगिरी करणाऱ्या कार्यासाठी रु .10000 तसेच शाल, श्रीफळ व सन्मानचिन्ह प्रशस्तीपत्र का सह दिले जाते

सारांश- भारतात केंद्र सरकार माजी सैनिकांच्या पाल्यांना तसेच ज्या सैनिकांना वीरमरण प्राप्त झाले आहे ,अशा सैनिकांच्या पत्नीसाठी अनेक प्रकारच्या योजना राबवित आहे .मात्र या योजनांसाठी असणारा निधी अतिशय कमी आहे .सरकारने या निधीमध्ये वाढ करावी. वाढती महागाई लक्षात घेता मिळणारा निधी हा अतिशय तुटपुंजा आहे. वास्तविक पाहता हे सैनिक ज्यावेळेला देशाच्या सीमेवर लढत असतात त्या वेळेला ते आपल्या मुलांचा, कुटुंबाचा व कुणाचाही विचार न करता आपल्या प्राणाची पर्वा न करता देश सेवा करत राहतात मात्र दुर्दैवाने त्यांच्या वर एखादा प्रसंग ओढवला तर त्यासाठी शासनाकडून मिळणारी मदत अतिशय कमी आहे ही अतिशय लाजिरवाणी गोष्ट या देशाचा इतिहासात आहे.

संदर्भसूची –

1. पाटील मनोज (2014)" नागरिकांसाठी केंद्र व राज्य शासनाच्या विकास योजना",चौधरी लॉ पब्लिशर्स ,जळगाव.
2. आग्लावे प्रदीप (2000) "संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्रे"विद्या प्रकाशन ,नागपूर .
3. दैनिक लोकमत.
4. दैनिक पुढारी .
5. दैनिक लोकसत्ता.
6. दैनिक महाराष्ट्र टाइम्स.

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, May 2022, Volume-14 Issue-3

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कारभाराच्या कळातील कायदयाचे मुल्यमापन

प्रा.डॉ.डी.डी.राठोड
इतिहास विभाग प्रमुख
जिजामाता कला विज्ञान व वाणिज्यं महाविद्यालय नंदुरबार.

प्रस्तावना :— सतराव्या शंतकाच्या पूर्वार्धात इंग्रज व्यापारांचा भारतात शिरळाव झाला व त्यापुठे सुमारे दोणशे वर्षानी इंग्रजानी भारताच्या राजकारणात प्रवेश केला. एकोणिसाण्या शतकाच्या पूर्वार्धात त्यांची सता भारतात स्थिरावती एकीकडे ही राजकीय प्रकिया होत असतांना दुसरोकडे भारतातील तत्कातीन एतहोशिय सतांचा हास होत गेला व्या राजकीय घडामोडीत व्यापार करण्यासाठी ईस्ट इंडिया कंपनिची स्थापना करण्यात आली. व्यांपार करण्यासाठी आपल्या कारभारात काही कायदे तयार केले.

इस्ट इंडिया कंपनीच्या कळातील कायदे :—
इस्ट इंडिया कंपनीच्या भारतातील आतापर्यंतचा गुंता गुर्ताचा कारभार आणि व्यवहार यामुळे ब्रिटीश पार्ल

रेग्युलेटिंग ॲक्अ नियमन कायदा १७७३ :—
बंगाल मधील जनतेवर कंपनी सरकारकडुन होणाया अत्याचाराच्या व जुलमाच्या बातम्या इंग्लड मधील अधिकायांच्या काणावर पडत होत्या. त्यातच बंगालमध्ये आषण दुष्काळही पडला. भारतातील व्यापाराचा मवता फक्त ईस्ट इंडिया कपनीला दित्यामुळे इंग्लडमधील अनेक व्यापाराना कंपनीचा हेवा वाफ होता.व्यापारी कंपनीला राज्य करण्यास

1. पूर्वी मुबंई मद्रास व बंगाल या प्रत्येक प्रांताला वेगवेगळा गण्हर्नर गण्हर्नर असे.नव्या कायदयामुळे बंगालचा गण्हर्नर आता गव्हर्नर जनरल प्रमुख बनला.इतर दोन प्रांतिक गव्हर्नर दुयम ठरविण्यात आले.
2. गव्हर्नर जनरलच्या मदतीला चार जनांचे एक सलगार मंडळ नेमण्यात आले. प्रशासनाचा कपात मार्गदर्शन व साहाय करण्याचे त्यांचे काम होते.

पीटया भारत विषयक कायदा १७८४ :—

1. गण्हर्नर जनरलच्या भारतातील प्रथासनावर सक्त नजर ठवेण्याची गरज आहे. अशी जाणवि इंग्लिस पार्लेमेटला झाली.त्यामुळे पार्लेमेटने हा कायदा जारी केला त्यात खालील तरतुदी होण्या.
2. गण्हर्नर जनरलचे नियोगण ठवेण्यासाठी बोर्ड ऑफ कंट्रोल नावाचे सहाजनाचे मंडळ स्थानण्यात झाले. मुलकी लतकरी व आर्थिक विषयाबाबतचे सर्व व्यवहार व निर्णय या मंडळाचा संमतीत करावे असे ठरले. कंपतीच्या संचालक मंडळाचे अधिकार कमी झाले.

चार्टर ॲक्अ १८५३ :—रेग्युलेटिंग ॲक्अ मध्ये केलेल्या तरतुदीमुळे १७९३,१८९३,१९३३,व १८५३ साली चार्टर ॲक्टस किंवा फेरतपा सणी कायदे पारिम करण्यात आले, यात १८५३ चा ॲक्ट महत्वाचा आहे. एकोकर्डे लॉर्ड डलहो सीच्या सामाजवादी धारण्यामुळे भारतातील नवनवीण साम्रज्य कंपानीच्या ताण्यात येने होती.व्याच वेळी

1. कंपनीला व्यापाराचा व कार भारचाची मवता नहेमीप्रमाणे वीस वर्षानी वाठवून व देना इंग्लीस पालेमेंट तेवठीच मुदतवाढ मिळैल.

मेरला वेळोवेळी लक्ष घालणे भाग पाडले च्यातुनच भारतासाठी काळ कायदे संमत करण्याची गरज आसली हे कायदे खालील प्रमार्ण.

परवानगी देण्याविदुध्द ते आरडा ओरडा करत होते. त्याच सुमारास इंस्ट इंडिया कपनीत पार्केमेंट कर्डे मोठया सकमेच्या कर्जा साठी अर्ज केला त्यामुळे कंपनीच्या एकुणय कारभारावर पार्लेमेंट मध्ये टीका होउन त्यातूनच रेग्युलेटिगं ॲक्ट किंवा नियमन कायदा १७७३ संमत करण्यात आला.या कायदयात पुढील तरतुदी होण्या.

3. भारतासली सुप्रीम कोर्टाची सर्वोच्च न्यायालयाची स्थाना करण्यात आली.
4. गण्हर्नर जनरल व न्यायाधिशासकट कंपनीच्या सर्व अधिकात्याना कोगाकडूत्य बशिसी देणण्या भेट इत्यादी स्वीकारण्यास मनाई करण्यात आली.
5. प्रत्येक वीस २० वर्षानंतर भारताच्या कार भारसाठी कंपनीस फेरकायदा देण्याचे ठरविण्यास आले.
3. गण्हर्नर जनरलचे स्थान अधिक मजबुत करण्यासाठी सलुगार मंडळाची संख्या एकाने कमी करण्यान आली तसेच बंगालच्या गण्हर्नर जनरलला इतर गण्हर्नररांनी आपल्या प्रांतात जारी केलेले कायदे व नियम यांची एक प्रत देणे सवतीचे ठरवण्यात आले.
4. सर्व कागद प्रत्र पाहण्याचा अधिकार मंडळाला प्रफझाला. कंपनीच्या संचालक मंडळ चे अधिकार कमी करुन एन येशिन राजोशी युध्द किंवा तह करण्याचा गण्हर्नर जनरलच्या अधिकारावर या मंडळाचे नियप्रण आले.

इंग्कडमध्ये भारताची वासाहत इंग्लच्या प्रव्यक्ष अधिपत्याखाली यावा अशी जोरदार चळवळ चालू होती. भारतातील नवसुशिक्षित लोकही भारतात घटनात्मक सुधारणाण्हाण्यात म्हणून चळवळ करत होते. १८५३ च्या चाहर ॲक्ट प्रमाणे या परिस्थितीचा वियार घेउन पूढील गोवरी ठरवण्यात आल्या.

2. गव्हर्नर जनरल व गव्हर्नर यांच्या सकुगार मंडळात पार्लेमेंच्या अनुमवीनेच सभासदांची नेमणूक केली गेली जावी.

3. बोर्ड ऑफ कंट्रोल या मंडळाच्या अध्यखाचा दर्जा वाढवून त्याला इंग्लडमधील मंडयाचा दर्जा देण्यात आला.

ईस्ट इंडिया कंपनी साररण्या एका ण्यापारी संस्थेने व्यापारा निमिटय भारतात येडुन तेथे इंग्लडसाठी मोठे सामाज्य कसे कमबवले याचा आता तुम्हाला स्पष्ट कल्पना आली आहे. प्रथम आरनाच्या पश्चिम किमायावर मग पूर्व किनात्या वर व रबारी स्थापून

मुल्यमापन :— ईस्ट इंटिया कंपानिर्ने आपल्या राज्याचा कारभार करण्यासाठी भारतात अनेक कायदे केले. हे कायदे ब्रिटीश शासनाच्या कारभारासाठी फायदयाचे असल्याने भारतीय जनतेवर अनेक प्रकारचे आत्याचार करू लागले ब्रिटिशानी भारताच्या कल्यानासाठी हे कायदे करित आहे असे भासपूनया कायदयाचा फायदा ते घेडु लागले. या कायदयाने बरेच परीवर्मन केले असेल तरी त्याचा फायदा इस्ट ईडिया कंपनिलाच झााला.कंपनी मार्फत कारतात अनेक प्रकाराची आर्थिक लुट ते करु लगले आणि त्यांचा बोजा भारतातिय नागरीकावर पडू लागला.या कायदापाचा वापर फक्कत ब्रिटीशांच्या फायदा करण्यासाठीच झालेला दिसतो.

साराश :—

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या राजवरीत अनेक प्रकारचे कायदे करुन कंपनीन सर्व व्यसस्थेवर नियंत्रण आहे. कंपनी कायदयात संचालक मंडळचे कायदे कमी

संदर्भ ग्रंथ :—

1. स्वातंत्याचळवळीचा इतिहास — डॉ.जयसिंगाराव पवार
2. घटनात्मक भारताचा इतिहास — नी.शि.दिक्षित
3. आदोलनाचा इतिहास — डॉ.बाबुरा पवार
4. आधुनिक भारताचा इतिहास — आचार्य जावडेकर
5. .भारतीय स्वातंडयाचा लढा — डॉ.यं.श. दवेगिरीकर
6. भारतीय स्वांतंडयाचा लढा — डॉ.बिपीनचंद्र
7. भारतीय स्वातंत्य चळवळीचा इतिहास — डॉ.जी. बी.शहा.डॉ.बि.एन.पाटील.

4. भारतीयांच्या मागणी नुसार सनवी नोकरांच्या भरतीसाठी स्पर्धी परिक्षेची पध्दत स्वीकारण्यात आली.

कंपनीन पाय रावेला आपले बळ नौदलात आहे. हे ओळखुन भारतीय दिपकल्पातील प्रमुख व मोक्याच्या बंदराम आसन भवकम केले. एतद्योशिय राजसतांच्या दिव सेदिवस होणात्या हासाकर्डे जागसकपणे लक्ष ढेवले. त्यांच्या स्वभावाची वैगुण्य अचूक हेरली.

करुन गण्हर्नर नरलचे अधिकारावर या मंडळाचे नियंत्रण आले.स्थानिक राजकारणात लक्ष घालून पूर्व—पश्चिम व रवारीचा प्रदेशाची जोड केली.सर्वात राजकीय गौधळ असलेल्या बंगाल प्रंप्तात गमश सता काबीज केली. मग त्या सतेच्या व पैशाच्या जोरावर लगतच्या विकलेग सतांचा पध्दतशीर नाश केला. सर्वात प्रबळ सता मराण्याची होती व ती जवळवळ भारतभर पसरलेली होतो. मराठी सता दुबळी होई पर्यंत तिच्याशी जूळवून घेतले आणि संधी संधी सापडताच मराठयाच राज्यही हिसकावून घतले. मराठीसता संपूष्यत येताच कधी नव्हे एवढा भारताचा प्रचंड मोठा प्रदेश एका फटक्यात इंग्रजांच्या ताब्यात आला.या प्रदेशाचा कारभार करणात्या कंपनीवर वेळोवेळी पार्लेमेटनं बंधने लादून त्या कारभारात सुसुत्रता व शिस्त आणली व एकसंध भारत १८५८ मध्ये इंग्लडने अलगद आपल्या प्रत्यक्ष अधिपत्याखाली आणला.

गया जिले के नीम चक बथानी विकासखंड के ग्राम नतेसारी के ग्रामीण परिवारों की सामाजिक एवं आर्थिक स्थिति का अध्ययन

ओंकार

शोध छात्र, भूगोल विभाग,सामाजिक विज्ञान संकाय राँची विश्वविद्यालय, राँची (झारखण्ड)

email add.-onkarsingh18985@gmail.com

पृष्ठभूमि :- प्रस्तुत अध्ययन बिहार राज्य के गया जिले के नीम चक बथानी विकासखंड के ग्राम नतेसारी के ग्रामीण परिवारों की वर्तमान सामाजिक एवं आर्थिक स्थिति जाँच करता है, जिसके लिए नियोजित मिश्रित विधि अर्थात मात्रात्मक और गुणात्मक का प्रयोग किया गया है।

अध्ययन उद्देश्य :-

1. चयनित ग्रामीण परिवारों की सामाजिक व आर्थिक रूपरेखा तैयार करना।
2. ग्रामीण परिवारों की भौतिक एवं स्वास्थ्य सम्बन्धी जानकारी प्राप्त करना।

अध्ययन संरचना विधि एवं आंकड़ों का स्रोत :- अध्ययन हेतु गया जिले के नीम चक बथानी विकासखंड के ग्राम नतेसारी का चयन किया गया है। सर्वेक्षण यादृच्छिक प्रतिचयन विधि के अनुसार किया गया है, जिसके लिए कुल 400 लोगों का चुनाव किया गया है। उत्तरदाताओं के साथ साक्षात्कार के लिए एक नियोजित प्रश्नावली विकसित की गई थी। प्रश्नावली से प्राप्त आंकड़ों को माइक्रोसॉफ्ट वर्ड एवं माइक्रोसॉफ्ट एक्सेल के माध्यम से सारणीकरण किया गया है।

परिचय :- सामाजिक एवं आर्थिक स्थिति से तात्पर्य किसी व्यक्ति या समूह की उस स्थिति से है जिसे उसकी लिंग संरचना, वैवाहिक स्थिति, पारिवारिक संरचना,शिक्षा, आय, रहन सहन का स्तर और व्यवसाय आदि के संयोजन के रूप में मापा जाता है। सामाजिक-आर्थिक स्थिति अक्सर लोगों की संसाधनों तक पहुँच में असमानताओं, विशेषाधिकारो, शक्ति और नियंत्रण से संबंधित मुद्दों को प्रकट करती है। **ब्राउन के अनुसार** (1958)' सामाजिक संरचना के प्रमुख घटक मनुष्य है।' इस बात से स्पष्ट होता है कि हमारे भारतीय संदर्भ में इन संस्थाओं में जाति व्यवस्था, परिवार, शिक्षा, धर्म और राज्य शामिल हैं। हम कह सकते है कि समाज के विभिन्न अंगों के बीच वर्तमान परस्पर संबंधों से ही सामाजिक संरचना कि स्थापना होती है। जिस समुदाय की अधिकांशतः आवश्यकताओं की पूर्ति कृषि या पशुपालन से हो जाती है, उसे ग्रामीण समाज समुदाय के नाम से जाना जाता है। प्रायः नगर की अपेक्षा गाँव में जनसंख्या का धनत्व बहुत ही कम होता है। गाँव में घनी जनसंख्या न होने के कारण कृषक का सीधा सम्बन्ध प्रकृति से होता है। ग्रामीण समाज में महानगरीय सभ्यता और बनावटी भौतिक संस्कृति का जाल नहीं बिछा होता। ग्रामीण समाज सरल-सादा जीवन व्यत्तीत करता है। ग्रामीण समाज की परिभाषा को विभिन्न विद्वानों ने निम्न दृष्टिकोणों से व्यक्त किया है - **स्मिथ और कावर्ड के अनुसार** (1981)'' ग्रामीण समाज से तात्पर्य गाँव में रहने वाले कृषक समुदाय से है।'' वस्तुतः स्मिथ कृषक समुदाय को ग्रामीण समाज का पर्याय मानते है। **कन्नन के अनुसार** (2013)" ग्रामीण समुदाय परस्पर सम्बन्धित व्यक्तियों का वह समूह है जो एक कुटुम्ब से अधिक विस्तृत है और जो कभी नियमित, कभी अनियमित रूप से निकटवर्ती गृहों में या कभी निकटवर्ती गली मे रहते है। ये व्यक्ति अपनी आजीविका हेतु मुख्यतः कृषि पर निर्भर रहते है।" **देसाई के अनुसार** (1994)," गाँव ग्रामीण समाज की इकाई हैं, यह एक रंगमंच है, जहाँ ग्रामीण जीवन का प्रमुख भाग स्वयं उद्भव होता है और परस्पर क्रिया करता है। ग्राम सामूहिक वास की प्रथम स्थापना एवं सोपान बिंदु है जहाँ अर्थवयवस्था का प्राथमिक स्रोत कृषि कार्य होता है। **कोल्ब और बूनर के अनुसार** (1936)" एक ग्रामीण समुदाय व्यक्तियों का एक सामाजिक समूह

है, जो एक निश्चित भौगोलिक क्षेत्र मे निवास करते है ,तथा जीवन जीने की सामान्य प्रणाली का अनुसरण करता है। **सेंडरसन के अनुसार** (1943) "एक ग्रामीण समुदाय में स्थानीय क्षेत्रो के लोगों की सामाजिक अन्त:क्रिया तथा उसकी संस्थायें सम्मिलित है जिसके केंद्र बिंदु में कृषि एवं उससे जुड़ी क्रिया होती है। वह सामान्य क्रियाओं के क्रेन्द्र खेतों के चारों और बिखरी झोपड़ियों या ग्रामों में रहता है।" उपर्युक्त परिभाषाओं के आधार पर कहा जा सकता है कि सामाजिक एवं आर्थिक संरचना से तात्पर्य समाज के उस व्यवस्थित स्वरूप से है जहाँ सामाजिक प्रतिमानों, समितियों, संस्थाओं, सामाजिक मूल्यों आदि के साथ साथ विभिन्न आर्थिक क्रियाओं कि उपस्थिति दर्ज कि जाती है।

प्राप्त परिणाम :- सर्वेक्षण से प्राप्त आंकड़ों के अनुसार नतेसारी गाँव में अधिकतर लोग 20-24 वर्ष आयु समूह के हैं। जिनका प्रतिशत 30.75 है। इसके बाद 25-29 आयु वर्ग के लोगो की संख्या अधिक है। आंकड़ों से स्पष्ट है की अधिकांश जनसंख्या कार्यशील प्रकार की है। पुरुषों की संख्या महिलाओं से अधिक है। पुरुष जनसँख्या 53.75% है तो वही स्त्रियों की संख्या कुल आबादी में 46.25% है। ग्रामीण क्षेत्र में रहने वाले अधिकतर लोग परिवार की संयुक्त संरचना को मानने वाले है (78.75%), जबकि एकल संरचना को केवल (21.25%) लोग ही अनुसरण करते है। निचे तालिका -1 देखें-

(तालिका- *1*) सामाजिक-जनसांख्यिकीय विशेषता -उत्तरदाताओं की संख्या (*N=400)*

मापदंड	बारम्बारता	प्रतिशत
आयु **(Years)**		
<20	48	12
20-24	123	30.75
25-29	74	18.5
30-34	47	11.75
35-39	39	9.75
40-44	30	7.5
45-49	22	5.5
50<	17	4.25
लिंग		
महिला	185	46.25
पुरुष	215	53.75
परिवार का प्रकार		
संयुक्त	315	78.75
नाभिकीय	85	21.25

अगर बात करे नतेसारी गाँव में में रहने वाले लोगों की जातिगत विशेषता की तो अधिकतर लोग एससी समुदाय से सम्बंधित है जिनका प्रतिशत कुल आबादी में 54 है। इसके बाद ओबीसी समूह की संख्या आती है जो की कुल जनसँख्या का 24% है। इसी तरह एसटी (13%) आबादी एवं सामान्य समूह (9%) की आबादी है।

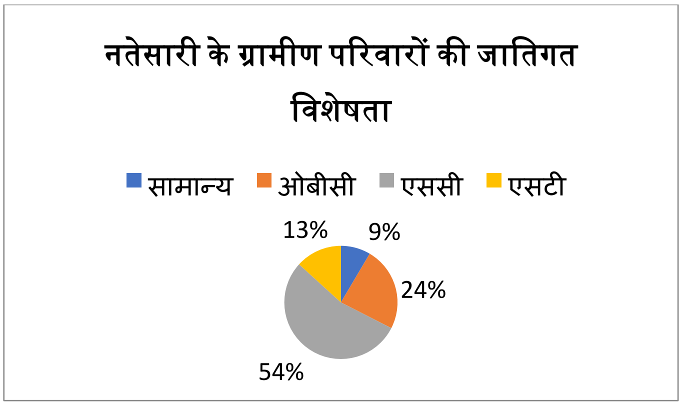

सर्वेक्षण के अनुसार चयनित नतेसारी गाँव में मुख्य रूप से हिन्दु जनसँख्या अधिक है जिसका संकेन्द्रण 80.5% है इसके बाद मुस्लिम जनसँख्या का संकेन्द्रण है जो 19.5% के करीब है। तालिका 2 से यह स्पष्ट है की अधिक संख्या विवाहित लोगों की है जिनका प्रतिशत कुल जनसँख्या में 64.25 है। अविवाहित लोगों का प्रतिशत 22.25 है जबकि 5.5 प्रतिशत जनसँख्या ऐसे लोगों की है जो विधवा है तथा तलाकशुदा लोगो का प्रतिशत कुल जनसँख्या में 8 है। अगर शैक्षणिक योग्यता की बात करे तो अधिकतर संख्या निरक्षरों की है, जिनका प्रतिशत 52.5 है। प्राथमिक स्तर तक की शिक्षा प्राप्त लोगों की जनसँख्या 22.25% है। माध्यमिक तक की शिक्षा केवल 17.5% लोगों ने प्राप्त की है, जबकि स्नातक धारियों की संख्या 5.75 है। केवल 1% जनसँख्या ही परास्नातक की शिक्षा प्राप्त की है।

सामाजिक-जनसांख्यिकीय विशेषता -उत्तरदाताओं की संख्या *(N=400)*

तालिका-*2*

मापदंड	बारम्बारता	प्रतिशत
धर्म		
हिंदू	322	80.5
मुसलमान	78	19.5
वैवाहिक स्थिति		
विवाहित	257	64.25
अविवाहित	89	22.25
तलाकशुदा	32	8
विधवा	22	5.5
शैक्षणिक योग्यता		
निरक्षर	210	52.5
प्राथमिक	94	23.5
माध्यमिक	69	17.25
स्नातक	23	5.75
पोस्ट ग्रेजुएट	4	1

पारिवारिक आय के स्त्रोत:-

निचे की पाई चार्ट में ग्राम नतेसारी के ग्रामीण परिवारों की आय के स्त्रोत को दर्शाया गया है। चुकी भारत एक ग्रामीण जनसँख्या वाला देश है जिसकी लगभग 50 % से अधिक आबादी अपनी जीविका हेतु कृषि पर निर्भर है। सर्वेक्षण से प्राप्त आंकड़े इसी तथ्य की तरफ इशारा करते है की नतेसारी के ग्रामीण क्षेत्र में रहने वाले परिवार अपनी जीविका हेतु कृषि एवं पशुपालन जैसे व्यवसाय पर मुख्य रूप से निर्भर है। कृषि एवं पशुपालन जैसे व्यवसाय पर निर्भर परिवारों का प्रतिशत 43 है। जबकि 20% आबादी जीविका हेतु दैनिक मजदूरी पर निर्भर है। 17% जनसँख्या ऐसे परिवारों की है जो खुद का रोजगार करते है। सबसे कम आबादी नियमित वेतनभोगी है जिसकी जनसँख्या 7% है संपूर्ण आबादी में।

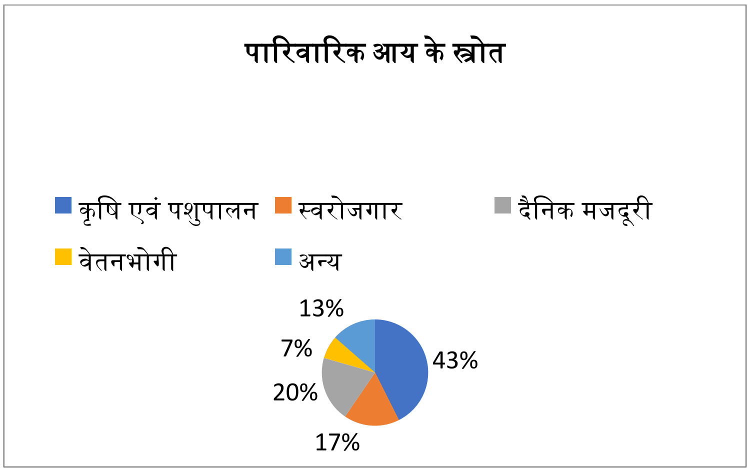

निम्न तालिका-3, में चयनित नतेसारी गाँव के लोगों की मासिक आय की स्थिति को दर्शया गया है। यह देखा गया है कि अधिकांश लोगों की मासिक आय 5000 से कम है जिसका प्रतिशत 45.5% है । 28.25% ऐसे परिवार है जिनका औसत मासिक आय 5000-10000 के मध्य है। 10000-15000 के मध्य मासिक आय वाले लोगों का प्रतिशत 22 है। नतेसारी गाँव में बहुत कम परिवारों का औसत मासिक आय 15000 से ज्यादा है जिनका प्रतिशत 4.25 है। मोबाइल फोन की उपलब्धता 80.5 परिवारों के पास है, जबकि टेलीविज़न तक पहुंच 85.5% परिवारों की है।

उत्तरदाताओं की सामाजिक एवं आर्थिक विशेषताएं (*N=400)*

तालिका-*3*

मापदंड	बारम्बारता	प्रतिशत
मासिक आय		
<5000	182	45.5
5000-10000	113	28.25
10001-15000	88	22
>15000	17	4.25
मोबाइल फोन की उपलब्धता		
हां	322	80.5
नहीं	78	19.5

टीवी की उपलब्धता		
हां	342	85.5
नहीं	58	14.5

अध्ययन में पाया गया है कि लगभग 43.5% घरों कि संरचना पक्के मकानों की है केवल 5.25% घर ही छप्पर झोपडी किस्म के है। 27.5% घर कच्चे मकानों का प्रतिनिधित्व करते है। बिजली की उपलब्धता लगभग 83% परिवारों तक थी। नतेसारी गाँव के अधिकतर परिवारों को (86.25%) पेयजल की सुविधा उनके घर पर ही उपलब्ध है जबकि 13.75 % परिवारों को पेयजल हेतु घर से दूर जाना पड़ता है।अधिकांश ग्रामीण परिवारों के पास शौच की सुविधा उपलब्ध है जिनका प्रतिशत (78.5%) है जबकि 21.5 प्रतिशत घरों के पास शौचालय की सुविधा का आभाव है। तालिका-4 देखें।

ग्रामीण परिवारों की भौतिक एवं स्वस्थ्य सम्बंधित विशेषताएं *(N=400)* **तालिका-***4*

मापदंड	बारम्बारता	प्रतिशत
आवास प्रकार		
छप्पर झोपडी	21	5.25
अर्ध-पक्का	95	23.75
कच्चा	110	27.5
पक्का	174	43.5
बिजली की उपलब्धता		
हां	332	83
नहीं	68	17
पेयजल की सुविधा		
घर में	345	86.25
घर से दूर	55	13.75
शौचालय की उपलब्धता		
हां	314	78.5
नहीं	86	21.5

भूमि धारिता:-

निचे की पाई चार्ट में नीम चक बथानी विकासखंड के ग्राम नतेसारी के ग्रामीण परिवारों की स्थिति उनके भूमि धारिता के सन्दर्भ में दर्शाया गया है। विभिन्न परिवारों की भूमि धारिता को ज्ञात करने के लिए उन्हें निम्न वर्गों में विभाजित किया गया है- लघु किसान,सीमांत किसान,बड़े किसान,बटाई दार एवं भूमिहीन। सबसे अधिक आबादी लघु किसानों की है (53%) कुल जनसँख्या में, सीमांत किसानों की जनसँख्या 17% है, भूमिहीन किसानों की आबादी संपूर्ण जनसँख्या में 13% है, संपूर्ण ग्रामीण जनसँख्या में 9% आबादी बटाईदारों की तथा 8% आबादी बड़े किसानों की है।

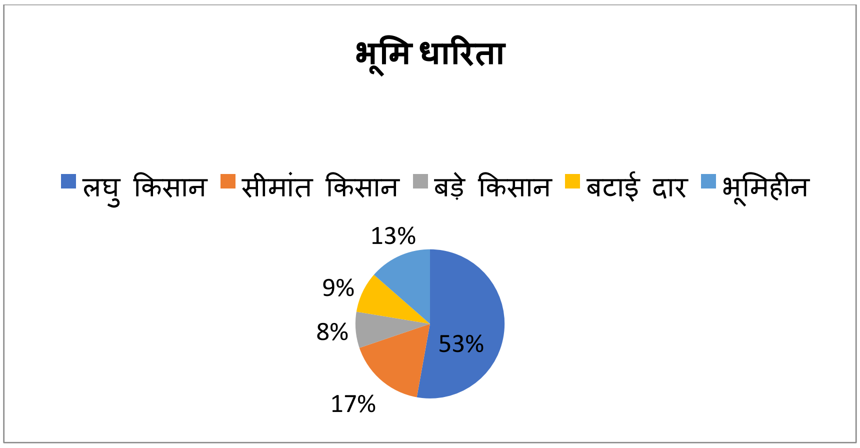

निष्कर्ष :-

उपरोक्त तथ्यों के आधार पर हम कह सकते हैं कि गया जिले के नीम चक बथानी विकासखंड के ग्राम नतेसारी के ग्रामीण परिवारों में रहने वालों की सामाजिक-आर्थिक स्थिति मध्यम स्तर की है। अधिकतर ग्रामीण परिवार निरक्षर है तथा बहुत ही कम लोग ऐसे है जिनके पास उच्च शिक्षा है। कृषि प्रधान ग्राम होने के कारण नतेसारी गाँव के अधिकतर परिवारों के आय का श्रोत कृषि है। अधिकतर ग्रामीण परिवारों के पास मूलभूत सुविधा जैसे पयेजल, शौच और विधुत उपलब्ध है जो इस तथ्य पर प्रकाश डालता है की यह गाँव सामजिक एवं आर्थिक विकास के पथ पर अग्रसर है।

संदर्भ सूची

1. William M. Smith and Raymond T. Coward (1981), The Family in Rural Society, Routledge, pg-9.
2. Radcliffe, Brown (1958), Social Structure. In M.N. Srinivas (ed.). Method in Social Anthropology. University of Chicago Press: Chicago.
3. देसाई ए. आर. (1994), भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र, साहित्य भवन प्रकाशन।
4. कन्नन (2013) ग्रामीण विकास और सामाजिक परिवर्तन, अभिजीत प्रकाशन।
5. Sanderson, C. A. (1943), Rural Sociology and Rural Social Organization, New York: John Wiley & Sons.
6. Kolb and Brunner (1936), A Study of Rural Society, Boston: Houghton Mifflin Company, Vol. 1, Iss. 1.pp. 103.

भारतातील शाश्वत कृषी विकास

Dr. Ramesh S. Desai[1] Dr. Dipak B. Gaikwad[2]
Assistant Professor Department of Economics
Research Scholar, Shri Shahu Mandir College, Parvati,
Pune-9.
Email Id – rmavchi2012@gmail.com
Email Id – gaikwad.dipak56@gmail.com

सारांश : शाश्वत विकास ही एक बदलाची प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये संसाधनांचे शोषण, हितसंबंधांची दिशा, तांत्रिक विकासाची दिशा आणि संस्था बदल सुसंगत असतात आणि मानवी गरजा आणि आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी वर्तमान आणि भविष्यातील दोन्ही क्षमता वाढवतात. शाश्वत शेती म्हणजे पर्यावरणाला त्रास न देता, असंतुलित किंवा प्रदूषित न करता संसाधनांचा चांगल्या कार्यक्षमतेने वापर करून अधिक मानवी उपयुक्ततेसाठी पिके वाढवण्याची व्यवस्था. उच्च उत्पादन देणाऱ्या विविध प्रकारच्या बियाण्यांच्या वाढत्या वापरामुळे भारताने हरित क्रांती केली आहे. परंतु जमिनीची उत्पादक क्षमता राखण्यासाठी पुरेशी काळजी न घेता जमिनीचा सखोल वापर केल्याने धूप, सेंद्रिय पदार्थांचे नुकसान, छिद्र मातीची रचना आणि पाणी साचणे आणि विषारी क्षार आणि रसायने तयार होण्यामुळे वरच्या घनतेचे नुकसान होते. कीटकनाशकांच्या अतिवापरामुळे स्थानिक आरोग्य धोक्यात आले. मोडेम तंत्रज्ञानाचा अंदाधुंद वापर पर्यावरणीय सुरक्षा धोक्यात आणू शकतो आणि पर्यावरणाचे असंतुलन करू शकतो

कीवर्ड: शाश्वत विकास, तांत्रिक विकास, भारतीय शेती, कृषी विकास, सिंचनातील गुंतवणूक, हरित क्रांती.

प्रास्ताविक

शाश्वत विकास म्हणजे सध्याचा विकास म्हणजे भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता सध्याच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करणे शेतीतील शाश्वतता म्हणजे आज शेतीसाठी वापरत असलेली जमीन आणि संसाधने शाश्वत स्वरूपात भावी पिढ्यांकडे सुपूर्द केली जावी जेणेकरून त्यांना शेतीचा व्यवसाय सुरू ठेवता येईल आणि त्यांना अन्न सुरक्षा मिळेल. याचा अर्थ असा आहे की आपण जमीन, जलस्रोत इत्यादींचा वापर अशा प्रकारे केला पाहिजे की भविष्यातील पिढ्यांचा देखील शाश्वत विकास होऊ शकेल.

शाश्वत शेती म्हणजे असंतुलित किंवा पर्यावरणाला प्रदूषित न करता संसाधनांचा चांगल्या कार्यक्षमतेने वापर करून अधिकाधिक मानवी उपयोगासाठी पिके वाढवण्याची प्रणाली. शाश्वत शेती ही पर्यावरणीयदृष्ट्या सुदृढ, आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य, सामाजिकदृष्ट्या न्याय्य आणि मानवी आहे

.भारतातील कृषी विकासाची स्थिती

स्वातंत्र्यानंतर भारताने 10 कृषी उत्पादनात अभूतपूर्व वाढ केली आहे. भारतात, 2020-2021 च्या पहिल्या तिमाहीत 12.12 टक्के अपेक्षित जीडीपी वाढीचा दर नोंदवला गेला आहे, याचे अंशतः श्रेय कृषी क्षेत्रातील माफक पुनरुज्जीवनाला आहे. CSO च्या मते, एका वर्षापूर्वीच्या 2.8 टक्क्यांच्या तुलनेत कृषी क्षेत्रामध्ये 3.8 टक्क्यांनी वाढ झाली आहे. सध्याचा विकास दर कायम राहिल्यास 2050 पर्यंत भारत जगातील सर्वाधिक लोकसंख्येचा देश असेल अशी अपेक्षा आहे. वाढत्या लोकसंख्येच्या वाढत्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी, दरवर्षी 210 दशलक्ष टनांहून अधिक अन्नधान्य उत्पादन करणे भाग आहे. भारताने केवळ देशांतर्गत गरजच पूर्ण केली नाही तर इतर देशांना निर्यातही केली आहे. त्यात सुमारे 40 दशलक्ष टन अन्नधान्याचा सन्माननीय बफर साठा देखील आहे. हरित क्रांतीचे यश हे उच्च उत्पादन देणाऱ्या विविध बियाण्यांच्या वाढीव वापरामुळे उत्पादनात वाढ झाली. परंतु जमिनीची उत्पादक क्षमता टिकवून ठेवण्यासाठी पुरेशी काळजी न घेता जमिनीचा सखोल वापर केल्याने मातीची धूप, सेंद्रिय पदार्थांचे नुकसान, सच्छिद्र मातीची रचना नष्ट होणे आणि पाणी साचणे आणि विषारी क्षार आणि रसायने तयार होणे. झिंक, लोह आणि मॅंगनीज यांसारख्या सूक्ष्म अन्नद्रव्यांची कमतरता भारतीय मातीतही वाढली आहे.

आपल्याकडे 100 दशलक्ष पेक्षा जास्त जमीन असली तरी एकूण क्षेत्रफळाच्या 4 टक्के क्षेत्र हे कुरण आणि गवताखाली आहे. कालांतराने जंगल, कुरण आणि चराईचे क्षेत्र लक्षणीय घटले आहे. सध्याचे सामाजिक वनीकरण कार्यक्रमकर्ते अनेकदा त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी लोकांच्या मालकीचे वनीकरण करण्याऐवजी लोकांसाठी सरकारी वनीकरणाकडे

भारतीय शेतीतील शाश्वतता सुधारणे

कृषीशेतीसाठी योग्य असलेल्या जमिनीचे ते बिगरशेती वापर करण्याला कायद्याद्वारे प्रतिबंध केला पाहिजे. पर्यावरणाच्या पुनर्संचयित करण्याच्या तत्त्वाचा कार्यक्षम अवलंब करून कमी होत चाललेल्या जैविक क्षमतांसह माती सुधारली पाहिजे. बिनशेती केलेल्या जमिनीचे पुनरुज्जीवन करणे आवश्यक आहे. मातीची धूप रोखण्यासाठी आणि पाणी आणि जैविक विविधतेचे संरक्षण करण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. खनिज खते आणि रासायनिक कीटकनाशकांचा

जंगल संवर्धन, समुदायाच्या गरजा आणि व्यावसायिक गरजा या तिहेरी गरजा पूर्ण करू

पर्यावरणाचे रक्षण करणे

कीटकनाशकांवरील अनुदान काढून टाकणे, कीड-प्रतिरोधक वाणांचा विकास आणि एकात्मिक कीड

अनुवांशिक संसाधने जतन करणे

पीक उत्पादकतेमध्ये शाश्वत प्रगतीच्या जाहिरातीशी थेट संबंधित पीक अनुवांशिक संसाधनांचे संकलन,

जलचर

सागरी संसाधनांच्या व्यवस्थापनासाठी इकोसिस्टम दृष्टिकोनाचा वापर. शाश्वत कृषी विकासाच्या दिशेने अल्पकालीन प्रगतीचा अभ्यास करण्यासाठी कोणताही एकच समाधानकारक सूचक उपलब्ध नाही, कारण त्यात पीक सुरक्षितता सुनिश्चित करण्यासाठी आवश्यक जनुकीय विविधतेची पातळी आणि मातीच्या आरोग्यासाठी आवश्यक माती

धोरणात्मक उपाययोजना

1. शाश्वत शेतीसाठी राष्ट्रीय धोरण जाहीर करा.

2. एकात्मिक कीड व्यवस्थापनासाठी राष्ट्रीय धोरण तयार करा.

3. शाश्वत शेतीसाठी संशोधनाला प्राधान्य द्या.

4. शेतकऱ्यांना योग्य मालमत्ता अधिकार द्या.

5. शाश्वत तंत्रज्ञानासाठी थेट अनुदान आणि अनुदान.

झुकले आहेत. अशा प्रकारे भारतीय शेतीमध्ये शाश्वततेशी संबंधित समस्या आहेत उदा. नवीन निविष्ठा आणि उच्च उत्पादन तंत्रज्ञानाचा डोस वाढवूनही नूतनीकरणयोग्य संसाधने आणि पर्यावरण आणि कृषी उत्पन्नाची पातळी कमी करणे.

वापर कमी करणे आवश्यक आहे. एकात्मिक कीड व्यवस्थापन प्रणाली ज्यामध्ये पीक रोटेशन आणि हिरव्या पाण्याच्या संभाव्यतेचा समावेश आहे, शेतीमध्ये शाश्वतता प्राप्त करण्यासाठी संशोधन आणि प्रशिक्षण वाचवण्यासाठी प्रभावीपणे वापरणे आवश्यक आहे, राष्ट्रीय स्तरावर विचार करा परंतु योजना करा आणि स्थानिक पातळीवर कार्य करा.

शकणारी एकात्मिक वन व्यवस्थापनाची योजना विकसित करावी लागेल.

व्यवस्थापनाची अंमलबजावणी यासारख्या उपाययोजना सरकारने अवलंबल्या पाहिजेत.

संवर्धन, मूल्यमापन आणि संवर्धनासाठी एक विशेष कार्यक्रम आवश्यक आहे.

सूक्ष्मजीवशास्त्रीय क्रियाकलापांची पातळी यासारख्या मूल्यांच्या निर्णयांचा समावेश आहे. तथापि, मातीतील सेंद्रिय पदार्थांसारखे निर्देशक दीर्घकालीन मोजमापांसाठी वापरले जाऊ शकतात. भारतात शाश्वत कृषी विकास साधण्यासाठी खालील धोरणात्मक उपाय सुचवले आहेत.

6. लिंक: संसाधनांचे संरक्षण करणाऱ्या पद्धतींना पेमेंटचे समर्थन करा.

7. प्रदूषण करणाऱ्यांना दंड करा.

8. ग्राहक आणि लोकांसाठी चांगली माहिती प्रदान करा.

9. नैसर्गिक संसाधन लेखांकनाचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहित करा.

10. कीटकनाशकांसाठी योग्य मानके आणि नियम स्थापित करा.

11. शेतकरी प्रशिक्षण शाळांना पाठिंबा द्या.

12. NGO ची क्षमता वाढवण्यासाठी बळकट करा.

13. प्रकल्प संस्कृतीचा पुनर्विचार करा.

14. क्रेडिटसह सर्वोत्तम निविष्ठांसह लागवडीची वैज्ञानिक पद्धत प्रदान करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

शेतीमध्ये शाश्वत विकासाला चालना देण्यात यश मिळवण्यासाठी जमीन, पाणी ऊर्जा, पोषक तत्वांचा पुरवठा, अनुवांशिक विविधता, कीटक व्यवस्थापन, प्रणालीचा दृष्टिकोन आणि विशिष्ट संशोधन आणि विकासाचे स्थान यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. शेतीसाठी योग्य जमिनीचे वैविध्यपूर्णीकरण रोखणे, गैरशेती वापर, एकात्मिक वन व्यवस्थापन, अनुवांशिक संसाधनांचे जतन करून आणि सागरी संसाधनांचे व्यवस्थापन याद्वारे भारतीय शेतीतील शाश्वतता हायलाइट करते.

संदर्भ

1. Narasimmalu: "Globalization and Agricultural sustainability In India" Southern economist Vol.45, No.9, Sep 2006. pp.11.
2. Chellam Subramanian: "Sustainable Development Indian Agriculture" their Project Journal of Arts and Science. Nov 2003. pp.27.
3. Hindu: Dated September 8, 2007. pp.6.
4. Thilochan, Thiruppathi, "Indian Journal of Agricultural Economics" Vol.61, No.11, Jan-Mar 2006. pp. 90 5. Economic Survey (Various Issues).
5. Kanchan Chopra, "Sustainability of Agriculture", July - September 1993, pp.527-535.
6. N.B.Shete, "Sustainable Rural/Agricultural Development: Some views, "Indian Economics Panorama, December 1995, pp.31- 38.

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, May 2022, Volume-14 Issue-3

ग्रामीण समाज में महिला सशक्तिकरण की स्थिति बैतूल जिले के संदर्भ में

Dr. Kavita Rege
Betul (MP) 460001
Email- kavitarvbtl@gmail.com

सार: भारत को स्वतंत्रता प्राप्त किये ७० वर्ष हो चुके है और भारत की लगभग ७५: जनसंख्या ग्रामीण क्षेत्रों में निवास करती हैं। ग्रामीण व शहरी समाज की सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक संरचना शहरों से अलग एवं पिछड़ी हुई हैं। स्वतंत्रता के यद्यपि राज्य व केन्द्र सरकार महिला उत्थान हेतू विभिन्न योजनायें चला रही है जिनका पूरा लाभ ग्रामीण महिलाओं को नहीं मिल पा रहा है।

बैतूल जिला परिचय :-

जिले का क्षेत्रफल २०११ की जनगणना के अनुसार १००४३ वर्ग कि.मी. है । संपूर्ण जिला ५ तहसील, ५ टप्पा तहसील एवं १० विकासखण्डें में विभाजित है जिसमें ७ आदिवासी विकास एवं ३ सामुदायिक विकासख्ंड प्रषासनिक नियंत्रण की दृष्टि से १२३६ राजस्व ग्राम है । जिला मंडल २६२ पटवारी हल्के और १६ आरक्षित केन्द्र है। बैतूल जिले में आदिवासी जनसंख्या सुदूर जंगल मे स्थित गांवों से लेकर बैतूल नगर तक मे विद्यमान है। कुछ एक परिवारों को छोड़ भी दिया जाये तो बैतूल के ग्रामीण समाज में महिलायें अभी भी आत्मनिर्भर नहीं है। सरकार द्वारा उन्हें आत्मनिर्भर बनाने के प्रयास जारी है फिर भी महिलाओं तक उनकी पहुंच बहुत प्रभावी नही है। सरकार द्वारा चलाये जाने वाली बहुत सारी योजनाओं की जानकारी ही नही मिल पाती है तो उन योजनाओं का लाभ लेना तो दूर की बात है। ग्रामीण समाज में महिलाओं की स्थिति नगरीय समाज से बिल्कुल ही भिन्न है। ग्रामीण समाज में आज भी प्रथा, परम्परा, रीति रिवाजों का पालन किया जाता है। समाज में व्यक्तिगत् संबंधों की अधिकता है। एक दूसरे के सुख दुख का अथवा प्रत्येक सामाजिक काम-काज में समाज के सदस्यों का दखल होता है। चूंकि संबंध अनौपचारिक होते है अतः एक दूसरे को सलाह देना अथवा उलाहना देना आम बात है। ग्रामीण समाज में ”लोग क्या कहेंगें“ इस बात का बहुत ध्यान दिया जाता है

तकनीक का उपयोग :-

बैतूल के ग्रामीण समुदाय में टेक्नोलॉजी का उपयोग टी.वी. एवं मोबाईल फोन के रूप में होता है। कम्प्यूटर का उपयोग गांव की कुछ पढ़ी-लिखी युवतियाँ ही जानती है। जो कि उनके रोजमर्रा के जीवन में अनुपयोगी ही है। बड़े से रेडियो की जगह अब की-पेड वाला मोबाईल आ गया है। टच स्क्रीन वाले मोबाईल की संख्या अपेक्षाकृत कम है । टी.वी. देखने के लिये नेटवर्क प्राप्त करने हेतू अलग-अलग कंपनी की छतरियां भी गांवों में देखने को मिलती है। महिलाये स्वंय से फोन लगा लेती है। असुविधा होने पर मदद लेने से भी पीछे नही हटती है। कृषि उपकरणों एवं अन्य तकनीकी उपयोग के लिये पुरुषों पर निर्भरता अभी भी बरकरार है। प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष दोनो तरीकों से महिलाओं में तकनीक का उपयोग बढ़ है।

सामाजिक परिदृष्य :-

महिलाओं की स्थिति विषेष तौर पर ग्रामीण समुदाय में अभी भी द्वितीयक दर्जे की ही है। शादी-षुदा महिलाओं का सिर पर पल्लू लेना अधिकतर गांवों में ही दिखता है। घर के पुरुष सदस्यों व बुजुगों एवं बच्चों का भोजन करवाना और फिर स्वंय करना यह परम्परा अभी भी बैतूल के ग्रामीण परिदृष्य में दिखाई पड़ती है। वैवाहिक संबंधों हेतू लड़कियो की राय अब ली जाने लगी है। यहां लड़कियों अधिकतर प्राथमिक षिक्षा प्राप्त करती है। सुदूर ग्रामीण इलाकों में बालिका षिक्षण का औसत स्तर कक्षा ८ तक पाया गया। चूंकि सभी सरकारी प्रयासों के बाद भी गांवों से उच्च षिक्षण संस्थाओं की संबंधता कम है। अतः क्रमषः दसवी, बारव्ही एवं स्नातक तक आते-आते यह संख्या कम होती जाती है । परंपरा एवं रीति-रिवाजों से बंधा ग्रामीण परिवार आधुनिकता एवं परंपरागत् जीवनषैली के मध्य संघर्षरत दिखाई देते है। उसी धुरी पर महिलाओं और युवतियों का जीवन भी आधारित है। अधिकतर महिलायें घर के कार्य एवं पुरूष घर से बाहर

के कार्य करतें हैं। बच्चों के लालन-पालन की अधिकतर जवाबदारी महिलाओं पर है।

महिला सषक्तिकरण योजनाओं की जानकारी :-

बैतूल में सभी महिलाओं के उत्थान के लिए राज्य सरकार एवं स्थानीय सरकार द्वारा अनेको कार्यक्रम चलाये जा रहे है।

१- मुख्यमंत्री कल्याणी सहायता योजना ।
२- महिला कौषल योजना ।
३- कन्या विवाह योजना ।
४- समर्थ संगीनी योजना ।
५- सबला ।
६- गांव की बेटी।
७- उषा किरण योजना
८- लाड़ली लक्ष्मी,
९-जननी सुरक्षा योजना । इत्यादि प्रमुख है ।

गांव गांव में स्वास्थ्य विभाग के लोग नियमित रूप से दौरा करते है एवं प्राथमिक चिकित्सा सुविधा उपलब्ध करवाते है । परन्तु आपातकालीन परिस्थिति में अथवा गंभीर बीमारी होने पर इस हेतू चिकित्सा सुविधायें उपलब्ध नही है साथ ही जनसंख्या के अनुसार चिकित्सा सुविधायें पर्याप्त नही है । जिला अस्पताल में मरीजो की बढ़ती संख्या इसका स्पष्ट उदाहरण है । अस्पताल में प्रसव होने की दषा में यदि कन्या ने जन्म लिया है तो तुरन्त ही लाड़ली लक्ष्मी की सुविधा उपलब्ध की जाती है । आंगनवाडी सुविधा गांवों में उपलब्ध है जो कि कामकाजी महिलाओं के बच्चों को समयानुसार रखने एवं समय पर वेक्सीनेषन एवं पोषण आहार उपलब्ध करवाती है । यह सुविधा बैतूल जिले के नगरीय एवं सडक मार्ग से जुड़े गांवो मे अथवा अधिक जनसंख्या वाले गांवो में उपलब्ध है जबकि छोटे आकार वाले एवं दूरस्थ गांवों में उपलब्ध नही है ।

महिला अधिकारों की मांग :-

महिलाओं द्वारा उन पर किये गये विभिन्न अत्याचारों के खिलाफ आवाज उठाना महिला सषक्तिकरण का महत्वपूर्ण उद्देष्य है । बैतूल पुलिस थाने मे बडी संख्या में आने वाले घरेलू हिंसा, छेडछाड , बलात्कार इत्यादि के रिकार्ड जहां एक ओर चिंता का विषय है, वही दूसरी ओर इस ओर इंगित करते है कि महिलायें वाले अधिकारों के लिये जागरूक हो रही है एवं न्याय प्राप्त करने हेतू सजगता से आवाज उठा रही है । मध्यप्रदेष शासन द्वारा बनाई गई समर्थ संगीनी योजना ने इस दिषा में सराहनीय कार्य किये है।

बैतूल जिले की महिलाओं मे षिक्षा की स्थिति :-

एक ओर जहां बैतूल के सुदूर ग्रामीण क्षेत्रों मे महिला षिक्षा का औसत स्तर ८वी कक्षा तक है वहीं बैतूल के तहसील और नगरीय क्षेत्र में महिलायें उच्च षिक्षा ग्रहण करती है । परन्तु बैतूल में उच्च षिक्षा हेतू षिक्षण संस्थान ना होने की वजह से एवं प्रतियोगी परीक्षाओं की तैयारी करने हेतू बैतूल की छात्रायें नागपूर, इन्दौर, भोपाल इत्यादि जगहों पर षिक्षण हेतू जाती है । वही आसपास के गांवो से छात्रायें बैतूल नगरीय क्षेत्र मे आती है । तथा स्नातक व स्नातकोत्तर उपाधि हेतू षिक्षा ग्रहण करती है । उच्च स्तरीय अच्छे सरकारी षिक्षण संस्थाओ का बैतूल मे अभी भी अभाव है । उक्त बिंदुओं के अवलोकन से स्पष्ट है कि ग्रामीण समाज में महिलाओं की स्थिति पूर्व की अपेक्षा सशक्त होती जा रही है।

Books:- Betul Parishishth

Websites:-

1) www.timesofIndia.com
http://www.legalserviceindia.com/articles/rape_laws.htm
2) www.nec.edu.np
3) http://betul.nic.in

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, May 2022, Volume-14 Issue-3

एकविसाव्या शतकातीलनवं शिक्षण धोरण कौशल्य विकसित करणारे

डॉ. दिपक वसंत चव्हाण
कला वाणिज्य महाविदयालय पुसेगांव. ता.खटाव जित्र सातारा.

प्रास्थावना नवं शिक्षण धोरण २१ व्या शतकाशी जुळणारी कौशल्य विकसित करणारं असेल, असं या धोरणाचा मसुदा तयार करणाऱ्या समितीचे प्रमुख के. कस्तुरीरंगन म्हणाले.एकविसावे शतक डोळ्यांसमोर ठेवून गुणवत्तेच्या बाबतीत कोणतीही तडजोड न करता रोजगारक्षम कौशल्य विकसित करणारं असं राष्टीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२० आहे, असं मत या धोरणाचा मसुदा तयार करणाऱ्या समितीचे प्रमुख के. कस्तुरीरंगन यांनी व्यक्त केले. पदवीपूर्व स्तरावर एक मल्टीडिसिप्लीनरी किंवा अधिक लवचीक शिक्षण, चार वर्षांची रचना असलेले माध्यमिक शिक्षण विद्यार्थ्यांना विविध प्रकारची कौशल्ये शिकण्याची संधी देणार आहे. या शिक्षणामुळे रोजगाराच्या संधीही निर्माण होऊ शकतात,एकविसाव्या शतकातील कौशल्यांचा भाग असणारं असं हे शिक्षण असेल. एकविसाव्या शतकाची गरज असलेली कौशल्यं आत्मसात करण्यासाठी जे शिक्षण लागणार ते मुलं शिकू शकतील. संवाद, कल्पकता, समस्या सोडवण्याची हातोटी आणि अशाच प्रकारचे अनेक गुण विद्यार्थ्यांच्या ठायी कसे येतील ते हे नवं शिक्षण धोरण पाहणार आहे,' असं कस्तुरीरंगन एका मुलाखतीत म्हणाले. 'शिक्षणाला योग्य मार्गावर आणणं, त्यासाठी सर्वोत्तम तंत्रज्ञानाचा आणि त्या—त्या क्षेत्रातील विकासाचा वापर करणं, संस्थांना बळकट करणं, ग्रॉस इनटेर रेशो वाढवणं आणि हे सर्व करत असतानाच शिक्षणाच्या गुणवत्तेशी कोणतीही तडजोड न करणं ही या नव्या धोरणाची उद्दिष्टं आहेत. चार वर्षे यूजी अभ्यासक्रम आणण्याच्या निर्णयाविषयी ते म्हणाले, 'तरुणांना त्यांच्या त्यावेळच्या प्रगल्भतेच्या पातळीनुसार ज्ञानाधिष्ठित सर्वसमावेशक शिक्षण देणं जेणेकरून त्यांचे व्यावसायिक हित जपले जाईल, हा या चार वर्षांच्या अभ्यासक्रमांमागील उद्देश आहे. या प्रत्येक वर्षात शिक्षण पुढच्या टप्प्यावर नेण्याची क्षमता असेल. जर विद्यार्थ्याला एखाद्या टप्प्यावर थांबायचं असेल आणि दुसऱ्या व्यवसायात जायचं असेल तर त्याला तशी मुभाही असेल.'एम.फिल.ची डिग्री रद्द करण्याच्या निर्णयाबाबत कस्तुरीरंगन बोलले, 'एम.फिल. डिग्री मास्टर्सशी स्पर्धा करत नव्हती. जास्त चांगल्या पद्धतीने, गुणवत्तापूर्ण ज्ञानासह, एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रासाठी आवश्यक क्षमता अंगी येण्यासाठी तुम्हाला चांगल्या पद्धतीने पदवी घेण्याची आवश्यकता असते. आम्हाला वाटतं एम.फिल. आज या क्षमतेवर उतरत नव्हती. म्हणून आम्ही त्या रचनेत बदल केला.'प्रादेशिक भाषांच्या पाचवीपर्यंत अध्यापनात वापर करण्याच्या निर्णयाबाबत ते म्हणाले, 'देशात केवळ १५ ते १६ टक्के लोकसंख्या इंग्रजी बोलते. मूल जन्मल्यादिवसापासून मातृभाषा ऐकत असतं त्यामुळे त्याच भाषेतून त्याला प्राथमिक स्तरावरील ज्ञानाचं अधिक चांगल्याप्रकारे आकलन होईल, अशी यामागची संकल्पना आहे.'देशातील शिक्षण धोरण सुमारे ३४ वर्षांनी बदललं आहे. या नव्या शिक्षण धोरणाला केंद्रीय मंत्रिमंडळाने बुधवारी मान्यता दिली. पाचवीपर्यंत मातृभाषेत किंवा प्रादेशिक भाषेत अध्यापन, बोर्ड परीक्षांचं महत्त्व कमी करणं, लॉ आणि मेडिकल वगळता उच्च शिक्षण संस्थांसाठी एकच नियामक संस्था, विद्यापीठांसाठी एकच प्रवेश परीक्षा अशी या नव्या धोरणाची वैशिष्ट्ये आहेत.

शिक्षणाला लवचिक करणाऱ्या नव्या शिक्षण धोरणा— केंद्र सरकारने नव्या शिक्षण धोरणाला मंजुरी दिली :

शिक्षण व्यवस्था अधिक लवचिक बनवण्याच्या दृष्टीने आवश्यक ते बदल करत केंद्र सरकारने नव्या शिक्षण धोरणाला मंजुरी दिली आहे. यात शिक्षण व्यवस्था बहुवैविध्य, बहुभाषिक करण्याकडे अधिक भर देण्यात आला आहे. जीडीपीचा ˆ टक्के इतका निधी शिक्षणासाठी देण्याची व्यवस्था या नव्या धोरणात नमूद करण्यात आली आहे.या धोरणाच्या निमित्ताने तब्बल ३४ वर्षांनी देशाचं शिक्षण धोरण अद्ययावत करण्याचं काम केंद्र सरकारने केलं आहे. केंद्रीय मंत्री प्रकाश जावडेकर, केंद्रीय मनुष्यबळ विकास मंत्री रमेश पोखरियाल यांनी पत्रकार परिषद घेऊन या धोरणासंबंधी अधिक माहिती दिली. भारतीय अवकाश संशोधन संस्था इस्रोचे माजी प्रमुख के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने या धोरणाचा मसुदा तयार केला आहे.या धोरणातील ठळक मुद्दे पुढीलप्रमाणे मल्टीडिसिप्लिनरी अभ्यासक्रम: एकाच वेळी वेगवेगळे विषय एकत्रितपणे शिकता येणार आहेत. यात मेजर आणि मायनर असे विषयांचे विभाजन असेल. आर्थिक किंवा अन्य कारणांमुळे होणारे ड्रॉपआऊट यामुळे कमी होतील. शिवाय ज्यांना एखादा विषय आवडीचा असेल तो विषय त्यांना शिकता येईल.

बहुभाषिक शिक्षण — मुलांना शिकवताना एकाच भाषेच्या माध्यमातून अध्यापन न करता विविध प्रादेशिक भाषांचावापर करता येणार.

बोर्ड परीक्षांचे महत्त्व कमी करण्याचा प्रयत्न :

1. — १० + ०२ अशी आतापर्यंत शाळेची रचना होती, ती आता ५+३+३+४ अशी असणार आहे. बालवाडी ते दुसरी , तिसरी ते पाचवी, सहावी ते आठवी आणि नववी ते बारावी अशी रचना यापुढे असेल.
2. — तीन ते चार वर्ष वयोगटाचे विद्यार्थी शिक्षण हक्क कायद्याच्या कक्षेत आले आहेत. यापूर्वी हा वयोगट ˆ ते चार वर्षे होता.
3. — जे संशोधनासाठी उच्च शिक्षण घेऊ इच्छितात त्या विद्यार्थ्यांसाठी चार वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम तर जे विद्यार्थी पदवीनंतर नोकरी करू इच्छितात त्यांच्यासाठी तीन वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम असेल.
4. — म्हणजेच रिसर्च करणाऱ्यांसाठी पदवी अधिक एक वर्षांचा मास्टर्स अभ्यासक्रम अशी चार वर्षांची पदवी असेल. यानंतर ते थेट पीएचडी करू शकतील. त्यांना एम. फिल. ची आवश्यकता नसेल.
5. — लॉ आणि मेडिकल शिक्षण वगळता उच्च शिक्षण एका छताखाली येणार.
6. — सकल पट नोंदणी (ग्रॉस एन्रोलमेंट रेशो) ह्ल्र्ह्लि पर्यंत ह्व्र् टक्क्यांवर पोहोचवण्याचं उद्दिष्ट.
7. शिक्षणातील गुंतवणूक जीडीपीच्या ˆ टक्के करणार, सध्या हे प्रमाण †.† टक्के आहे.
8. — विद्यार्थ्यांचे प्रगती पुस्तक बदलणार. शिक्षकांसोबतच विद्यार्थीदेखील स्वत:चे मूल्यांकन करणार.
9. — सर्व महाविद्यालयांसाठी एकच सामायिक प्रवेश परीक्षा. एनटीए ही परीक्षा घेणार. मात्र ही परीक्षा ऐच्छिक असेल.

२०२२: राज्याच्या अर्थसंकल्पात शिक्षण क्षेत्रासाठी काय :

राज्याचा २०२२—२०२३ अर्थसंकल्प उपमुख्यमंत्री अजित पवार यांनी जाहीर केला. यामध्ये शिक्षण क्षेत्रातील विविध विभागांना कोट्यवधीचा निधी जाहीर करण्यात आला आहे. उच्च व तंत्र शिक्षण विभागासाठी घ हजार घˆ३ कोटी रुपयांचा निधी तर शालेय शिक्षण विभागासाठी १ हजार १६०कोटींची तरतूद करण्यात आली आहे. २०२२: महाराष्ट सरकारने २०२२—२०२३या वर्षासाठीचा अर्थसंकल्प जाहीर केला आहे. राज्याचे उपमुख्यमंत्री अजित पवार यांनी विधानसभेत अर्थसंकल्प जाहीर केला. यावेळी मुख्यमंत्री उद्धव ठाकरे उपस्थित होते. यामध्ये शिक्षण क्षेत्रासाठीही तरतूद करण्यात आली आहे.उपमुख्यमंत्री अजित पवार यांनी दिलेल्या माहितीनुसार, यंदाच्या अर्थसंकल्पामध्ये (म्कनबंजपवद ठनकहमज २०२२)मुंबई विद्यापीठासाठी ह्ल कोटींची तरतूद करण्यात आली आहेत. तर कोल्हापूर विद्यापीठाचा शैक्षणिक दर्जा उंचावण्यासाठी घ२ कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. मुंबई विद्यापीठाच्या आवारात उभारल्या जाणाऱ्या लता मंगेशकर संगीत महाविद्यालयासाठी घ२२ कोटी रुपयांचा निधी देण्यात येणार आहे.अंगणवाडी सेविकांच्या मानधन वाढीच्या मागणीकडे यंदा राज्य सरकारने लक्ष दिल्याचे दिसून आले आहे. अंगणवाडी सेविकांना आतापर्यंत ११००रुपये मानधन मिळत होते. यामध्ये वाढ करुन ते २५०० इतके करण्यात आले आहे.उच्च व तंत्र शिक्षण विभागासाठी १ हजार १६० कोटी रुपयांचा निधी उभारण्यात येणार आहे. तसेच मुंबईतील पशुवैद्यकीय महाविद्यालयात अनेक वर्षे जुन्या वास्तू आहेत. यांची डागडुजी आणि देखभाल यांच्यासाठी घ२ कोटी रुपयांचा निधी दिला जाणार आहे.यंदाच्या अर्थसंकल्पात शालेय शिक्षण विभागासाठी २३५४ कोटींची तरतूद करण्यात आली आहे. तर क्रीडा विभागासाठी ३५४ कोटी रुपये दिले जाणार आहेत. यासोबतच तृतीयपंथींना स्वतंत्र ओळखपत्र देण्यात येणार असल्याची घोषणा देखील यावेळी करण्यात आली आहे.

डिजिटलपरिवर्तन :युनेस्कोच्या मते, सर्वांसाठी आजिवन, सर्वसमावेशक आणि समान दर्जाचे शिक्षण मिळाल्याशिवाय कोणताही देश लैंगिक समानता मिळवू शकत नाही. शिक्षण नसेल तर लाखो गरिबीचे चक्र खंडित होणार नाही. यावर्षीच्या आंतरराष्टीय शिक्षण दिनामध्ये सर्वांचा शिक्षणाचा मूलभूत अधिकार स्थापित करु शकतील अशा महत्वाच्या बाबींचा आढावा घेण्यात आला आहे. या बदलांमध्ये तंत्रज्ञान आणि डिजिटल परिवर्तनाचा देखील समावेश आहे. यामुळे जगातील २५८ दशलक्ष शाळेत न गेलेल्या मुले आणि तरुणांपर्यंत शिक्षण पोहोचविण्याचा प्रयत्न आहे.विधानसभेत शिक्षण विभागाशी संबंधित उपस्थित करण्यात आलेल्या प्रश्नांना उत्तर देताना शिक्षण मंत्री वर्षा गायकवाड यांनी महत्त्वाची माहिती दिली. वर्षा गायकवाड यांनी म्हटले, राज्यात मराठी भाषेतून शिक्षण अनिवार्य आहे. मात्र, शालेय विद्यार्थ्यांच्या

पाठीवरील दप्तराचे ओझे कमी करण्यासाठी आणि विद्यार्थ्यांमध्ये बालपणापासूनच मराठीसोबतच इंग्रजीतील संकल्पना स्पष्ट होण्यासाठी येत्या शैक्षणिक वर्षापासून राज्यातील सर्व मराठी माध्यम शाळांत पहिलीपासून एकात्मिक आणि द्वैभाषिक अभ्यास लागू करण्यात येणार असल्याचे त्यांनी सांगितले. पुढील शैक्षणिक वर्षापासून इयत्ता पहिलीपासून सर्व मराठी माध्यमांच्या शाळांमध्ये एकात्मिक

आधुनिक शिक्षण प्रणाली : चांगले शिक्षण जीवनातील अनेक उद्देश पूर्ण करते जसे; वैयक्तिक प्रगतीला चालना देणे, सामाजिक स्थिती वाढवणे, सामाजिक आरोग्य सुधारणे, आर्थिक प्रगती, राष्टाचे यश, जीवनातील ध्येये निश्चित करणे, सामाजिक समस्यांची जाणीव करून देणे आणि पर्यावरणीय समस्या आणि इतर सामाजिक

शिक्षण म्हणजे काय :

हे सकारात्मक विचार आणून लोकांच्या विचारात बदल घडवून आणते आणि नकारात्मक विचार दूर करते. बालवयात आपले मन शिक्षणाकडे नेण्यात आपले पालक खूप महत्त्वाची भूमिका बजावतात. प्रसिद्ध शैक्षणिक संस्थेत आमची नोंदणी करून आम्हाला चांगले शिक्षण देण्याचा आटोकाट प्रयत्न ते करतात. हे आम्हाला तांत्रिक आणि अत्यंत कुशल ज्ञान

शिक्षणाची मुख्य भूमिका :

आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या जगात शिक्षणाची मोठी भूमिका आहे. आजकाल, शिक्षणाचा स्तर वाढवण्याचे अनेक मार्ग आहेत. आता संपूर्ण शिक्षण पद्धतीच बदलली आहे. आम्ही आता बारावीनंतर नोकरीचा अभ्यास तसेच दूरस्थ शिक्षण कार्यक्रमाद्वारे नोकरी करू शकतो. शिक्षण

ग्रामीण भागात शिक्षणाचे महत्त्व :

आपल्या पालकांच्या आणि शिक्षकांच्या प्रयत्नाने आपण आपल्या जीवनात सुशिक्षित व्यक्ती बनतो. तो खरोखरच आपला शुभचिंतक आहे, ज्याने आपले जीवन यशाकडे नेण्यास मदत केली. आजकाल, शिक्षण पद्धतीला चालना देण्यासाठी अनेक सरकारी योजना राबवल्या जात

भारतीय शिक्षण प्रणालीची वैशिष्ट्ये :

जर आपण प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धतीबद्दल बोललो तर पूर्वी शाळा किंवा विद्यापीठे नव्हती. शिक्षण घेण्यासाठी एक गुरुकुल व्यवस्था असायची, जी खरोखरच एक अद्भुत शिक्षण व्यवस्था होती. शतकानुशतके चाललेली आपली गुरुकुल शिक्षणपद्धती इतकी प्रसिद्ध होती की तिथे प्रत्येक देशी—विदेशी लोकही येत असत. भारताचे महान गणितज्ञ आर्यभट्ट, नागार्जुन, महर्षी सुश्रुत, महर्षी चरक, पतंजली षी इत्यादी किती महापुरुषांनी जगाला नवनवीन शोध लावले

आणि द्विभाषिक पाठ्यपुस्तके सादर करण्यासाठी शिक्षण विभागाने तयारी केली आहे. बालभारतीला उच्च दर्जाची पाठ्यपुस्तके आणण्याची सूचना शिक्षण मंत्री वर्षा गायकवाड यांनी केली आहे. या पुस्तकांमध्ये मराठी शब्द आणि वाक्यांसह इंग्रजी मजकूरदेखील असणार आहे. त्यामुळे मुलांचा मूलभूत इंग्रजी शब्दसंग्रह, व्याकरण आणि वाक्यरचना शिकू शकतील.

समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी उपाय प्रदान करणे इ. दूरशिक्षण प्रणालीच्या वापरामुळे, आजकाल शिक्षणपद्धती अतिशय साधी आणि सोपी झाली आहे. आधुनिक शिक्षण प्रणाली निरक्षरता आणि विविध जाती, धर्म आणि जमातींमधील समानतेचा प्रश्न पूर्णपणे काढून टाकण्यास सक्षम आहे.

तसेच जगभरात आमच्या कल्पना विकसित करण्याची क्षमता देते.तुमचे कौशल्य आणि ज्ञान वाढवण्याचे सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे वर्तमानपत्र वाचणे, टीव्हीवरील माहितीपूर्ण कार्यक्रम पाहणे, चांगल्या लेखकांची पुस्तके वाचणे इ. शिक्षण आपल्याला अधिक सुसंस्कृत आणि चांगले शिक्षित बनवते. हे आपल्याला समाजात चांगले स्थान आणि नोकरीमध्ये कल्पित स्थान मिळविण्यास मदत करते.

फार महाग नाही, कमी पैशातही अभ्यास चालू ठेवता येतो. दूरस्थ शिक्षणाद्वारे आपण कोणत्याही मोठ्या आणि प्रसिद्ध विद्यापीठात अगदी कमी फीमध्ये सहज प्रवेश घेऊ शकतो. इतर लहान संस्था देखील विशिष्ट क्षेत्रातील कौशल्यांना चालना देण्यासाठी शिक्षण देत आहेत.

आहेत जेणेकरून सर्वांना योग्य शिक्षण मिळणे शक्य होईल.ग्रामीण भागातील लोकांना शिक्षणाचे महत्त्व आणि फायदे दर्शविण्यासाठी अनेक जाहिराती टीव्ही आणि वर्तमानपत्रांमध्ये दाखवल्या जातात कारण मागासलेल्या ग्रामीण भागातील लोक गरिबी आणि शिक्षणाविषयी अपूर्ण माहितीमुळे अभ्यास करू इच्छित नाहीत.

माहीत नाही. ही प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धतीची देणगी आहे, ज्यामुळे आपला भारत विश्वगुरू म्हणून ओळखला जाऊ लागला. ब्रिटिशांनी दिलेली शिक्षणपद्धती ही आधुनिक भारतालाही बऱ्याच अंशी चांगली देणगी मानता येईल. सध्याच्या शैक्षणिक संस्थांमध्ये विद्यार्थ्यांमध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जात नाही. जात, धर्म, रंग, लिंग इत्यादी कोणताही भेद न करता सर्वांना शिक्षण दिले जाते. शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांना खूप काही शिकायला मिळते. संपूर्ण शिस्तीत आणि

नियम—कानून शिक्षणाच्या माध्यमातून मुलांना चांगले नागरिक बनवण्याचा प्रयत्न केला जातो. मुलांचा सर्वांगीण विकास शैक्षणिक संस्थांमुळेच शक्य आहे.आजच्या काळात सर्वच क्षेत्रात स्पर्धा आहे. जेव्हा विद्यार्थी वर्गात चांगले गुण मिळवण्यासाठी अभ्यासक्रमाचा नीट अभ्यास करतो तेव्हा त्याला बरेच काही कळते आणि समजते.सध्याच्या भारतीय शिक्षण पद्धतीचा अभ्यासक्रम इतर देशांतील अभ्यासक्रमांसारखाच आहे. समान अभ्यासक्रम असल्याने विद्यार्थ्यांना दुसऱ्या देशाची संस्कृती आणि व्यवस्था समजून घेण्यास मदत होते.लोकांना शिक्षणाकडे आकर्षित करण्यासाठी आणि त्यांना प्रेरित करण्यासाठी चांगले गुण मिळाल्यावर भरपूर बक्षिसेही ठेवली जातात. जर विद्यार्थी परीक्षेत चांगल्या गुणांनी उत्तीर्ण झाले तर त्यांना मोफत शिक्षणही दिले जाते.

भारतीय शिक्षण व्यवस्थेतील दोष :

1. भारतातील सध्याची शिक्षणपद्धती आधुनिकतेने परिचित असेल, पण शिक्षण घेणाऱ्या लोकांना त्याचा फारसा फायदा होत नाही.
2. सोन्याऐवजी दगड मिळाल्यावर समाधानी असेल तर तो मूर्खपणा आहे. आम्हा भारतीयांवरही असाच अन्याय झाला आहे, कारण पाश्चिमात्य शिक्षणपद्धतीने आमची उत्तम शिक्षण व्यवस्था उद्ध्वस्त करून आमच्यावर जबरदस्तीने लादली आहे.
3. आजची शिक्षण व्यवस्था आपल्याला विकासाकडे नेण्याऐवजी मागे ढकलत आहे, ज्याला आपण आपले भाग्य समजत आहोत. इंग्रजांनी भारतात सुरू केलेल्या शिक्षण पद्धतीचे बरेच नकारात्मक परिणाम समोर आले आहेत.
4. खरेच शिक्षणाच्या बाबतीत बोलायचे झाले तर आज विद्यार्थ्यांना केवळ पुस्तकी किडा बनण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जात आहे. अभ्यासक्रम लक्षात ठेवून वर्गात चांगले गुण मिळविण्यासाठी प्रवृत्त केले जात आहे.
5. ही वस्तुस्थिती आहे की परीक्षेनंतर लक्षात ठेवलेला अभ्यासक्रम बराच काळ लक्षात ठेवणारे मोजकेच विद्यार्थी असतात. अभ्यासाचा योग्य मार्ग जाणून घेणे खूप महत्त्वाचे आहे.
6. भारतात, ग्रेडिंग पद्धतीला प्रोत्साहन दिले जाते, जिथे विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता केवळ परीक्षेत मिळालेल्या गुणांवरून मोजली जाते. आपल्या पाल्याला इतर कुठल्यातरी क्षेत्रात रस आहे की नाही हे कळत नकळत पालक आपल्या मुलांना सतत अभ्यास करायला लावतात.
7. आजच्या शाळा कॉलेजमध्ये मुलांवर अभ्यासाचा इतका ओढा वाढवला जातो की त्याचा विद्यार्थ्यांच्या मानसिक स्थितीवरही खोलवर परिणाम होतो. चांगले गुण न मिळाल्याने किंवा नापास झाल्यामुळे विद्यार्थ्याने आत्महत्या केल्याच्या अशा अनेक बातम्या आपल्याला ऐकायला मिळतात.
8. ही आजची अयशस्वी शिक्षणपद्धती आहे, ज्याचा परिणाम म्हणून विद्यार्थी त्यांच्या जिवापेक्षा महत्त्वाच्या परीक्षा उत्तीर्ण होऊ लागतात.
9. शाळा—महाविद्यालयांमध्ये शिक्षणासाठी भरपूर पैसा खर्च करून एखाद्या विद्यार्थ्याला छोटय़ाशा नोकरीतून उदरनिर्वाह करावा लागत असेल, तर हे सध्याच्या शिक्षणाचे अपयश नाही तर काय आहे.
10. अनेक वेळा उच्च शिक्षण संस्थांमधून शिक्षण घेऊनही लोकांना बेरोजगारीचा सामना करावा लागतो. यावरून भारत शैक्षणिक क्षेत्रात किती मागे पडला आहे हे दिसून येते.

निष्कर्ष : आजच्या समाजात शिक्षणाचे महत्त्व खूप वाढले आहे. शिक्षणाचे उपयोग अनेक आहेत पण त्याला नवी दिशा देण्याची गरज आहे. शिक्षण असे असले पाहिजे की माणसाला त्याच्या वातावरणाची ओळख होईल. आपल्या सर्वांच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी शिक्षण हे अत्यंत आवश्यक साधन आहे. शिक्षणाच्या या साधनाचा उपयोग करून आपण आपल्या जीवनात काहीही चांगले साध्य करू शकतो.उच्च पातळीचे शिक्षण लोकांना सामाजिक आणि कौटुंबिक आदर आणि एक वेगळी ओळख निर्माण करण्यास मदत करते. शिक्षणाचा काळ हा प्रत्येकासाठी सामाजिक आणि वैयक्तिकरित्या खूप महत्त्वाचा काळ असतो, यामुळेच आपल्या जीवनात शिक्षणाला खूप महत्त्व आहे.

संदर्भ :

1. भारतीय शिक्षणाचा विकास : डॉ. मोहन जाधव प्रा. आरती भोसले प्रा. प्राची सरपोतदार
2. शिक्षण विचार : डॉ. रा.गो. प्रभुणे.
3. शिक्षण प्रबोधन : डॉ.रा.गो. प्रभुणे.
4. शिक्षण प्रक्रिया व थोर शिक्षणतज्ञ : प्रा. एल. जी. देशमुख.

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, May 2022, Volume-14 Issue-3

भारतातील औद्योगिक धोरण आणि रचनात्मक सुधारणा

प्रा. एल. के. पवार
कला व वाणिज्य पुसेगाव ता.खटाव जि. सातारा

प्रास्थावना: देशाचे नवे औद्योगिक धोरण लवकरच घोषित केले जाईल, असे प्रतिपादन केंद्रीय वाणिज्य व उद्योगमंत्री सुरेश प्रभू यांनी सोमवारी येथे केले. इंटरनॅशनल स्मॉल ॲण्ड मीडियम एंटरप्रायझेसच्या तीन दिवसीय अधिवेशनाच्या पहिल्या दिवशी ते बोलत होते. देशाचे नवे औद्योगिक धोरण लवकरच घोषित केले जाईल, असे प्रतिपादन केंद्रीय वाणिज्य व उद्योगमंत्री सुरेश प्रभू यांनी सोमवारी येथे केले. इंटरनॅशनल स्मॉल ॲण्ड मीडियम एंटरप्रायझेसच्या तीन दिवसीय अधिवेशनाच्या पहिल्या दिवशी ते बोलत होते. या धोरणामुळे भारतीय उद्योगजगतातील लघू व मध्यम उद्योगांत महत्त्वपूर्ण बदल दिसून येण्याची शक्यता आहे.या अधिवेशनात प्रभू म्हणाले की, 'नव्या औद्योगिक धोरणाचा तपशील लवकरच घोषित करण्यात येईल. या धोरणामुळे लघू व मध्यम उद्योगांना अधिक चालना मिळेल. जगभरात करण्यात येणाऱ्या मालपुरवठ्यात मोठ्या प्रमाणात वाढ होण्यासाठीही हे धोरण हितकारक ठरेल.'उद्योगधंद्यांसंबंधी चांगल्या कल्पना या सर्वसामान्यांच्या डोक्यातही येऊ शकतात. त्यासाठी बड्या उद्योजकांच्या बोर्डरूम बैठकांचीच गरज असते असे नाही. त्यामुळे या प्रकारच्या कल्पनांना चालना देणारे धोरण निर्माण झाल्यास लघू व मध्यम उद्योजकांना लक्षणीय लाभ होईल. स्वयंसहायता गट व स्टार्टअपच्या माध्यमातूनही या उद्योगांना चालना मिळू शकेल, असा विश्वास प्रभू यांनी व्यक्त केला.विद्यमान केंद्र सरकारमुळे उद्योग उभारू इच्छिणाऱ्या निर्धन व्यक्तींसाठी प्रथमच बँकेचे दरवाजे खुले झाले आहेत. केंद्र सरकारच्या मुद्रा योजनेमुळे तब्बल १२ कोटी नागरिकांना ४३० कोटी रुपयांचे अर्थसाह्य मिळाले आहे, याकडे केंद्रीय परराष्ट राज्यमंत्री एम. जे. अकबर यांनी लक्ष वेधले.

देशातील कामगारांना 'सोशल सिक्युरीटी' मिळणार :
देशातील ५० कोटी कामगारांसाठी युनिव्हर्सल सोशल सिक्युरिटी योजना लागू करण्यात येणार आहे. या योजनेअंतर्गत कामगारांना पेन्शन, मॅटर्निटी, मेडिकल, आरोग्य आणि बेरोजगारीचं कव्हरेजही मिळणार आहे. कामगार मंत्रालयाने या योजनेचा प्रस्ताव तयार केला असून आगामी लोकसभा निवडणुकीपूर्वीच ही योजना लागू करण्याचा केंद्र सरकारचा विचार असल्याचं सूत्रांनी सांगितलं. केंद्रीय अर्थ आणि कामगार मंत्रालय या योजनेवर काम करत आहे. अत्यंत हालाखीत जीवन जगणाऱ्या ४० टक्के कामगारांसाठी ही योजना लागू करण्याकरीता २ लाख कोटी रुपयांचा खर्च येणार आहे. बाकी ६० टक्के कामगारांना या योजनेचा लाभ हवा असेल तर त्यांना अर्धे पैसे द्यावे लागणार असल्याचं सूत्रांनी सांगितलं. येत्या दहा वर्षात तीन टप्प्यात ही योजना लागू केली जाणार आहे. या योजनेमुळे अत्यंत हालाखीत जीवन जगणाऱ्या कामगारांना सामाजिक संरक्षण मिळणार आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी नुकतीच एक बैठक घेऊन सोशल सिक्युरीटी योजनेवर काम करण्याचे आदेश कामगार मंत्रालयाला दिले होते. या बैठकीत या योजनेबाबतचं सादरीकरणही करण्यात आलं होतं. यावेळी ही योजना टप्प्याटप्प्याने लागू करण्याची सूचना कामगार मंत्रालयाने अर्थमंत्रालयाला केली असून या योजनेत सर्वात आधी गरीब कामगारांना कव्हर करण्याचीही सूचनाही करण्यात आली आल्याचं सूत्रांनी सांगितलं. त्यामुळे सुरुवातीला योजनेवर कमी रक्कम खर्च होईल आणि ही योजना व्यवस्थित लागू होईल. योजना यशस्वी करण्यासाठी ५ ते १० वर्ष पुरेल एवढा निधीही जमा करण्यात येणार असल्याचं सूत्रांनी स्पष्ट केलं.

भारताचा 'हत्ती' भरधाव सुटणार:
टाइम्स वृत्त, वॉशिंग्टनमहत्त्वपूर्ण आर्थिक सुधारणांमुळे भारतीय 'हत्ती' (अर्थव्यवस्था) भरधाव वाटचाल करण्यास सिद्ध झाल्याचे गुंतवणूकदारांना वाटत महत्त्वपूर्ण आर्थिक सुधारणांमुळे भारतीय 'हत्ती' (अर्थव्यवस्था) भरधाव वाटचाल करण्यास सिद्ध झाल्याचे गुंतवणूकदारांना वाटत आहे, असे आंतरराष्टीय नाणेनिधीचे उच्चपदस्थ अधिकारी शँगयाँग ऱ्ही यांनी म्हटले आहे. भारतात चीनप्रमाणे जागतिक विकासाचे नेतृत्व करण्याची क्षमता आहे, असे महत्त्वपूर्ण विधानही त्यांनी केले. शँगयाँग हे नाणेनिधीच्या एशिया पॅसिफिक विभागाचे संचालक आहेत.

भारतात गेल्या चार वर्षांत उल्लेखनीय आर्थिक सुधारणा झाल्या आहेत. गुंतवणूकदारांकडूनही यास दुजोरा मिळत आहे. या बदलांमुळे भारताचा 'हत्ती' भरधाव वाटचाल करण्यासाठी सिद्ध झाला आहे, असे गुंतवणूकदारांना वाटते, असे शँगयाँग म्हणाले. मात्र या सुधारणांची योग्य अंमलबजावणी करण्याची गरज आहे. तसेच, अर्थव्यवस्थेस बँकिंग क्षेत्राचीही साथ लाभणे गरजेचे आहे, अशी टिपणी त्यांनी केली. शँगयाँग यांनी भारत व चीन यांची तुलनाही केली. चीनने गेल्या दशकात जागतिक विकासाचे नेतृत्व केले. भारतातही ही क्षमता आहे. भारताची लोकसंख्या अफाट असल्याने बाजारही तितकाच व्यापक आहे. याचा भारताला लाभ होऊ शकतो. यासाठी अंमलबजावणी हाच एकमेव मंत्र आहे. आर्थिक सुधारणांची योग्य अंमलबजावण केल्यास भारतही जागतिक विकासाचे नेतृत्व करू शकेल, असे ते म्हणाले.

विकासदराचा उच्चांक :
भारताचा विकासदर सध्या ७.४ आहे. या जादुई आकड्यामुळे अनेक देश भारताकडे आशेने बघत आहेत. भारतही चीनप्रमाणे जागतिक नेतृत्व ठरू शकेल का, याची या देशांना उत्सुकता आहे, असे निरीक्षण शँगयाँग यांनी नोंदविले.

निवडणुका महत्त्वाच्या :

भारतातील आगामी निवडणुका महत्त्वपूर्ण ठरतील. नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील सरकारने रचनात्मक सुधारणा हाती घेतल्या आहेत. या सुधारणा ते चालूच ठेवतील, अशी आशा आहे. या सुधारणाच भारताचे भवितव्य आहेत, अशी स्पष्टोक्ती शँगयाँग यांनी केली.

KYC साठी बँक खात्याला आधार जोडणे आवश्यक :

बँक ग्राहकांना आपल्या खात्याशी बँकेत जाऊन आधार क्रमांक आणि 'केवायसी' कागदपत्रे जोडणे बंधनकारक आहे, असे स्पष्ट निर्देश रिझर्व्ह बँकेने शुक्रवारी दिले आहेत. सरकारी योजनांचा फायदा मिळावा यासाठी आधार क्रमांक बंधनकारक करण्यासंदर्भात सुप्रीम कोर्टात याचिका दाखल करण्यात आली असून सुनावणीनंतर यावर निर्णय होणार आहे. रिझर्व्ह बँकेने शुक्रवारी रात्री एक परिपत्रक प्रसिद्ध करून केवायसीसंदर्भात माहिती दिली. बँकेच्या ग्राहकांना आधी एक फोटो, पॅन कार्डची कॉपी तसेच घराचा कायमस्वरूपी पत्ता असा केवायसीसाठी पुरावा आवश्यक होता. परंतु, रिझर्व्ह बँकेच्या संशोधित दिशानिर्देशानुसार, केवायसीचा अर्ज करण्यासाठी प्रत्येक पात्र व्यक्तीनं आधार क्रमांक आणि पॅन कार्ड किंवा फॉर्म ६० मिळवणे गरजेचे राहणार आहे. बँकींग सेवेला वातावरण पोषक व्हावे यासाठी हे रिझर्व्ह बँकेने पाऊल उचलले आहे, आहे असे सूत्रांनी सांगितले. जम्मू—काश्मीर, आसाम आणि मेघालयमधील लोकांना हे सध्या तरी बंधनकारक करण्यात आले नाही. त्यांच्याकडून कायमस्वरूपी पत्त्यासाठी ओव्हीडी आणि फोटो घेतला तरी चालेल, असे रिझर्व्ह बँकेने म्हटले आहे. जे लोक भारतीय नाहीत किंवा आधारसाठी पात्र नाहीत त्यांना सुद्धा आधारसक्ती नको, असं रिझर्व्ह बँकेने स्पष्ट केले आहे.

जग आर्थिक मंदीच्या उंबरठ्यवर, प्न्ध्वा इशारा :

सार्वजनिक आणि खासगी क्षेत्रातील वाढत्या कर्जांनी नवा विक्रम प्रस्थापित केला आहे. यामुळे जगावर पुन्हा आर्थिक मंदीचं संकट घोंगावतंय)ने हा इशारा दिला आहे.जागतिक कर्ज १६४ ट्रिलियन डॉलर म्हणजे १६४ लाख कोटी डॉलर इतक्या विक्रमी पातळीवर गेले आहे. भारतीय चलनात या कर्जाचे रुपांतर केल्यास ते किमान १०,६६० लाख कोटी रुपये इतके होते. वाढत्या कर्जाचा हा ट्रेंड असाच सुरू राहणं धोक्यांच आहे. अन्यथा आर्थिक डोलारा कोसळल्यास देशांना कर्जाची परतफेड करणं अवघड होईल आणि जग आर्थिक मंदीच्या गर्तेत सापडेल, असा सावध इशारा प्न्ध्ने दिला आहे. तसंच कर्जाचा मुद्दा जागतिक मंदीचे मोठे कारण ठरू शकते, असं ब्लुम्बर्गमधील एका लेखात नमूद करण्यात आलं होतं. IMF दर सहा महिन्यांनी आर्थिक पाहणी अहवाल सादर करते. यंदा IMF ने बुधवारी हा अहवाल जाहीर केला. सार्वजनिक आणि खासगी कर्ज हे २०१६ मध्येच सर्वोच्च पातळीवर गेलेत. हे कर्ज जागतिक उत्पन्नाच्या २२५ टक्क्यांवर पोहोचले आहे. यापूर्वी २००९ मध्ये अशी परिस्थिती निर्माण झाली होती. १६४ ट्रिलियन डॉलर हा विशाल आकडा आहे. यानुसार खासगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील कर्जांनी गाठलेली सर्वोच्च पातळी ही मोठ्य संकटाला निमंत्रण देणारी आहे, असं IMF चे अधिकारी व्हीटोर गॅस्पर यांनी एका मुलाखतीत स्पष्ट केलं. जगभरात खासगी कर्ज मोठ्य प्रमाणात वाढतंय. विशेष करून चीनमध्ये हे प्रमाण अधिक आहे. जगभरातील कर्जाचा एक तृतींश वाटा हा फक्त चीनचा आहे. 'भरमसाठ कर्जांमुळे संबंधित देशांच्या खर्चाच्या क्षमतेवर परिणाम होईल. त्यांच्या विकासदरावर विपरित परिणाम होऊन ते मंदीत सापडतील, असं प्न्ध्च्या अहवालात नमूद करण्यात आलंय.

एटीएम केंद्र :

देशाच्या काही भागांत जाणवत असलेली रोकड टंचाई आणि त्यावरून होणाऱ्या टीकेच्या पार्श्वभूमीवर केंद्र सरकार खडबडून जागं झालं आहे. ही टंचाई दूर करण्यासाठी पावलं उचलतानाच कोणत्या एटीएम केंद्रातून, कोणी आणि किती रोकड काढली आणि त्यामागचे कारण काय याची चौकशी करण्याचा निर्णय सरकारनं घेतला आहे. फायनान्शियल इंटेलिजन्स युनिटतर्फे ही चौकशी केली जाणार आहे.गेल्या काही दिवसांपासून देशाच्या काही भागात मोठ्य प्रमाणात रोख रकमेचा तुटवडा निर्माण झाला आहे. अनेक ठिकाणच्या एटीएममध्ये खडखडाट आहे. त्यावरून केंद्र सरकार व रिझर्व्ह बँकेवर टीकेची झोड उठली आहे. केंद्रीय अर्थमंत्री अरुण जेटली यांनी या प्रकरणी खुलासा केल्यानंतरही टीकेचा भडिमार सुरूच आहे. त्यामुळं सरकारनं परिस्थिती पूर्वपदावर आणण्यासाठी वेगानं हालचाली सुरू केल्या आहेत. एटीएम केंद्रांवर पुरेशी रोकड पोहोचवण्याचे काम हाती घेण्यात आलं आहे. शिवाय, भविष्यात अशी अडचण निर्माण होऊ नये म्हणूनही उपाय केले जात आहेत. देशातील २१६६ एटीएम केंद्रांतून अचानक मोठ्य प्रमाणावर रोख रक्कम काढली गेल्याचं निदर्शनास आलं आहे. फायनान्शियल इंटेलिजन्स युनिट या सर्व एटीएम केंद्रांची चौकशी करणार आहे. या एटीएममधून नेमकी कुणी रक्कम काढली? इतक्या मोठ्य प्रमाणात रक्कम काढण्याचं कारण काय?,' याची माहिती घेतली जाणार आहे. या चौकशीत इन्कम टॅक्स विभाग फायनान्शियल इंटेलिजन्स युनिटला मदत करणार आहे.

फॉर्च्युनच्या यादीत मुकेश अंबानी :

फॉर्च्युन मॅगझिनने प्रसिद्ध केलेल्या यंदाच्या जागतिक नेत्यांच्या सूचीत भारतातील सर्वात धनाढ्य व्यक्ती, प्रसिद्ध उद्योजक मुकेश अंबानी यांचा समावेश झाला आहे. ज्येष्ठ मानवाधिकार वकील इंदिरा जयसिंग व वास्तूविशारद बाळकृष्ण दोशी यांनाही ह्रु जणांच्या या सूचीत स्थान मिळाले आहे. न्यूयॉर्कमधून प्रसिद्ध होणाऱ्या या बहुराष्ट्रीय मासिकातर्फे दरवर्षी जगाच्या विविध क्षेत्रातील आघाडीच्या व्यक्तिमत्त्वांची सूची प्रसिद्ध करण्यात

येते. दीड वर्षांच्या कालावधीत जिओ फोन व नेटवर्कच्या माध्यमातून भारतातील सर्वसामान्यांपर्यंत किफायतशीर मोबाइलसेवा पोहोचविणाऱ्या मुकेश अंबानी यांच्या कार्याची दखल घेत त्यांना या सूचीत चोविसावे स्थान मिळाले आहे. सप्टेंबर २०१६मध्ये दाखल झालेल्या जिओ नेटवर्कने तब्बल ६० कोटी ८०लाख ग्राहक निर्माण केले आहेत. मानवाधिकारासाठी लढणाऱ्या विधिज्ञ इंदिरा जयसिंग यांना या सूचीत विसावे स्थान मिळाले आहे. भारतातील गरीब आंदोलकांना मदत करण्यात जयसिंग यांनी आयुष्य वेचले आहे, अशा शब्दांत या मासिकाने त्यांचा गौरव केला आहे. म्यानमारमधील रोहिंग्या मुस्लिमांच्या प्रश्नी चौकशी करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांनी नुकतीच जयसिंग यांची नियुक्ती केली होती. गुजरातमधील प्रसिद्ध वास्तूविशारद बाळकृष्ण दोशी यांचा या सूचीत †३ वा क्रमांक आहे.

विविध नेत्यांना स्थान :

यंदाच्या सूचीत ॲपल फोनचे सीईओ टिम कूक, न्यूझीलंडच्या पंतप्रधान जेसिंडा अर्डर्न, फूटबॉल प्रशिक्षक निक सेबन, फ्रान्सचे अध्यक्ष एम्यन्युएल मॅक्रॉन यांचा समावेश आहे.

चंदा कोचर प्रकरण :

पदाचा गैरवापर केल्याच्या आरोपामुळे अडचणीत आलेल्या आयसीआयसीआय बँकेच्या मुख्य कार्यकारी अधिकारी चंदा कोचर यांना पुन्हा एकदा या बँकेच्या संचालक मंडळाने पाठीशी घातले आहे. व्हिडीओकॉन समूहाला दिलेल्या वादग्रस्त कर्जप्रकरणी बाह्ययंत्रणेकडून चौकशी करण्याची आवश्यकता नसल्याचे सांगत संचालक मंडळाने कोचर यांच्यावर विश्वास व्यक्त केला आहे.

आयसीआयसीआय बँकेने व्हिडीओकॉन समूहाला २०१२ मध्ये तीन हजार दोनशे पन्नास कोटी रुपयांचे कर्ज दिले होते. यानंतर चंदा कोचर यांचे पती दीपक यांच्या न्यू पॉवर रिनीव्हेबल्स या कंपनीत ६२ कोटी रुपयांची गुंतवणूक केली होती. कालांतराने हा प्रकार उघडकीस आल्यानंतर चंदा कोचर यांच्याभोवती संशयाचे जाळे निर्माण झाले होते. या प्रकरणाची सध्या सीबीआयकडून चौकशी सुरू आहे.या बँकेच्या संचालक मंडळाच्या २८ मार्चच्या बैठकीत कोचर यांच्यावर विश्वास व्यक्त करण्यात आला होता. त्यानंतर या संचालक मंडळाने पुन्हा एकदा कोचर यांची पाठराखण केली आहे. कोचर प्रकरणी आमची बँक बाह्यचौकशी करण्याचा विचार करीत आहे, या आशयाच्या बातम्या बिनबुडाच्या आहेत. आमचा असा कोणताही विचार नाही, असे सांगत बँकेचा कोचर यांच्यावर पूर्ण विश्वास असून त्यांच्यावरील सर्व आरोप आम्ही फेटाळत आहोत, असे या बँकेने एका पत्रकात म्हटले आहे.

सीबीआयलाच आव्हान:

सीबीआयने या प्रकरणी ठोस पुरावे द्यावेत. या वादग्रस्त प्रकरणात चंदा कोचर यांचा प्रत्यक्ष सहभाग होता असे दिसत नाही. याबाबतचे पुरावे सादर होईपर्यंत कोणतीही बाह्य चौकशी करण्याचा आमचा विचार नाही. व्हिडीओकॉन समूहाला अनेक बँकांनी एकत्रित कर्ज दिले आहे. केवळ आमच्या बँकेनेच कर्ज दिले नसून अन्य अनेक बँकाही त्यात सहभागी आहेत. असे असताना एखाद्या बँकेची व अधिकाऱ्याची प्रतिमा डागाळण्याचाच हा प्रयत्न आहे, असा आरोप या बँकेच्या एका अधिकाऱ्याने केला.

आता मोबाइलद्वारे टोल भरता येणार :

राष्टीय महामार्गावरून प्रवास करणाऱ्यांसाठी खुशखबर असून, यापुढे त्यांना टोल भरण्यासाठी रखडण्याची आवश्यकता भासणार नाही. राष्टीय महामार्गावरील टोल भरण्यासाठी लवकरच न थांबता टोल भरण्याचे अनेक पर्याय उपलब्ध होणार आहेत. त्यामुळे टोल भरण्यासाठी लागणारा वेळ वाचण्याची शक्यता आहे. येत्या काही दिवसांतच मोबाइलवरून टोल भरण्याची सुविधा प्राप्त होणार आहे. मोबाइलला प्रीपेड वॉलेट, क्रेडिट कार्ड किंवा बँकेचे खाते जोडल्यास ही सुविधा मिळू शकेल. त्यामुळे टोलनाक्यावरून वाहन जाताच संबंधितांच्या खात्यातून टोलची रक्कम आपोआप वजा होईल. त्यामुळे प्रवाशांना प्रवासादरम्यान कोठेही थांबण्याची आवश्यकता भासणार नाही.

पाच महामार्गांची निवड :

राष्टीय महामार्ग प्राधिकरणातर्फे (एनएचएआय) प्रायोगिक तत्त्वावर राबविण्यात येणाऱ्या या प्रयोगासाठी पाच राष्टीय महामार्गांची निवड केली आहे. सूत्रांनी दिलेल्या माहितीनुसार त्यामध्ये दिल्ली ते मुंबई, दिल्ली ते चंडीगड, दिल्ली ते कोलकाता आणि बेंगळुरू ते चेन्नई आदींचा समावेश आहे. येत्या काही महिन्यांत प्रायोगिक तत्त्वावर याची चाचपणी होणार आहे. 'एनएचएआय'तर्फे लवकरच एक मोबाइल ॲप सादर करण्यात येणार असून, त्यामध्ये टोल भरण्यासाठीच्या सर्व पर्यायांचा अवलंब करण्यात येणार आहे.एनएचएआय'च्या अधिकाऱ्यांनी दिलेल्या माहितीनुसार प्रवाशांनी मोबाइल ॲप डाउनलोड केल्यानंतर त्यावर वाहनाची सर्व माहिती द्यावी लागणार आहे. प्रवाशांनी दिलेल्या माहितीची पडताळणी 'नॅशनल व्हेइकल डेटाबेस'च्या आधारे करण्यात येणार आहे. त्या आधारे वाहनाचे मालक आणि नोंदणीची सत्यता तपासण्यात येणार आहे. प्रवास सुरू करण्यापूर्वी रस्त्यावर लागणाऱ्या सर्व टोलनाक्यांवरील टोलची रक्कम आधीच भरण्याचा पर्यायही उपलब्ध करण्यात येणार आहे. त्यासाठी प्रीपेड वॉलेटची मदत घेतली जाऊ शकते. संबंधित वाहन टोलनाक्यावर पोहोचण्यापूर्वी संबंधित प्रणाली 'क्यूआर कोड'ची निर्मिती करील. हा कोड चालकाला टोलनाक्यावर स्कॅन करावा लागणार आहे.

यूपीआय'चीही मदत शक्य :

एनएचएआय'च्या मोबाइल ॲपला कोणत्याही 'युनिफाइड पेमेंट इंटरफेस' अर्थात 'यूपीआय'शी जोडून त्या माध्यमातून संबंधित प्रवासी थेट आपल्या बँक खात्यातून टोलची रक्कम भरू शकणार आहे. अशा पद्धतीच्या पेमेंटसाठी दोन

पद्धतींची चाचणी घेण्यात येत आहे. ’एनएचएआय’च्या अधिकाऱ्यांनी दिलेल्या माहितीनुसार वाहन टोलनाक्यावर पोहोचल्यानंतर संबंधित यंत्रणा वाहनाची ओळख पटवेल. त्यानंतर वाहनाची श्रेणी समजून घेऊन प्रावाशाच्या खात्यातून रक्कम कापून घेण्यात येईल.सध्या पाच लाख कोटी रुपयांपेक्षाही अधिक निधीची रस्तेबांधणीची कामे सुरू असून, त्यासाठी केंद्रीय अर्थसंकल्पात केवळ ६० ते ६५ हजार कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. प्रवाशांना चांगले महामार्ग हवे असतील तर, टोल भरण्याशिवाय पर्याय नाही.

निष्कर्ष :

दरवर्षी अधिकचे कर्जवाटप उद्यमशील लघु व्यावसायिकांना घ२ लाख रुपयांपर्यंत कर्ज विनासायास व झटपट मिळावे या हेतून मोदी सरकारने मायक्रो युनिस डेव्हलपमेंट अँड रीफायनान्स एजन्सी लि. अर्थात मुद्रा या योजनेस सुरुवात केली. बिगर उद्योजक व बिगरशेती घटकांना यातून अर्थसाह्य केले जाते. हे कर्ज बिगरशेती असले तरी दुग्धपालन, कुक्कुटपालन व मधमाशीपालन आदी शेतीपुरक व्यवसायांसाठी यातून कर्ज मिळू शकते. चालू आर्थिक वर्षामध्ये या योजनेची उद्दिष्टपूर्ती झाली नसली तरी या योजनेच्या अंमलबजावणीनंतर प्रत्येक वर्षी वार्षिक उद्दिष्टापेक्षा अधिक प्रमाणात कर्जवाटप करण्यात आले आहे. आरबीआयच्या सर्व प्रांतीय कार्यालयांनी रोख रकमेची मागणी व पुरवठ्याचा अंदाज घेऊन दर महिन्याला अहवाल सादर करावा, असे आदेश देण्यात आले आहेत.

संदर्भ :

१ भारतीय अर्थशास्त्र : प्रा. के.एच. टक्कर
२ भारतीय अर्थव्यवस्था : प्रा. एम. भोसले, प्रा. के. बी. काटे
३ आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र : प्रा.ल.ग. बापट
४ अंशकालीन अर्थशास्त्र : प्रा. देसाई, प्रा. भालेराव
५ समकालीन अर्थशास्त्र : प्रा. देसाई, प्रा. भालेराव.

शोधपत्र का शीर्षक - श्रीमद्भागवत पुराण में भक्ति तत्व

डॉ फतेह सिंह

एसोसिएट प्रोफेसर,शोध निर्देशक एवं विभागाध्यक्ष : हिन्दी - विभाग , शोध एवं अध्ययन केन्द्र , नेशनल पी जी कालेज भोगाँव, मैनपुरी, उत्तर प्रदेश, भारत। पिन कोड -205262

सारांश -:साहित्य समाज का प्रतिफलन है साहित्य और समाज का घनिष्ठ संबंध है समाज में आस्तिक और नास्तिक सभी प्रकार के प्राणी निवास करते हैं ईश्वर में आस्था रखने वाले आस्तिक कहे जाते हैं और जिनकी ईश्वर में आस्था नहीं है वे नास्तिक कहे जाते हैं आस्तिक वादियों की दृष्टि में भक्ति तत्व साधक को पूर्ण स्वाधीनता, पवित्रता, एकत्वभावना तथा प्रभुप्राप्ति जैसे मधुर फल देती है। प्रभुप्राप्ति का अर्थ जीव की समाप्ति नहीं है, सयुजा और सखाभाव से प्रभु में अवस्थित होकर आनन्द का उपभोग करना है। ईश्वर के प्रति आस्था वादियों की दृष्टि में मनुष्य जीवन का मूल उद्देश्य "भक्ति" करना है। हमारे सभी सद्ग्रंथो में लिखा है कि प्राणी अपने भक्ति तथा पुण्यो के बल से स्वर्ग-महास्वर्ग में जाता है, वहाँ इसे सर्व सुख प्राप्त होता है और यदि वह शास्त्रानुसार भक्ति करता है तो उसे "मोक्ष"(मृत्यु उपरान्त पुनः जन्म ना होना) की प्राप्ति होती है ।

बीज शब्द:- भक्ति , आस्तिक, नास्तिक, प्रतिफलन, स्वाधीनता, पवित्रता, जन्म, मरण, ज्ञान योगादि, अनिवर्चनीय,अहेतुकी, अनन्त, वांग्मय,

मूल आलेख :-

भक्ति तत्व-

संस्कृत की 'भज' सेवायाम् धातु से निर्मित "भक्ति" शब्द का अर्थ है - भगवान की सेवा करना । भक्ति शब्द में धातु का अधिक समीचीन अर्थ शरण में जाना या 'भज' भाग लेना है।1 महर्षि शाण्डिल्य के अनुसार ईश्वर में परम अनुरक्ति ही भक्ति है। 2 उनके मत में भक्ति अमरत्व प्रदान करती है । द्वेष की विरोधिनी तथा रस शब्द से प्रतिपाद्य होने के कारण भक्ति राग रूपा है। वह अनन्त फलवाली है। 3 ज्ञान की भाँति भक्ति भी कर्ता के प्रयत्न की अपेक्षा न रखने के कारण क्रिया रूपा नहीं है । 4 भक्ति ज्ञान रूपा भी नहीं हैक्योंकि ज्ञान तो द्वेष , किन्तु वह ज्ञातव् ,रखने वाले शत्रु को भी होता हैय व्यक्ति के प्रति उसकी भक्ति का बोधक नहीं होता । 5 भक्ति के उदय से ज्ञान का क्षय होता है, इसलिए भी भक्ति और ज्ञान की एकता नहीं है । 6 भक्ति मुख्य है, क्योंकि ज्ञान योगादि इतर साधन उसकी अपेक्षा रखते हैं। भक्ति अंगी है तथा अन्य साधन अंग है । 7 प्रस्तुत भक्ति सूत्र में श्रद्धा को भी भक्ति का अंग कहा गया है।8 नारद भक्तिसूत्र में भी ईश्वर के प्रति परमप्रेम को भक्ति कहा गया है। भक्ति अमृत स्वरूपा है ।9 भक्ति को प्राप्त कर व्यक्ति सिद्ध अमर और तृप्त हो जाता है तथा इच्छा , आसक्ति आदि से रहित हो जाता ह ,द्वेष ,शोकै। नारद ने अपने भक्ति सूत्र में विभिन्न पूर्ववर्ती भक्ताचार्यो के मतानुसार प्रेमाभक्ति के लक्षणों का निरूपण किया है। पाराशर्य व्यास के अनुसार भगवान की पूजादि में अनुराग होना भक्ति है। गर्गाचार्य के मत में भगवत्कथादि में अनुराग भक्ति है शाण्डिल्य आत्मरति के अविरोधी विषय में अनुराग होने को ही भक्ति मानते हैं । परन्तु देवर्षि नारद के अनुसारसब कार्यों को भगवद् - अर्पण करना और उनकी अल्पविस्मृति से भी परम व्याकुल होना ही भक्ति है ।10 भक्ति मूकस्वादवत् अर्निवचनीया है वह गुणकामना रहित प्रतिक्षण वर्धमान,अविच्छिन्न , सूक्ष्मतर एवं अनुभव रूप है। 11 इन भक्ति सूत्रों में भक्ति का दार्शनिक विवेचन अवश्य मिलता हैकिन्तु वैष्णव भक्ति का चरम विकास पुराणों , दृष्टिगत होता है। समस्त पुराण वाङ्गमय में भी भक्ति में सिद्धांत प्रतिपादन के क्षेत्र में श्रीमद्भागवत का स्थान बहुत ऊँचा है। वैष्णव भक्ति को चरमोन्नति तक पहुँचाने का श्रेय निर्विवाद रूपेण प्रस्तुत पुराण को ही है। समस्त वैष्णव भक्ति सम्प्रदायों में इसकी आप्तता तारस्वर से स्वीकार की गई है। इतना ही नहीं भागवत के भक्ति सिद्धांतों को व्याख्यापित करने के लिए अनेक टीकाओं, वृत्तियों, भाष्यों एवं महत्वपूर्ण ग्रन्थों का प्रणयन हुआ है भागवत में एक स्थल पर वेदविहत कर्मानुरक्तजनों की भगवान के प्रति अनन्यस्वाभाविक ,

एवं सात्विक प्रवृत्ति को भक्ति कहा गया है । यह अहेतुकी भक्ति मुक्ति से भी गरीयसी है । कर्म संस्कार निर्मित लिंग शरीर को अनायास भष्म कर देती है। जैसे जठराग्नि खाए हुए अन्न को पचा देती है। 12 भक्ति निरूपण करते हुए भागवतकार स्पष्टतः कहते हैं कि भगवान में अनन्य एवं निष्काम प्रेम होना तथा समुद्र की ओर गंगा के अखण्ड प्रवाह की भाँति तद्गुण श्रवणादि के मनोगति का तैलधारावत् अविच्छिन्न रूप से उनके प्रति हो जाना भक्ति है ।13 भागवत में सर्वत्र भक्ति माहात्म्य वर्णित है। उसका व्यावहारिक उद्देश्य ही भगवद्भक्ति को प्रकाशित करना है । यहाँ भक्ति को मोक्ष से श्रेष्ठ एवं स्पृह्य माना गया है । 14 भगवद्भक्ति अमोघ है ।15 इससे अमरत्व की प्राप्ति होती है ।16 सदा " सर्वत्र सर्ववस्तुओं में भगवदर्शन करना एकान्तभक्ति का स्वरूप है।17 रागद्वेष मुक्त होकर सभी प्राणियों में सर्वभूतात्मा भगवान का अनुभव करने पर यह भक्ति प्राप्त होती है"18 समस्त साधनापथों में भक्तिपथ उत्तम सहज एवं अमाघ है। श्रीमद्भागवत्, भक्ति सूत्रों तथा पान्चरात्रादि ग्रन्थों में ज्ञान, वैराग्य एवं कर्म की अपेक्षा भक्ति का उत्कृष्टत्व तारस्वर में उद्घोषित हुआ है । “सातु कर्म-ज्ञान 'वैराग्येभ्योऽत्याधिकतरा' कहकर नारद ने भक्ति की श्रेष्ठता प्रतिपादित की है।19 श्रेष्ठत्व निरूपणार्थ सर्वत्र उसकी महिमा का भूरि-भूरि प्रतिपादन एवं गायन हुआ है । भागवतपुराण ने ही सर्वप्रथम भक्ति को परमपुरुषार्थ एवं साध्य रूप में उद्घोषित किया । 20 वह उसी धर्मज्ञान अथवा साधना , जिससे भगवान श्रीकृष्ण में निष्काम ,को श्रेष्ठ मानता है एवं निश्चल भक्ति हो । यह भक्ति आनन्दस्वरूप भगवान की प्राप्ति कराने तथा कर्मबन्धनों को क्षीण करने वाली है । 21 श्रीमद्भगवद्गीता एवं भागवत की मान्यतानुसार अनन्य भक्ति से ही भगवद्दर्शन सम्भव हैभक्ति , दान तथा यज्ञादि से भगवत्प्राप्ति ,तप ,व्यतिरिक्त वेद असम्भव है।22 जो परमपद योगादि साधनों से सहजलभ्य नहीं है वही भक्ति द्वारा सुलभ हो जाता है । , 23 भगवत्प्रसादनार्थ भक्ति ही अलं है । तद विरहित तप ,ऋषित्व ,देवत्व ,द्विजत्व ,यज्ञ ,व्रत ,दान , "बहुज्ञत्वादि विडम्बना मात्र है ।24 भगवन्नमहिमा का यथार्थ बोध भक्तिसे होता हैज्ञान वैराग्यादि , साधनों से नहीं । 25 भागवतकार ने दान, व्रत, जप-तप, होम स्वाध्यायादि को कृष्ण भक्ति प्राप्ति का साधन माना है। साध्य तो मात्र भक्ति ही है। 26 भक्ति जीव के शोक-मोह भयादि मायाजन्म अनर्थों को नष्ट कर देती है। 27 अकिंचना भक्ति करने वालों के हृदय में धर्मज्ञानादि सद्गुणों सहित समस्त देवता निवास करते है। 28 यह भक्ति चाण्डाल पर्यन्त को पवित्र कर देती है।29 किन्तु भक्ति विरहित मनुष्य के चित्त को तपस्यायुक्त विद्या तथा धर्म भी शुद्ध करने में समर्थ नहीं है । 30 इसलिए अविद्याजित, आत्मपरायण, ज्ञानीजन भी भगवान की अहेतुकी भक्ति करते हैं। 31 भगवान ने तारस्वर में घोषणा की है कि संसार में भक्ति पथ ही कल्याणरूप भक्ति रहित एवं सर्वश्रेष्ठ हैसदृश शिवकारक अन्य इसके , कोई भी मार्ग नहीं है ।

सध्रीचीनो ह्ययं लोके पन्थाः क्षेमोऽकुतो भय:
न युज्यमानयाभक्त्या भगवत्यरिवलात्मनि,
सदृशोऽस्ति शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्धये । 32

गवतकार ने ज्ञान वैराग्यादि साधनों की तुलना में भक्ति के श्रेष्ठत्व का सशक्त प्रतिपादन किया है। उनके मत में जय-तप-नियम व्रत योगादि का-दान शास्त्राध्ययन यम ,ज्ञान एकमात्र सुन्दरतम फल भक्ति है ।"इदं हि पुसस्तपसः श्रुतुस्य व स्विष्टस्य सूक्तस्य च बुद्धिदन्तयोः ।

अविच्युतोऽर्थो कविभिर्निरूपितो यदुत्तमश्लोक गुणानुवर्णनम् ॥"33
! त एव नियमासाक्षात् एवं च यमोत्तमा"
तपोदानं व्रतंयज्ञो येन तुष्यत्यधोक्षज ॥"34

भक्ति रहित जप योगादि को वे व्यर्थ मानते हैं भक्ति से भगवान सहज रूप में शीघ्र प्रसन्न एवं प्राप्त हो जाते है ।

"नायं सुखायो भगवान देहिनां गोपिकासुतः
ज्ञानिनां चात्मभूतानां यथा भक्तिमतां हि ।"35

भागवत में श्रीकृष्ण उद्धव से कहते हैं- भक्त्याहं एकया ग्राहय शुद्धयात्मा प्रियः सताम् । 36

भक्ति के उत्कृष्टत्व का ख्यापन करते हुए भागवतकार कहते हैं कि जो लोग ज्ञानाभिमान से अपने को मुक्त मानकर भक्ति का अनादर करते है, उनका भी कृच्छतयोपलब्ध उच्चपद से अध: पात हो जाता हैं:

"येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्त मानिनस्त्पययस्तभावादविशुद्धबुद्धया ।
आरूह्य कृच्छेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मेदङ् प्रयः ।"41

किन्तु दूसरी ओर भगवद्रक्षित विजितविघ्न भक्तजन स्वसाधन मार्ग से च्युत न होकर निर्भय विचरण करते हैं -

"तथा न ते माधव तावकाः क्वचिद् भ्रश्यत्ति मार्गात्वयिवद्ध सौहृदा ।
त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपभूर्धसु प्रभो ।"42

उनके मत में जन्मादि का एकमात्र फल हरिभक्ति ही है।

"तज्जन्म तानि कर्माणि तदायुस्तन्मनो वच:
नृणां येनेह विश्वात्मा सेव्यतेहरिरीश्वर|| :"43

इतना ही नहीं शरीर का अंगअन्यथा निंद्य एवं ,प्रत्यंग हरिभक्ति करने पर ही सार्थक है-
निरर्थक है । 44 भक्तिहीन मनुष्य से वे कुकरसूकर को श्रेष्ठ घोषित करते हैं -

"श्व विड्वराहोष्ट्खरै:पशु :संस्तुतः पुरूष :।
न यत्कर्ष पथोपेतो जातु नाम गदाग्रजः ॥" 45

वे भक्ति को परमलाभ मानते हैं "लाभो मद्भक्तिरूत्तमा । 46 योग तपस्यादि से महर्तपजनादि लोकों की प्राप्ति होती है। 47 भक्ति शोक-मोह तथा भवविनाशकारिणी है। 48 भक्ति वैमुख्य भवाब्धि पतन एवं अनेकानेक रूज- शोक का हेतु है। 49 भगवत्प्रियता का आधार भक्ति है । भक्ति हीन ब्रह्मा भी उन्हें प्रिय नहीं है, किन्तु भक्तिमान अति निम्न प्राणी भी उन्हें प्राणवत प्रिय हैं ।50 भक्ति को भागवत पुराण में इतना अधिक महत्व दिया गया है कि इसे मुक्ति से भी अधिक महत्व दिया गया है कि इसे मुक्ति से भी अधिक महान ठहराया गया हैऔर इस भक्ति के के लिए भक्त सब कुछ त्याग देता , चौदहवें अध्याय में भक्ति ,है। भागवत के ग्यारहवे स्कन्ध ,का महत्व स्थापित करने वाले अनेक श्लोक कहे गए हैं यहाँ भकृतियोग के सुप्रसिद्ध प्रचारक नारद को भगवान सूचित करते हैं कि जिसने अपने चित्त को मुझमें लगा दियान ,न इन्द्रपद ,वह मुझे छोड़कर न ब्रह्मपद , न ,सार्वभौम राज्य न समस्त भूमण्डल का आधिपत्य योग की सिद्धियाँ और न मोक्ष ही कामना करता है। 51 ऐसे भक्त को भगवान कितना महत्व देते हैंयह आगे के , कथन से सिद्ध हो जाता है जो निरपेक्ष शान्तर्वेर नि , पीछे तो मैं इस-उसके पीछे ,तथा समदर्शी मुनि है विचार से कि इसकी चरण धूलि से मैं पवित्र हो जाऊँगा । 52भागवतकार ने भागवत धर्म को सर्वोपरि सिद्ध करने के अभिप्राय से और भी कहा है

सिद्ध पुरूषों को भी तुरन्त आत्मलाभ करने के लिए जो उपाय भगवान ने बताए हैंउन्हीं को भागवत धर्म , समझना चाहिए भागवत धर्म का आश्रय लेने पर मनुष्य कभी प्रमाद में नहीं फँसता ऐसा भगवतकार का अभिमत है ।

निष्कर्ष:- निष्कर्ष अतः हम कह सकते हैं कि आस्तिक वादियों की दृष्टि में भक्ति ही सर्वोपरि है प्रभु की भक्ति के बिना एक पत्ता तक नहीं मिलता ऐसा भक्तों का मानना है नास्तिक वादी ठीक इसके विपरीत हैं किन्तु भागवत में लगभग सभी प्रचलित धर्म साधनाओं को जिनसे सर्वसाधारण प्रभावित होता जा रहा था, भक्ति की ओर मोड़ने की सजग चेष्टा की गई है, किन्तु पुराणों में भी भागवत पुराण की भक्ति पूर्व प्रचलित भक्ति से बहुत कुछ भिन्न है । यह भिन्नता हम बिना श्रम के ही भागवत पुराण में पा सकते हैं, और भक्ति के साथ

रसात्मकता का समावेश जिस पर वैष्णव सम्प्रदायों की भव्य भाव भूमि निर्मित होती है।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची-:

1- तुलसी दर्शन मीमांसा पृ० 249
2- शाण्डिल्य भक्ति सूत्र 1/1/2
3- शाण्डिल्य भक्ति सूत्र 1/1/3,6,8
4-शाण्डिल्य भक्ति सूत्र 1/1/7
5- शाण्डिल्य भक्ति सूत्र 1/1/4
6-शाण्डिल्य भक्ति सूत्र 1/1/5
7- वही "
8-शाण्डिल्य भक्ति सूत्र 1/2/10 ,13,14,20
9- नारद भक्ति सूत्र 2,3,4,5
10- नारद भक्ति सूत्र 15-19
11- नारद भक्ति सूत्र 51,52,54
12- भागवत 3/25/32-33
13-वही - 3-29 /11-12
14- वही- 3/25/34,6/9/48/6/11/25,10/16//37,11/14/14, 11/20/34
15- अमोघा भगवद्भक्तितर्नेतरेतिमतिर्मम- भागवत 6/16/21
16- मयि भक्तिर्हिभूतानाममृतत्वाय कल्पते भागवत- 10/42/45
17- भागवत 7/7/55
18- भागवत 3/29/20-34
19- नारद भक्ति सूत्र 25,81- भक्ति रसामृत सिंधु पूर्व विभाग लहरी - 1 श्लोक 6
20- भागवत 3/29/15,7/7/55
21-भागवत 1/2/6,1/2/22, 2/2/33-4
22- श्रीमदभगवद्गीता - 11/53/54 भागवत -1/7/4, 3/25/19, 4/24/55, 10/14/4-5, 11/14/20-21
23- भागवत 10/14/5
24- भागवत 7/7/51-52,7/9/9,10/13/39
25-भागवत 10/14)29
26-दानव्रततपो होम स्वाध्यायसंयमेः।
श्रेयोभिर्तिविधैश्चान्येः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते। भागवत -10/47/24
27- वही 1/7/6-7
28- वही 5/18/12
29- भक्तिः पुनाति मन्निष्णां श्वपाकानामपि सम्भवात्। भाग-11/14/21
30- वही 11/14/22 तथा 6/3/32
31- वही 1/7/10
32-भागवत 3/25/11
37-भागवत 1/5/22
38- वही 8/16/62
39-वही 10/9/21
40- वही 11/14/21
41-भागवत 10/2/32
42-वही 10/2/33
43-वही 4/31/9
44- वही 2/3/20-24
45-वही 2/3/19
46- वही 1/19/40
47-भागवत 11/11/25,11/24/14
48- वही 1/7/7, 3/7/14, 3/7/19
49- वहीं 12/5/3
50- वही 12/14/15
51- वही 11/14/14
52- वही 12/14/16

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, May 2022, Volume-14 Issue-3

वाढते विवाहाचे वय : समस्या लग्न जमण्याची व टिकण्याची एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. अनिल गाडेकर

संशोधन मार्गदर्शक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख बी.एस.एस. कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, माकणी

ईमेल anilgadekar111@gmail.com

घोषवारा:- शिक्षणाच्या वाढत्या सुविधांमुळे आज खेड्यापाड्यांमध्ये ही कमीत कमी बारावीपर्यंतच्या शिक्षणाच्या सुविधा जवळपास उपलब्ध झाल्या आहेत. गेल्या एकदीड दशकांत- मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढले आहे. बहुतांश मुली पदवी पदव्युत्तर शिक्षण घेत असल्याचे दिसून येत आहे. ही समाधानाची बाब असली तरी, वाढत जाणाऱ्या शिक्षणाबरोबरच मुलामुलींच्या विवाहाचे वय देखील वाढत चालले आहे. परिणामी आज समाजासमोर अत्यंत वेगळा व चिंता निर्माण करणारा प्रश्न पडलेला आहे. मुलींच्या वाढत्या शिक्षणामुळे त्यांच्या अपेक्षाही वाढत आहेत. किमान आपल्या पेक्षा जास्त शिकलेला व नोकरी असणारच मुलगा असावा, ही मुलीची रास्त अपेक्षा पूर्ण करणारे अनिरुप लग्नाळु मुले मिळत नसल्याने मुलींच्या विवाहाचे वय देखील वाढत असल्याचे दिसून आले आहे. त्यामुळे वाढते विवाहाचे वय व लग्न जमण्याची चिंता निर्माण झाली आहे. समाजातील मुलामुलींच्या संख्येतील असमतोलामुळे मुलांचे लग्न जमणे महाकठीण - पण पुढे .त्यात यशस्वी होतात .काही पालक या समस्येवर मात करून मुलाचे लग्न जमवण्याचा प्रयत्न करतात .झाले आहे .तते लग्न टिकेल की नाही या विचाराने हैराण होता सजसा काळ बदलतो तसतशा समाजाच्या गरजा व समस्यादेखील बदलत जातात. समाजातील काही दाम्पत्यांनी मुलगी नको असा सूर लावला व तो प्रत्यक्षात उतरवलादेखीलत्यामुळे . .समाजातील मुलींची संख्या कमी झाली मुलगी नको म्हणणाऱ्या दाम्पत्याचा मुलगा जेव्हा लग्नाचा झाला तेव्हा मात्र त्याला सून म्हणून मुलगी मिळेनाशी झालीपरिस्थितीशी तडजोड करून मार्ग काढून अनेक बापांनी मुलांचे लग्न लावून व . संसारथाटून दिला. पण ते लावलेले लग्न टिकवण्याची समस्या आजच्या समाजासमोर निर्माण झाली आहे.

प्रस्तावना राष्ट्रीय कौटुंबिक आरोग्य अहवालाच्या नोव्हेंबर मधील सर्वेक्षणानुसार भारतातील 2021लिंग गुणोत्तराचा विचार केल्यास 1020 पुरुषांमागे 1000 महिला असल्याचे स्पष्टीकरण करण्यात आले आहे . मागील काही दशकाच्या तुलनेत देशात महिलांच्या .संख्येत लक्षणीय वाढ झाल्याची दिसून आली आहे साधारण दोन दशकांपूर्वी म्हणजे सालापासून 2000 भारतात तंत्रज्ञानाचे युगवेगाने उदयास आलेही क्रांती . .जशी वेग घेऊ लागली तसेच खेडेपाडे बदलू लागले हळूहळू तंत्रज्ञान गावागावांत पोहोचल्यामुळे लोकं आणि त्यांचा जगाकडे ,जगाशी जोडले जाऊ लागले परिणामतः वैचारिक .बघण्याचा दृष्टिकोन बदलला .पातळीवरही बदल झाल्याचे दिसून येऊ लागले तंत्रज्ञानाबरोबर पाश्चिमात्य संस्कृती भारतात आल्याने त्याचे अनुकरण भारतीय करू लागले आणि वैचारिक दूरदृष्टी ग्रामीण भागात पर्यंत हळूहळू पसरायला लागली .विवाहाच्या वया संदर्भातील पार्श्वभूमी पाहता 18 व्या शतकात गर्भवती स्त्रीच्या पोटाला कुंकू लाऊन, पाळण्यात होणाऱ्या विवाहांना पायबंद घालण्यासाठी ब्रिटिशांनी 186O साली 'भारतीय दंड संहिता' कलम 375,376 अन्वये 1Oवर्षाखालील मुलीशी(पत्नीशीसुद्धा) शारिरीक संबंध ठेवण्यास प्रतिबंध केला. त्यानंतर 1884 साली नवऱ्यास शारिरीक संबंधास नकार देणाऱ्या डॉ.रूखमाबाईंना 6 महिन्यांची शिक्षा व 1889 मधे नवऱ्याने केलेल्या शारिरीक अत्याचारामुळे 11 वर्षीय फुलमोनी दासी यांचा दुर्दैवी मृत्यू (पतीस हत्येकरता शिक्षा, शारिरीक अत्याचाराच्या आरोपातून निर्दोष सुटका) या घटनांमुळे 1891 साली मुलीचे संमती वय 12 निश्चित झाले.

म्हैसूर संस्थानाने 1894 साली 8 वर्षापेक्षा लहान मुलींच्या लग्नावर बंदी घातली. विवाहाचे किमान वय मुलासाठी 14, मुलीसाठी 12 करण्याचा धाडसी व दीर्घकालीन परिणामकारक निर्णय इंदौर संस्थानाने 1918 साली घेतला. समाजातील बालविवाहांच्या प्रचंड प्रमाणामुळे रायसाहेब सारडा

विधेयकानुसार विवाहाचे किमान वय मुलासाठी 18, मुलीसाठी 14 ठरवणारा "बाल विवाह प्रतिबंधक कायदा" 1929 साली अस्तित्वात आला. 1955 च्या हिंदू (बौद्ध,जैन व शीख यासहित)विवाह कायदयात हे वय अनुक्रमे 18 व 15 करण्यात आले. राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण (1976) नुसार 1978 मधे लग्नाचे किमान वय मुलासाठी 21, मुलीसाठी 18 असे कायद्याने निश्चित करण्यात आले. तरीही संपूर्णपणे बंद न झाल्याने 2006 साली बालविवाह दखलपात्र गुन्हा ठरवण्यात आला. सध्या स्त्री -पुरुषांसाठी संमतीवय 18 असे समान आहे. विधि आयोगाने लग्नाचे किमान वय दोघांनाही समान ठेवण्याची शिफारस केली आहे. तर 2022 मध्ये मुलींचे व मुलांचे विवाहाचे वय समान म्हणजेच २१ वर्षे करण्याची तरतूद असलेल्या बाल विवाह प्रतीरोध प्रस्तावित कायद्यामुळे माता (दुरूस्ती) .व शिशु मृत्यू दरांत घट होईल अशा प्रकारचा आशावाद व्यक्त केला आहे. याच अनुषंगाने वयातील फरकाला वैज्ञानिक आधार नसून पुरुषप्रधान संस्कृतीचे ते द्योतक आहे, असा दावा करत ज्येष्ठ विधिज्ञ अश्विनीकुमार उपाध्याय यांनी विवाहाच्या किमान समान वयाच्या मागणीसाठी दिल्ली उच्च न्यायालयात याचिका दाखल केलेली आहे.

या सर्व घडामोडींचा अन्वयार्थ, विवाहसंस्थेत गंधर्वविवाह, बालविवाह, समलिंगी विवाह ते 'लिव्ह इन रिलेशनशिप' पर्यंत अनपेक्षित बदल झालेले आहेत. विवाह वैयक्तिक बाब असली तरी कायद्याने नियंत्रित होत असल्याने आगामी काळातही विवाह प्रक्रियेत स्थित्यंतर घडत राहणार हे वास्तव स्वीकारले पाहिजे.

उद्दिष्टे:-

1. विवाह संकल्पनेचा अर्थ समजून घेणे.
2. वाढत्या विवाह वयाची आणि विवाह समस्येची कारणे व परिणामांचा शोध घेणे.
3. लग्न जमण्याची व टिकण्याच्या समस्येचे स्वरुप अभ्यासणे.
4. लग्न जमण्याची व टिकण्याच्या समस्या वरील उपाय सुचविणे.

गृहीतकृत्ये :-

1. व्यक्तीच्या जीवनात विवाहाला फारच महत्व आहे.
2. अलीकडे विवाहाचे वय वाढत असून त्यासाठी अनेक कारणे जबाबदार आहेत.
3. लग्न जमण्याची व टिकण्याची समस्या दिवसेंदिवस उग्र रूप धारण करत आहे.
4. लग्न जमण्याची व टिकण्याच्या समस्येवर उपाय शोधणे गरजेचे आहे.
5. **संशोधन पद्धती:-** प्रस्तुत शोधनिबंध साठी दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा आधार घेण्यात आला आहे. त्यात दुर्मिळ संदर्भ ग्रंथ, क्रमिक पुस्तके, वर्तमानपत्रे, मासिके, इंटरनेट व ऑनलाईन माहितीचा समावेश करण्यात आला आहे. वरील प्राप्त माहितीच्या आधारे सदर शोधनिबंधाचे वर्णनात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

विवाह संकल्पनेचा अर्थ व व्याख्या :- दोन भिन्नलिंगी व्यक्तींनी संततीची प्राप्ती आणि तिचे संगोपन करण्याच्या उद्देशानेतसेच समाजाच्या मान्यतेने स्थिर , ,आणि सातत्यापूर्ण लैंगिक जीवन जगण्यासाठी समाजमान्य विधींचे कायदेशीर दृष्ट्या आवश्यक व पालन करून कौटुंबिक जीवनाची केलेली सुरुवात म्हणजे विवाह होय आणि या विविध विधींचा तसेच संबंधित सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रथांचा समुच्च्य म्हणजे विवाहसंस्था होय.

हॅब लॉक :-" विवाह म्हणजे धर्माची किंवा कायद्याची संमती घेऊन किंवा संमती न घेता एक

1. स्त्री व पुरुष यांनी एकमेकांशी जोडले ला कायम स्वरूपाचा लैंगिक संबंध होय."
2. **हिंदूधर्म शास्त्रकारांच्या मते:-** " धर्माचरणासाठी स्त्री व पुरुष यांनी एकमेकांचा पती पत्नी या नात्याने केलेला अंगिकार म्हणजे विवाह होय."

3. **साने गुरुजी:-** "स्त्री जवळ पुरुष गुण येणे व पुरुषाजवळ स्त्री गुण येणे म्हणजे लग्न "अशी अत्यंत समर्पक व्याख्या करतात.

विवाहाचे वाढते वय लग्न जमण्याची व टिकण्याची समस्या

15 -2O वर्षापूर्वीपर्यंत वधु परीक्षेमध्ये मुलगी अल्पायू, बहुगुणी व आखुडशिंगी असावी अशी गाय खरेदीच्या बाजारू वृत्तीने बघून अल्पमोली ऐवजी बहुमोली निवडायचा अल्पसा भेद केला जायचा किंवा क्षुल्लक कारणासाठी बिनदिक्कत नकार दिला जायचा. गेल्या काही वर्षांमध्ये ढासळलेले लिंग गुणोत्तर [2O11 जनगणना,भारत प्रमाण -929, महाराष्ट्र 2O16 चे प्रमाण -899] प्राप्त संधीचा व अंगभूत क्षमतांचा जिद्दीने वापर करून मुली अनेक क्षेत्रात आघाडीवर असताना करिअरचे गांभीर्य नसणे, ऐतखाऊ वृत्ती, विविध मार्गाने केलेला वेळेचा अपव्यय,व्यसनाधीनता यामुळे बरीचशी मुले पिछाडीवर पडत आहेत. विवाहसंस्थेच्या अर्वाचीन इतिहासात प्रथमच मुलींनी नकाराधिकार व पसंतीचा "चॉईस" मुलांकडून खेचून घेतला आहे. पुरुषसत्ताक संस्कृतीतील पुरुषप्रधान मानसिकतेवर नैसर्गिक न्यायाने काळाने उगवलेला स्वागतार्ह व अभिनंदनीय सूड आहे, असे मला वाटते. निर्माण झालेल्या अनुकुल परिस्थितीत मुलींच्या अपेक्षा जास्त वाढल्या आहेत. त्यांना गलेलठ्ठ पगाराची नोकरी(व्यावसायिक क्षमस्व!)व शेतीसुदधा असणारा(पण शेती न करणारा), स्वजातीय देखणा व उच्चशिक्षित, शहरात स्व मालकीच्या घरात(एकटाच) राहणारा व दिमतीला चारचाकी गाडी बाळगणारा सर्वोत्कृष्ट वर पाहिजे तर कमावत्या मुलांना दिसायला आकर्षक, आधुनिक पण संस्कारी, किमान पदवीधर, नोकरी करणारी, गृहकर्तव्यदक्ष, कुटुंबवत्सल, सर्वगुणसंपन्न वधु हवी आहे. शेतकरी कुटुंबातील मुलींना सुद्धा शेतकरी नवरा नको आहे." सेंटर फॉर द स्टडी ऑफ डेव्हलपिंग सोसायटीज" संस्थेच्या 'भारतीय शेतकऱ्यांची सदयस्थिती' अहवालानुसार शेतीत राहिलो तर आपले लग्नच होणार नाही या धारणेतून 76% मुले शहरात स्थलांतरित होत आहेत. राष्ट्ररक्षणाचे परमकर्तव्य बजावणाऱ्या सैनिकांचे स्थळ सुद्धा खडतर नोकरीमुळे मुली टाळत आहेत, हे प्रखर वास्तव आहे.

बेरोजगार विवाह इच्छुक तरुण व त्यांचे पालक येरझाऱ्या घालून वधू वर मेळावे पालथे घालत आहेत व लग्नाची मुलगी असलेल्या नातेवाईकांचे उंबरे झिजवत आहेतपरंपरागत व्यवसाय करणाऱ्या जातीत मुली . तर मुले अल्पशिक्षित अशी उलटस्थिती ,उच्चशिक्षित .निर्माण झाली आहे अपेक्षा बाळगणे गुन्हा नाहीपरंतू , ,कौटुंबिक पार्श्वभूमी ,आपली शैक्षणिक पात्रता मर्यादा ,दोष-स्वभावातील गुणयाकडे दुर्लक्ष करून अवास्तव अपेक्षा बाळगण्याची चूक विवाह इच्छुक मुलचाकोरीबद्ध पद्धतीने .मुली व पालक करत आहेत - विवाह जमवण्याच्या प्रयत्न करणाऱ्या जातीतील तर काही ,तरुणांचे विवाहाचे वय टळून चालले आहे परप्रांतीय वधुंना ,व्यावहारिक जातींनी आंतरजातीय निषिद्ध न मानता वधु पित्यांना लक्ष्मी दर्शन देत कार्यभाग साधल्याने समाजातील हुंडा (वर दक्षिणा)) 'उलट हुंडा' पद्धत बंद होऊनवधु दक्षिणापद्धत रुजू (इन लग्नाच्या जमान्यात ऑनला .लागली आहे विश्वासाचे वडीलधारे मध्यस्त लोप पावत आहेत व द) त्यांची जागा आधुनिक मध्यस्तांनीलालघेतल्याने (लग्नाच्या बाजारात अनेक गैरप्रकार घडत ,वयानुरूप असणाऱ्या लैंगिक भावनांचे दमन.आहेत स्वतःत वैगुण्य नसतानाही ,लग्नाची अनिश्चितता विवाहापासून वंचित राहण्यापेक्षा अंतिम पर्याय म्हणून प्रयत्न केला तरी बंदिस्त जातीपद्धती मुळे अशक्यप्राय भासणारे 'इंटरकास्ट अरेंज मॅरेज अशा अनेक ' .भेडसावत आहेत (नवरींना)यांना-समस्या या घोडनव अशा विवाह इच्छुकांची संख्या प्रचंड असली तरी ,संघटित पणे एकत्र येऊन मेळावा मोर्चा असे काही आंदोलन झालेले दिसून येत नाहीत्यामुळे या , समस्येचीे भीषणता समाज समजून घ्यायला तयार .नाही 'ऑन इनव्हेस्टिगेशन इन टू पॅटर्न ऑफ डिलेड मॅरेज इन इंडिया ' [An Investigation into Pattern of Delayed Marriage in India]या शोध प्रबंधात बैशाली गोस्वामींनी मुलींच्या उशीरा लग्नाबदद्ल तीव्र चिंता दर्शवली आहे. 2O1O च्या सर्वेक्षणानुसार लग्नाचे सरासरी वय मुलाचे 29 व

मुलीचे 27 पर्यंत वाढले आहे. सध्या हे सरासरी वय अजून जास्त वाढले असण्याची दाट शक्यता आहे. त्यामुळे उशीरा होणारी लग्न अपवाद न राहता, नियमच बनत चालली आहेत. एकंदरित "विवाहाचे वाढते वय" ही गुंतागुंतीची सामाजिक समस्या निर्माण झाली आहे. जमलेले लग्न टिकण्याच्या संदर्भात विचार केला असता असे दिसून येते की, एक तर मुलाचे लग्न लवकर जमत नाही म्हणून बाप मेटाकुटीला येतो, झालेच तर पुन्हा मुलगा व सून यांच्यात थोड्याच दिवसात खटके उडायला लागतात. सासू-सुनेचे टिपण बसने कठीण होते. अशा परिस्थितीत काय करावे, असा प्रश्न बापाला पडतो. अगदी साध्या साध्या गोष्टीवरून घरात भांडणे सुरू होतात. मुलींचे काही हट्ट असतात. बरे काही मुलांना कामधंदा नसतो, असला तरी पगार कमी, त्यात काय करावे, हे त्याला समजत नाही. एवढ्यावर गोष्ट थांबत नाही तर घरातील सासू-सासरे यांचीही अडचण काही मुलींना वाटू लागते. याशिवाय घरातील आजारपण, मुलांचे शिक्षण, व्यावसायिक अडचणी, शेती असल्यास भांडवलाची अडचण, मजुरीचा प्रश्न या सर्व बाबींमुळे नवरा मुलगा आणि कुटुंबातील सदस्य स्वास्थ्य गमावून बसतात. याचा परिणाम असा होतो की, आलेली नवरी मुलगी सातत्याने माहेरी जाऊ लागते. सासरचे गार्हाणे सांगू लागते. त्यामुळे मुलीचे आई व बापाचा मुलीच्या संसारात हस्तक्षेप वाढतो. अर्थात, याला काही मुली अपवाददेखील असतात. भविष्यात सुखी संसार होईल या अपेक्षेने तडजोड करत राहतात. स्वत: कधीही दोन पैशांची कमाई न केलेले लोकदेखील त्या मुलाला कामधंदा करून पैसे मिळवण्याचा सल्ला देतात. परिस्थितीच मोठी विचित्र तयार होते. आई, बाप, भाऊ, बहीण आणि पत्नी यामध्ये कसा समन्वय ठेवावा हे मुलाला समजत नाही. शांतपणे विचार करून मार्ग काढावा एवढी समजही या वयात सर्वांना आलेली नसते. वातावरण अधिक विकोपास जाऊन अखेर स्वतंत्र राहण्याचा मार्ग काढला जातो. स्वतंत्र घर सांभाळता सांभाळता तो अधिकच त्रस्त होतो. इथेच काही मुलांचा पाय घसरतो. व्यसनांशी मैत्री होते. या कालावधीत सावरणारा व्यक्ती लाभला तर ठीक अन्यथा पुढे वाताहत होते. जेव्हा असल्या गोष्टी नवर्याकडून घडू लागतात तेव्हा मनात स्वप्न रचणारी नवरी मुलगी घाबरून जाते व कोणाचा तरी आधार शोधू लागते. निर्माण झालेली परिस्थिती सुधारण्यासाठी प्रयत्न करू लागते पण सर्व काही व्यर्थ ठरते याची जाणीव तिला होते. स्वतंत्र राहत असल्याने नातेवाईकदेखील फारसे भानगडीत पडत नाहीत. परिणामी लग्न टीम टिकण्याची समस्या निर्माण होते.

दुष्परिणाम पाश्चिमात्य विचारवंत बट्रांड रसेल आपल्या नोबेल पारितोषिक प्राप्त " मॅरेज अँड मोराल्स " या ग्रंथात प्रतिपादन करतो 'मानवी मनाच्या कामप्रेरणेला योग्य वळण लावण्यासाठी व अपत्यांच्या संगोपनासाठी विवाह आवश्यक असून अपत्याच्या वात्सल्यामुळे मनुष्य सुसंस्कृत व सामाजिक होतो.'दीर्घ प्रतीक्षेला वैतागलेल्या विवाहइच्छुकांनी शारिरीक गरजा पूर्ण करण्यासाठी अनैतिक मार्ग निवडला तर मोठी समस्या निर्माण होईल. कारण: (1)ते संमती वयाच्या नियमाने सज्ञान असतील (2)सज्ञान स्त्री - पुरूषांनी एकत्र येऊन केलेले अनैतिक कृत्य फौजदारी गुन्हा ठरेलच असे नाही, असा निकाल मद्रास उच्च न्यायालयाने नुकताच 13 डिसेंबर 2O19 रोजी दिला आहे. अनैतिक संबंधाचे प्रमाण समाजात वाढले तरी कायद्याने पायबंद घालता येणार नाही, मात्र समाजाचे मोठ्या प्रमाणावर नैतिक अध:पतन होऊन समाजाचा नैतिक पाया ढासळायला वेळ लागणार नाही, हा गंभीर धोका पालकांनी व समाजातील सर्व जाणकारांनी ओळखणे आवश्यक आहे. परंतू वाढलेल्या वयात समायोजनक्षमता कमी होते. मातृत्वाची पितृत्वाची अनुभूती तीव्रतेने घ्यावी वाटली तरी अपत्यप्राप्तीसाठी अडचणी निर्माण होऊ शकतात. कारण वैद्यकशास्त्रानुसार 35 वर्षाच्या मातेची प्रसुती " हाय रिस्क प्रेग्नंसी " प्रकारात मोडते. नॅशनल डाउन सिंड्रोम सोसायटीच्या निरीक्षणानुसार त्यांच्या अपत्यांना " डाउन सिंड्रोम"हा गंभीर आजार होण्याची शक्यता

मोठया प्रमाणात वाढते. या दाम्पत्यांनी मुल दत्तक घ्यायचे ठरवले तरी ते भेटणे अवघड आहे, कारण "सेंट्रल ऍडॉप्शन रिसर्च ऑथोरिटी " [Central Adoption Research Authority] च्या मागील अहवालानुसार दत्तक देण्यासाठी फक्त 1200 बालक अपलब्ध आहेत तर 10,000 (दहा हजार) पालक प्रतिक्षा यादीमध्ये आहेत ! थायरॉइड, उच्च रक्तदाब, मधुमेह, अनुवंशिक असंतुलन व वंध्यत्वाचे वाढते प्रमाण या सर्व समस्यांमुळे चाळीशीतील दाम्पत्यांची भावी पिढी सुदृढ व निरोगी असेल याची खात्री नसेल. हे सर्व टाळण्यासाठी योग्य वयातच लग्नाचा (25 ते 30 वर्षांच्या आतच) निर्णय उपवर वधु- वरांनी पालकांशी चर्चा करून घ्यावा. "भारतातील लोकसंख्या विषयक समस्या- बदलते कल, धोरणे आणि कृतिकार्यक्रम " ग्रंथात कृष्णमुर्ती श्रीनिवासन यांनी "लग्नाचे वाढणारे वय हे सामाजिक स्वास्थासाठी हानीकारक आहे " असा गंभीर इशारा दिला आहे. अनुरूप जोडीदाराच्या शोधात मुलामुलींचे वय तीस वर्ष पार करते. उशिरा लग्न झाल्याने साहजिकच घरात बाळही उशिरा येते. तोपर्यंत घरातील वडीलधारे शारीरिकदृष्ट्या थकल्याने बाळाचा सांभाळ करण्याइतकी ऊर्जा त्यांच्यात नसते. अनुरूप जोडीदाराच्या शोधात विवाहाचे वयही वाढते. सखोल संशोधनानंतरही अनुरूप जोडीदार मिळाला नाही तर

उपाय:- समाजातील सर्वघटकांनी विलंबाने होणाऱ्या विवाहाच्या गंभीर सामाजिक समस्येबद्दल आपली सकारात्मक सामाजिक जबाबदारी समजून सक्रीय सहभाग नोंदवून या विचारमंथनात सहभागी होऊन उपाययोजनांचा विचार करावा व समाजजागृती घडवावी जेणेकरून ही एक समस्या कायमस्वरूपी मिटेल....कारण सुदृढ समाज निर्मितीसाठी ते आवश्यक आहे. त्यामुळे त्यांना मदतीचा आश्वासक हात देण्याची गरज आहे. परिणामकारक उपाययोजना झालीच नाहीतर निषिद्ध अशा जरठ- कुमारी विवाहाप्रमाणे जरठ- जरठी विवाह भावी काळात बघायचे दुर्दैव ओढवेल. हे घडणे टाळायचे असेल तर कठोर निर्णयाचे हलाहल पचवावे लागेल. ज्याप्रमाणे सर्व अभ्यासक्रम व

काहीवेळा तडजोड करण्याची भूमिका पालकांकडून घेतली जाते. त्यामुळे तिशी-पस्तीशीत नको त्या बाबतीत तडजोड करण्यापेक्षा पालकांनीही वेळीच समजदारपणा बाळगायला हवा अशी अपेक्षा ज्येष्ठ नागरिक व्यक्त करतात स्वाभिमान विवाहाचे प्रवर्तक इ.व्ही. रामस्वामी पेरियार यांच्या मते "प्रेम व सहचार्याची भावना ही मानवी इच्छा आहे, विवाहाच्या जाचक नियमांमुळे ती नाकारली जाणे हे निसर्ग नियमाच्या विरोधात आणि क्रुर आहे." विवाहइच्छुकांना वंचित रहावे लागेल व अंतिमतः ही जबाबदारी समाजाचीच असेल. आपण त्यांची समस्या सहानुभूतीपूर्वक समजून घेण्याऐवजी 'आपल्या मुलीला बघायला आलेल्या नवऱ्या मुलास बघून आईला चक्कर येते, शुद्धीवर आल्यास ती मुलीला सांगते, अग मला बघायला सुद्धा हाच मुलगा आला होता !' असे त्यांची हेटाळणी करणारे विनोद समाज माध्यमांवर पसरवत राहतो. या विनोदात अतिशयोक्ती असली तरी असा प्रसंग घडण्याची वेळ नजीकच्या काळात येण्याची शक्यता नाकारता येणार नाही. मुलींचे विवाहाचे वय जास्ती जास्त ,असायला पाहिजे 27-26 तर मुलांचे 24 मात्र पालकांच्या हट्टापायी ते पस्तीशीपर्यंत पोहोचले योग्य वेळी मुलामुलींचे लग्न झाले .आहेतर सामाजिक अस्थैर्य कमी व्हायला मदतच होईलपालकांनीही . नाही मुलीं-नोकरीवाल्यांचा नाहक हट्ट सोडून देत मुला .जोडीदार निवडीचे स्वातंत्र्य द्यायला हवे

नोकऱ्यांमध्ये , वाहन परवान्यासाठी, सरोगेट मदरसाठी [द सरोगसी रेग्युलेशन बिल- 2019 नुसार वय 25 - 35 च्या दरम्यान असावे अशी अट आहे.] मुल दत्तक घेण्यासाठी पण वयाची अट आहे. याच धर्तीवर किमान वयाप्रमाने प्रथम विवाहासाठी व' लिव्ह इन रिलेशनशिप' साठी कमाल वयाचा कायदा करण्यात यावा. कदाचित समाजाला ही खाजगी गोष्टीत ढवळाढवळ वाटेल पण विवाह प्रक्रियेवर संपूर्णपणे कायदयाचे बंधन आहेकमाल. वय ठरविण्यासाठी वैदयकशास्त्रातील तज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ व समाजशास्त्रज्ञ यांची समिती बनवावी. बऱ्याचदा समाजहिताच्या गोष्टी समाज स्वतःहून करत नाही हेल्मेट) घालणे, चलनी नोटांचे विद्रुपीकरण न करणे वगैरे) म्हणून

समाजाला भानावर आणण्यासाठी कायद्याने सक्ती करावी लागते. त्यामुळे योग्य वयात लग्न करायचे प्रमाण जलद गतीने वाढेल व "एजबार" व्हायच्या आत लग्नाचा बार उडवला जाईल. किंवा निर्धारित वयात लग्न जमलेच नाहीतर हे कटुसत्य पचवले जाईल, (सध्या अनेक इच्छुक 40-45 वयानंतरही लग्न जमण्याच्या वेड्या आशेवर जगतात.(कमाल वयानंतर प्रथम विवाहास सक्तीची बंदी कठोर वाटत असेल तर, सध्या ज्याप्रमाणेतिसऱ्या अपत्यास सरकारी सवलती मिळत नाहीत तसे निकष कमाल वयानंतर विवाह करणाऱ्यांना लावले जाऊ शकतील. कौटुंबिक व वैवाहिक संबंध टिकवायचे असेल तर जागा आणि जगू द्या एकमेकांचा आदर करा असे विचार निर्माण झाले तरच कौटुंबिक नाती टिकू शकतात. पती-पत्नी यांनी एकमेकांना दाद देणे कौतुक करणे ज्या गोष्टी पटल्या नाहीत त्या योग्य शब्दात मन मोकळे बोलणे गरजेचे आहे. पती-पत्नी दोघांनीही तू माझ्या नातेवाईक, आई-वडिलांची नीट बोलली वागली नाहीस तर मी नाही तुझ्या आई वडील व नातेवाईकाची चांगली वागणार नाही अशी निकृष्ट स्पर्धा दोघांनीही टाळावी. अपेक्षेप्रमाणे जोडीदार मिळाला नाही याची दुःख न बाळगता किरकोळ मतभेद व धोशा सहित आपणास त्याला स्वीकारता येईल का हा विचार प्राधान्याने करावा. नीच का बदलावे हा अहंकार न ठेवता नाते संबंध सुधारण्यासाठी स्वतःमध्ये बदल करून सकारात्मक तयारी दाखवावी. लग्न झाल्यानंतर येणाऱ्या जबाबदारीची जाणीव आणि ती समर्थपणे निभावण्याची तयारी ठेवूनच भूमिका व दृष्टिकोन यामध्ये बदल करावा. कोणत्याही जोडप्यांमध्ये वाद होतातच पण ते किती ताणायचे हे आपल्या हातात असते. वाद न वाढवता तडजोडीची भूमिका स्वीकारली तर हे वाद टोकाला जात नाहीत. थोडक्यात आपल्याला हवे तसेच सगळेच कधी मिळत नाही पण जे मिळाले आहे ते मनापासून आणि आनंदाने स्वीकारला नंतर कौटुंबिक व वैवाहिक नाते टिकवणे शक्य होते असे म्हणता येईल.

सारांश:- आज मुली उच्चशिक्षित आणि आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होत आहेत. आता मी सक्षम आहे तर मी का सहन करायचे असे मुलीचे म्हणणे असल्याचे दिसून येत आहे. सोशल मीडियाच्या अतिरेकी वापरामुळे नातेसंबंधात दरी निर्माण होत आहे. तरुण पिढीच्या एकमेकाबाबत अपेक्षा बदलत चालले आहेत. प्रत्येकाला स्वातंत्र्य पाहिजे त्यामुळे स्वतःमध्ये बदल करण्याची अजिबात तयारी दाखवली जात नसल्याचे दिसून येत आहे. मुलीच्या सासरी सर्व गोष्टी तिला हव्या अशाच मेळाव्यात म्हणून मुलीच्या घरात आई-वडिलांचा हस्तक्षेप होत आहे. तर लग्न झाल्यावर आपला मुलगा आपल्यापासून दूर होऊ नये म्हणून त्याच्या संसारात आई वडील सतत लक्ष देत असल्याचे दिसून येत आहे. एकमेका बद्दल गैरसमज, संशय, दुसऱ्याला त्रास दायक असणाऱ्या सवयी, शारीरिक व मानसिक आजार आदी कारणामुळे सुद्धा लग्न जमण्याची व लग्न टिकण्याची समस्या वाढत जाऊन विवाहयोग्य वय उलटून जात असल्याचे दिसून आले आहे.

संदर्भसूची :-

1. डॉ. श्रीकांत गायकवाड/प्रा. मनोहर तोटरे - भारतीय समाज संरचना आणि परिवर्तन- अरुण प्रकाशन, लातूर 2005
2. प्रा. सोनाली वानखेडे - मूलभूत सामाजिक संस्था -अरुणा प्रकाशन, लातूर 2011
3. https://thinkmates.blogspot.com/2020/06/blog-post_9.html
4. https://vishwakosh.marathi.gov.in/32812/
5. https://www.esakal.com/blog/rural-area-young-men-marriage-problem-drl98
6. https://www.bbc.com/marathi/india-55876736
7. https://www.deshdoot.com/features/editorial-articles-married-survive
8. https://www.esakal.com/saptarang/most-expectation-age-marriage-rise-41040
9. प्रा. किरण पाटील:- मुला मुलीचे लग्न जमणे व टिकणे ही अवघड, वर्तमानपत्रातील प्रकाशित लेख

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, May 2022, Volume-14 Issue-3

मंगलागौरी एक विधीनाट्य

Dr. Anuradha Joshi Patki
Email ID : radhap71@gmail.com
Designation : Assitant professor

प्रास्थावना: भारत की संस्कृती और परंपरा महान है | भारत के हर एक राज्य की अपनी संस्कृती, परंपरा, रहनसहन के तरीके खानपान के तरीके, विविध त्योहार, उत्सव, उनका महत्व इसमें विविधता है | भारत की यह विषेशत: है की विविधता में एकता है | जैसे पंजाब में बैसाखी का त्योहार गुजरात उत्तरायण तामिलनाडू, मे पोंगलए ऐसे अनेक राज्यो में वहा की नैसर्गिक, सामाजिक, भौगोलिक, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी के अनुसार त्योहार मनाये जाते है | भारतीय संस्कृती की यह विशेषत: रही है की नैसर्गिक बदलाव के अनुसार यहाँ के त्योहार मनाने के तरीके है | यहा चार मौसम माने जाते है | शीत,ग्रीष्म, वर्षा और शरद ऋतु के अनुसार यहा त्योहार मनाने की संस्कृती है | हर एक राज्य की अपनी एक संस्कृती और परंपरा है | प्रस्तुत प्रबंध में महाराष्ट्र में प्रचलित मंगलागौरी एक विधी नाटय पर प्रकाश डालने का प्रयास किया गया है | महाराष्ट्र में अनेक लोकनाट्य विधीनाट्य की बहोत बडी परंपरा पायी जाती है | यहा गोंधल, जागरण, भराड यह विधीनाट्य में देवी देवताओंका पुजन, जागरण, गायन, नृत्य होता है | महाराष्ट्र में तमाशा, पोतराज, वासूदेव, कुडमुडे जोशी जैसे लोकनाट्य की बडी परंपरा पायी जाती है | महाराष्ट्र का अपना अलगप है की उसमें मराठी महिने है | जैसे अंग्रजी महिने में 31 डिसेंबर को साल खत्म होकर नया साल 1 जनवरी से शुरु होता है | वैसे ही महाराष्ट्र मे फाल्गुन यह साल का आखरी महीना है, और चैत्र से नया साल शुरु होता है | इस नये साल का स्वागत घर घर में गुढी उभारके, घरमें मिठाईयाँ पकवान बनाके घरके चौकट पर तोरण लगाके मनाया जाता है | इस त्योहार को गुंढीपाडवा कहा जाता है | यह मराठी कॅलेंडर के अनुसार साल का पहले दिन के रुप में मनाया जाता है | जैसे ही मराठी महीने चैत्र, वैशाख, जेष्ठ,आषाढ, श्रावण, भाद्रपद, अश्विन, कार्तिक, मार्गशिर्ष पौष, माद्य, फाल्गुन यह है | इसमें से आषाढ से लेकर कार्तिक तक यह चार महिने बडे ही पवित्र माने जाते है | इन चार महिनों में अनेक व्रत अनुष्ठान त्योहार मनाने की बडी ही परंपरा है | श्रावण मास में त्योहार, व्रत उपवास की रेलचेल होती है | जैसे सृष्टी में निखार आता है | हरतरफ हरियाली छा जाती है | पेंड फुलों और पानों से लदे हुए होते है, ऐसे इस माह में जो नयी दुल्हन होती है वह मंगलागौरी का व्रत करती है | यह व्रत नयी दुल्हन श्रावण मास में हर मंगलवार के दिन करती है | इस का उद्देश असके पती की लंबी आयु की कामना करना होता है | शादी के बाद पहले पांच सालो तक यह व्रत दुल्हन अपने पती के लिए रखती है | यह त्योहार एक विधी नाट्य है | इसमें नयी दुल्हन गौरी के प्रतिमा की पुजा करती है | यह गौरी की प्रतिमा उसे उसकी माँ विवाह में भेट करती है | और उसी प्रतिमा का पुजन किया जाता है | इस पुजा के लिए जो पुजा आयोजन करते है वह कुटुंब और पाँच नवविवाहिता को पुजा के लिए आमंत्रित करते है | इस पुजा में गौरी की प्रतिमा और शिव प्रतिमा की पुजा की जाती है |

पुजा विधी :- नयी ब्याहता श्रावण के हर मंगलवार को यह पुजा करती है | इस पुजा में सर्वप्रभम गणेशजी की पुजा कि जाती है षोडोपचार से पुजा की जाती है | षोडोपचार से पुजा मतलब गौरी प्रतिमा को पानी के साथ साथ दुध, दही, शक्कर, शहद से नहलाया जाता है | आखिर में पानी से धो कर पुजा स्थान में रखा जाता है | इस पुजा के लिए घर में पवित्र स्थान का चयन किया जाता है | चौरंग या छोटी चौपाई को केले के खंबों से सजाया जाता है | चौरंग पर एक कपडा डाल कर उसपर गौरी और शिव की प्रतिमा थोडेसे चावल रख कर उस प्रस्तापित की जाती है | और इस प्रतिमाको अष्टगंध, इत्तर, लगाने के बाद पेड की पत्तयों सें और सोलह तरह के फुलों से सजाया जाता है | सजाते वक्त उस सजावट का आकार महादेव की पिंड जैसा किया जाता है | और सबसे आखिर में कपास से बनी माला जिसे वस्त्रमाल कहते है वो अर्पन की जाती है | इस तहसे पुजा करके भगवान को भोग लगाया जाता है | इसमें विशेषत: पुरणपोली का महत्त्व होता

है | पुरणपोली यह महाराष्ट्र का एक मिठा पकवान है जो गेहुं, चने की दाल, गुड से बनता है | यह दिन में पुजा विधी होने के बाद पुरी रात जागर होता है | इस जागर की विशेषत: यह है की इसमें केवल महीलाएँ भाग लेती है | पुरी रात महीलाएँ गाणे गाती है, और साथ ही खेल खेलती है |

मंगला गौरी खेल :- इस रात के जागर में महीलाओं के अनेक पारंपारिक खेल, गीत है | इन गीतों में ससुराल का, मायके का वर्णन आता है | हर रिशतें पर यह गीत लिखे गये है | इन गीतों के माध्यमसे रिश्तोंमे नोक-झोक, हँसी –मझाक, रुठना-मनाना का वर्णन किया जाता है | मंगलागौरी के खेलोंकी विशेषत: यह है की महिलाओं की शारिरिक, मानसिक आरोग्य के लिए इनका महत्व बहोत है | यह आपसी रिश्तें मजबुत करने के साथ ही मानसिक और शारीरिक स्वाथ्य भी प्रदान करता है | इन खेलों मे फुगडी, लाट्या, काटवाट, झिंम्मा, गाठोडे, इत्यादी का समावेश होता है | यह खेल मंगलागौरी के दिन में पुजा करने के बाद रातभर जागर किया जाता है | महिलायें रात भर गीत गाकर नृत्य करके साथ ही खेलोमें सहभाग लेती है | इस के लिए आसपडोस की साथही रिश्तेदारों को भी बुलाया जाता है | खेलो का विस्तार से विवरण नीचे दिया गया है | मंगलगौरी के अनेक पारंपारिक गीत और खेल पाये जाते है, अनमें से कुछ गीत और खेल यहा विवरण दिया गया है |

फुगडी :-

1. फुगडी मे अनेको प्रकार शामिल है | एक हाथची फुगडी, दोन्ही हाथकी फुगडी, नीचे बैठ के फुगडी यह खेल खेलते वक्त पारंपारिक गीत गाये जाते है जैसे
2. एका हताची फुगडी यह हाथ से खेले जानेवाले पारंपारिक खेल है |
3. तीनोंकी त्रिफुला फुगडी यह फुगडी तीनों मिलकर खेलती है इस लिए असे त्रिफुला कहते है |
4. चौफुला फुगडी यह चारो मिलकर एकसाथ खेलती है इसे चौफुला फुगडी कहते है | ऐसे अनेको प्रकारसे फुगडी खेली जाती है | यह खेलते वक्त गीत गाये जाते है | निचे दिया नमुना फुगडी खेलते वक्त गाये जानेवाला पारंपारिक गीत है |

||सरसर आत्या श्रावण सरी, चिंब झाली धरती खेळायला आल्या सर्व सखी साजणी, ||
|| फुगडी खेळु दण्णा दण्णा रुपये मोजू खण्णा खण्णा |
भान विसरले खेळताना, सर्वांचा मेळ घालताना ||

भोवर भेंडी :- इस खेल में चार औरते एकसाथ खेलती है | इसमें औरतें एक दुसरें के हाथ पिच्छे से कमर के पास पकडती है | और चार औरतें एक ही दिशा में एक साथ कुदती है | ऐसे वह गोलाकार फिरती है इस खेल के वक्त गाय जाने वाले पारंपरीक गित इस प्रकार है |

भोवरभेंडी भोवर भेंडी
अश्या खिडक्या नक्षीदार
कोण्या वाटेने गेली ही नार
तिचा सापडला चंद्रहार

फुलपाखरु :- यह एक बाहोत ही मनोरंजक खेल है | इस खेलमें दो औरतें फुगडी के स्थितीमें खडी रहती है और दोनो के हाथें के बिच में एक छोटी बच्ची रखी जाती है | और वह दोन औरतों के हाथोंपर इस तहसे लेट जाती है जैसे की याने तितली के बीच का हिस्सा हो, जब वो औरते घुमने लगती है तो यह दृश्य ऐसा दिखाई देता है जैसे के तितली उड रही है | यह बहोत ही विलोभणीय दृश्य दिखाई देता है | इसमें रंगबेरंगी ओढणी का वापर कर इसे और भी आकर्षक बनाया जाता है | यह खेल खेलते समय गाये जानेवाला पारंपारिक गीत इस प्रकार है |

श्रावणात पडतात प्राजक्ताचे सडे
फुलपाखरु पहा कसे छान उडे
पावसानं झालय हिरवगार रान
फुलपाखरु आमच दिसतय छान

तांदुळ सडु :- मराठी में तांदुळ मतलब चावल है | असें दंड फुगडीं भी कहा जाता है | इस में दो औरते एकदुसरे के सामने खडे रहकर एकदुसरों दंडो याने बाहे पकती है और फुगडी की तरह फिरती है | यह खेल खेलते वक्त गाना गाया जाता है |

तांदुळ सडू बाई तांदुड सडु हिर कणीचे तांदुळ सडु
तांदुळ आमचे मोत्याचे जवाई आमचे जेवायचे |
दड फुगडी दंडाची बाई माझी धीराची ||
धीर धरुन जाईन गं पाच पुस्तक | आनीन गं, पांच जगींना शिकविण गं. |

किस बाई किस :- इस खेल में दो गट किये जाते है | दो औरतो की जोडी एक दुसरे को पिछे से कमर मे पकडती है और आगे, पिछे गाना गाते गाते कुदती है | सामने से एक जोडी उसी तरह की कृती करती है | चार बार कुदी होनेपर हर जोडी अपना जोडीदार बदलती है और खेल इसी तरह चालू रहता है | यह खेल खेलते वक्त गाना गाया जाता है |

|| किस बाई किस दोडका कीस
दोडक्याची फोड लागते गोड ||

दिंड :- यह खेल एक हात पर दुसरा हात रखतें हुए आगे और पिछे कुदा जाता है | इस खेल का अनुकरण करते हुए बाजीराव मस्तानी इस हिंदी फिल्म का गाना झिम्मा ग पोरी, झिम्मा, में यह दिखाया गया यह दिंड खेलते हुए गीत गाया जाता है |

दिंड मोड गं पोरी, दिंडाची लांब दोरी,
दिंडाखाली कोण गं उभी, मायामाऊली मी तर उभी,
कोण्या गावाला गेली सांग ग दादा.
कोण्या वोटनं गेली सांग दादा
दिंड मोड गं पारी दिंडाची लांबदोरी

अदृश्शपान :- यह बहोत ही मनोरंजक खेल है | इसमें औरतें गोलाकार खडी रहती है | गाने के पहले पक्तींवर सब एक की तरफ मुंह करके आगे दोबर कुदते है | और दुसरी पँक्तीपर 180^0 धुमते फीर से ताली बाजाते हुए दो बार कुदती है | यह कृती गाना पूरा होने तक शुरु रहती है | और इसका पारंपारिक गीत इस तरहा है |

अटूश्श पान बाई अटूश्श
गोठ तोडे घालून आपण नटूश्श गोठ तोंडे कुणाला, गोठ तोंड जावेला
बाळा बुगड्या कुणाला, बाळा बुगड्या नंणदेला. वेल भोकर कुणाला ? वेल भोकरं लेकीला
चंद्रहार कुणाला ? चंद्रहार सासूबाईनां |

होडी :- इस खेल में दो औरते एक दुसरे के पैरों पर पैर रखकर आमने सामने बैठ जाती है | और एकदुसरों को अपने पैरोपर लेते हुए झुलती है | इनका आकार होडी जैसा होता है | इसके विपरित भी होडी होती है | दो औरते एकदुसरे के पीठ को पीठ लगाकर खडी रहती है | और हाथों मे हाथ डालके एकदुसरे को अपनी अपनी पीठ पर उठाती है | यह होडी है इस लिए यहा कोली गीत गाती है |

मी डोलकर डोलकर डोलकर
दर्यांचा रजा बदराला करतो ये ग.

पिंगा :- इस खेल के बीना मंगलागौरी का खेल अधुरा है | इसमें औरते पैरों के बीच एकसे देढ फूट का अंतर रखकर खडी रहती है और फीर कमरपर हाथ रखकर दाये से बाये और गोलाकार एक ही जगह खडे रहकर कमरे के उपर का हीस्सा धुमाती है | और गाना गाते गाते घुमती रहती है |

पिंगा पोरी पिंगा ग पोरी पिंगा ग पोरी पिंगा
चवळीच्या शेंगा चवळीच्या शेंगाला दाणेच दाणे मामाच्या लेकीचे गोड गोड गाणे |

झिम्मा :- यह बहोत ही पसंदीदा खेल है और इस खेल के बीना मंगलागौरी के खेल पूरे नही हो सकते | यह खेल दो, दो औरते आमने सामने खडे रहकर खेलती है | एक अपनी बायी हाथ से दुसरे की दायी हाथ पर ताली देती है | और ऐसे ही दाये और बाये हाथ से बारी बारी टाली देते वक्त कुदते है | यह खेल एकसाथ अनेक औरतें खेल सकती है | झिम्मा में भी अनेकों प्रकार के झिम्मा खेला जाता है | चौफुला झिम्मा, तिरका झिम्मा आदी यह झिम्मा खेलते खेलते गीत गाती है |

खडकावरचं झुळझुळ पाणी कोणी ग बाई अडवल ||
आला होता दिर माझा त्यान ग बाई अडवलं
पाणी अडवून रान भिजवून सोनं ग बाई पिकवल
आला होता घरधणी माझा नवं घर हे बांधलं |

झिम्मा का यह गीत बहोत ही लोकप्रिय है |

अंबा पिकतो रस गळतो
कोकणचा राजा बाई झिम्मा खेळतो
झिम पोरी झिम, कपाळाचा भिंग
भिंग गेला फुटून पोरी आल्या उठून राम राई साई सटयो.

सर सर गाविंदा येतो, मज वर गुलाल फेकीतो, या बाई झिम्मा नाचाया आमच्या वेण्या घालाया, एक वेणी घातली, सोनियाची साखळी
घडव घडव रे सोनारा, माणिक मोत्याचा डोलारा, डोलाराला, खिडक्या आम्ही बहिण लाडक्या
लाड सांगु बापाला, पैसे मांगु कापाला,
गौर बसली न्हायला, शंकर आले पहायला, शंकर आमचे मेहूणे दिड दिवसाचे पाहुणे

1,2,3,4, /1,2,3,4,…………..

झिम्मा के अनेक गीत महाराष्ट्र में आज भी बहोत लोकप्रिय है | एक हाथ का झिम्मा, दोनो हाथों का सादा झिम्मा, चौफुला झिम्मा ऐसे अनेको प्रकारोंसे झिम्मा खेला जाता है |

कोंबडा :- यह खेल में मुर्गे के जैसे बैठा जाता है | नीचे दो पैरो पें बैठकर एक पैर घुटने से उपर किया जाता है और दुसरा पैर निचे होता है | और आगे कुदा जाता है | इस वक्त दोनों हाथ एकही घुटने पर रख दिये जाते है | और गीत गाया जाता है ;

सई बाईचा कोंबडा, आला माझ्या दारी,
घालीन चारा, पाजीन पाणी,
सई बाई चा कोंबडा, पळून आला हळद लावून,
पिवळा केला बाशिंग बांधून नवरा केला,
कुकुचकु, कुकुचकु,

आगोआ – पागोटा :- यह खेल बडा ही ऊर्जा से भरा हुआ है | इस में अकेली लेकीन एकसाथ छ या आठ औरते बडेही जोश के साथ दाया पैर बाये घुटने की औंर ले जाती है | उसी समय दोनो हाथ उपर रखे हुए बाये हाथ से दाये पैर को छू लेते है | यह क्रिया कुदकर कि जाती है | इसमें गाना पूरा होने तक महिलांए पूरे जोश के साथ कुदती और उपर दि गयी क्रिया करती है |

आगोटा, पागोटा, घाली झिंगोटा
मथुरेच्या बागेत जाईन म्हणते
लाल साडी नेसीन म्हणते आगोटा, पागोट
हाँग काँग लेन जाईन म्हणते
झाऱ्या सोऱ्या/ठोक्याचं पातेल आणिन म्हणते आगोटा, पागोटा.

गाठोडे :- मराठी में गाठोड मतलब गठडी है | महिलाएँ निचे बैठ कर दोनो हातों से अपने अपने दोनो अंगुठोंको कस के पकडती है, एक साथ दो महिलाएँ पीठ को पीठ लगाकर बैठ जाती है और गाना शुरु होते ही एक बाये और से और एक दाये और से गोल गोल धुमती है | गाना समाप्त होने तक यह क्रिया शुरु रहती है |

काटवाट कान्हा तेल्याचा घाणा
तेल्याच्या घाण्यावर बसलंय पाखरु
म्हणते तेच माझं लेकरु

आपटा की झपटा :- इस खेल में महिलाएँ एक दुसरे के सामने खडी रहती है | गाना शुरु होने पर होले होले कुदने लगती है | और धीरे धीरे उंचे उंचे कुदती है | ऐसा कुदते वक्त घुटनों से पैर मोडकर वह पार्श्वभाग का लगने चाहीए ऐसा कुदती है |

किकिचं पान :- इस खेल में दो औरते आमने सामने खडे रहती है | दोनो में से एक सामने पैर रखकर घुटने पर बैठ कर एक हाथ माथे पर ऐसा रखती है जैसे हम किसी कि राह देखते है और दुसरा हाथ पिछे कमरपर रखती है | एक की यह क्रिया होती ही दुसरी औरत यही क्रिया करती है | और इस तरह गीत पूरा होनेतक यह क्रिया करती है |

कतकीचं पान बाई केतकी, सागर माझा सुं सुं
आल्या ग बाई गुजरणी, कापूस घ्या गं पीजोनी
कापूस आमचा सरकीचा, बाजार भरला मोत्यांचा कोतकीचं पान बाई केतली

उपर दिये गये पंधरं उदाहरण के जैसे और बहोत खेल खेले जाते है | इन खेलोंमें कुदना दौडना, धुमना, उपर, नीचे बैठना जैसे अने शारीरिक व्यायाम होते है | साथ ही एक दुसरे साथ हसी खुशी के माहोल में गीत के साथ खेला जाता है | इसी लिए मंगलागौरी के खेलों के माध्यमसे माहिलाओंका मानसिक शारीरिक स्वास्थ अच्छा रहता है | और एक दुसरे के साथ रिश्तें भी मजबूत होते है |

भारतीय इतिहासातील कर्तृत्ववान महिला

सहा. प्राध्यापक एल.के. पवार

कला वाणिज्य महाविदयालय, पुसेगाव ता. खटाव जि. सातारा

सारांश: स्त्री-पुरुष समानता हा पहिला टप्पा आहे पण त्याही पुढे जायची गरज आहे. अनेक चळवळी अजूनही याच टप्प्यावर घिरटय़ा घालीत आहेत. स्त्रीची अनेक उपजत सामथ्र्ये या लुटीच्या व्यवस्थेने मारली आहेत. लु टीचा काळ आणि प्रभाव एवढा मोठा आणि भीषण आहे की त्यात ती लुप्त झाली. दिसेनाशी झाली. नष्ट झाली नाहीत. पुरुषांना स्त्रियांची सामथ्र्य स्थळे न दिसणे आपण समजू शकतो, पण स्त्रियांनाही त्यांचा विसर पडला. हे अद्भुत घडले. एक काळ असा होता की, तुम्ही घरच्या खिडक्या दरवाजे बंद केले की जगाचे वारे घरात शिरू शकत नव्हते, पण आता तसे राहिले नाही. तुम्ही कितीही कडेकोट बंदोबस्त केला तरी जगाचे वारे कोठून ना कोठून तुमच्या घरात शिरतेच. तुमच्या इच्छे- अनिच्छेला विचारात न घेता हा महापूर तुम्हाला भिजवून चिंब करतो. ऐंशी-नव्वदच्या दशकापासून हा झंजावात भारतात आला. बाकी त्याने कोणाचे काय झाले कोणास ठाऊक, पण स्त्रियांच्या पंखांना त्यातून बळ मिळाले यात वाद नाही. एके काळी मुलींच्या शाळेत जाण्यावरच बंदी होती. बाईच्या जातीने शिकून काय करायचे? तिने चूल आणि मूल सांभाळायचे असते, असे म्हटले जायचे.

प्रस्तावना

माझ्या मुलीला मराठी शाळेत घालावे का उर्दू शाळेत असा निर्णय करायचा होता तेव्हा एका नेत्याने मला सांगितले होते की, “टाकायचेच असेल तर उर्दू माध्यमात टाक. कारण मुलगी संस्कृतीची वाहक असते. लग्न करून नवऱ्याच्या घरी जाईल.” वगरे.. मी त्यांचा सल्ला ऐकला नाही. याचे मला आज समाधान वाटते. तो काळ आता राहिलेला नाही. मुली शिकू लागल्या आहेत. नोकऱ्या करू लागल्या आहेत. गावोगावीच्या शाळांत पाहिले तर, वर्गात मुलींची संख्या जास्त आणि मुलांची संख्या कमी दिसते. पण महाविद्यालयात अजून ते चित्र पुरते बदलले नाही. पण तेही हळूहळू बदलू लागले आहे. एका गावातील एका बापाची गोष्ट मोठी बोलकी आहे. ती मुलगी चौथीत होती. ती एका मुलाशी बोलली म्हणून तिच्या बापाने तिला बेदम मार दिला होता. गावभर त्या बापाचे कौतुक झाले होते. मुलीच्या पाठी-िपढऱ्यांवर वळ उमटले होते. आठ दिवस ती शाळेत जाऊ शकली नव्हती. मुलीला शिक्षणाची ओढ. ती गुमान शिकत राहिली. बारावीत चांगले गुण मिळाले. इंजिनीअिरगसाठी पुण्यात नंबर लागला तेव्हा तोच बाप तिला पुण्याला घेऊन गेला. फ्लॅटवर राहून तिने तिचे शिक्षण पूर्ण केले. शिक्षण-बंदीपासून आपण एकटय़ा मुली शहरात शिकायला राहू लागल्या आहेत इथपर्यंत आलो आहोत. माझ्या पत्नीकडे जेव्हा पहिला मोबाइल आला तेव्हा तिने मोठय़ा कौतुकाने तिच्या मत्रिणीला तो दाखवला. ती म्हणाली, “अगं बाई, तुला गं कशाला लागतो मोबाइल’ ही म्हणाली, “हा पण (म्हणजे मी) बाहेर असतो अन् मुलीशीही बोलावे लागतंना गं.” त्या काळात आमची मुलगी शहरात शिकायला होती. मत्रिणीने डोळे विस्फारले. भुवया उंचावल्या अन् म्हणाली, “अगं बाई, मुलीला पण मोबाइल दिला की कायतुमचं आपलं जगावेगळंच असतं.” आपण कोणता अपराध केला हे न कळाल्याने ही म्हणाली, “त्यात काय?” त्यानंतर मत्रिणीने दीर्घ प्रवचन दिले. मुलींना मोबाइल दिल्याने काय उत्पात होतात, ते सगळे तिने सांगितले. काही काळ गेल्यानंतर मला त्या मत्रिणीच्या पतीकडे कामासाठी जावे लागले. मी त्याच्या लॅण्डलाइनवर फोन केला. त्या मत्रिणीनेच उचलला. मित्र घरी नव्हता. त्यांनी त्याचा मोबाइल नंबर दिला अन् म्हणाली, “मुलगी आणि ते आत्ताच बाहेर गेले आहेत.” मी मित्राला फोन केला तर तो म्हणाला, “ती फाइल आमच्या स्कूटरच्या डिक्कीत आहे. तू माझ्या मुलीला कॉल करून विचारून घे.” आता यांच्या मुलीला कसा कॉल करायचा असा विचार करीत असतानाच माझा मित्र म्हणाला, “तुझ्याकडे तिचा नंबर आहे कात्याने तो दिला. मी बोललो. तेव्हा मला प्रश्न पडला की, अरे, हिच्याकडे मोबाइल कसा काय? माझ्या मुलीकडे आहे म्हटल्यावर अख्खी संस्कृती बुडायला लागली होती. मग माझ्या लक्षात आले की बदलांचा वेग इतका मोठा आहे की, तो तुम्हाला काय वाटते याचा विचार करीत नाही. या बदलांनीच तर मुलींना आकाश कवेत घेण्याचे बळ दिले आहे. आता हेच पाहा ना. एका बाईंचे यजमान वारलेले. एकुलता एक मुलगा. तो कामासाठी शहरात गेला. तिकडे त्याने दुसऱ्या जातीतील मुलीशी लग्न केले. हिला समजले तेव्हा ती दुखावली.. कोणालाच भेटू नये, कोणाशीच बोलू नये

असे तिला झाले होते. अशा दु:खाच्या जखमेला काळ हाच एकमेव 'विलाज' असतो. काही काळ गेला. तीव्रता कमी झाली. तिने मनाची समजूत घातली. मुलाचे सुख ते आपले सुख. जातीबाहेरची असली म्हणून काय झाले, आपल्याच धर्माची आहे ना. दुसऱ्या धर्माची आणली नाही ना. तिचे दु:ख हलके झाल्यावर ती मत्रिणींना भेटू लागली. दिवाळी जवळ आली तेव्हा तिनेच मुलाला निरोप दिला की, "पहिली दिवाळी आहे. तुम्ही दोघे गावाकडे या." मुलाला आनंद झाला. तो हो म्हणाला. हिला वाटले की नवे जोडपे येणार आहे. आपण त्यांचे कोडकौतुक करू. त्याचबरोबर तिला वाटले जोडप्याला मत्रिणीकडे घेऊन जावे.

तिने मत्रिणीला तसे विचारले. ती फणकारत म्हणाली, "ए बाई, आमच्याकडे आणू नकोस. मीही लेकरा-बाळांची आई आहे. त्यांचे अजून सगळं व्हायचंय. अशा जोडप्यांचं कौतुक पाहिले तर तीही बिघडायची." हिला हे सगळे अनपेक्षित होते. धक्का बसल्यागत झाले. तिने डोळयाला पदर लावला अन् थेट आमच्याकडे आली. आधी रडून ती मोकळी झाली. मी तिला समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला. म्हटलं, "जाऊ दे ना. आपलं लेकरू आपल्याकडे येतेय. आपण करू ते कौतुक खरे." वगरे.एके दिवशी हमसून रडणारी ती बाई काही वर्षांनी आमच्याकडे आली. तिने सांगितले की, वर्षभरापूर्वी तिच्या मत्रिणीचा मुलगा शहरात गेला होता. त्याला बरी नोकरी मिळाली होती. मत्रीण खूष होती. आणि एके दिवशी तिच्या मुलाने लग्न केल्याची बातमी आली. चौकशी केल्यावर कळले की त्या मुलानेही दुसऱ्या जातीच्या मुलीशी लग्न केले होते. म्हणजे बदलांपासून जरी लपायचे म्हटले तरी बदलांचे वादळ तुमच्या घरात येणारच नाही असे होणार नाही.स्त्रियांवर आजही अन्याय होतो. अत्याचार होतात हे खरेच आहे. हजारो वर्षांनंतर व्यवस्थेला बारीकशी चीर पडलीय. त्यातून काही स्त्रिया बाहेर पडत आहेत. स्वातंत्र्याचा मोकळा श्वास घेऊ लागल्या आहेत. या गोष्टी मान्य नसलेले किंवा वखवखलेले काही मारेकरी रस्त्यात दबा धरून बसलेले आहेत. त्यांच्या हातातील तलवारी मुलींचे पंख कापायला अधीर झाल्या आहेत. असे काही घडले तर काही 'थोर महिला' त्या अत्याचारग्रस्त मुलीलाच दोष देतात. ती तशीच होती. तिच्या तशा वागण्यामुळेच असे झाले वगरे. बळी गेलेल्याला दोष देण्याची ही खोड सर्वत्र आढळते. शेतकऱ्याने आत्महत्या केली की म्हणणार, तो दारू पीत होता. पीत नसेल तर म्हणणार त्याचे कोण्या बाईशी लफडे असणार. म्हटले की, नाही हो तसे काही नव्हते. तर शेवटी बायको नीट नसेल असा निष्कर्ष काढून मोकळे होणार.. जो दुबळा घटक प्रतिवाद करू शकत नाही त्यावर आरोप करणे सर्वात सोपे असते. याच सोप्या मार्गाचा वापर अनेक 'थोर' लोक करीत असतात. हा संक्रमण काळ आहे. हळूहळू स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याला लोक रुळू लागतील.स्त्री प्रश्नाकडे पाहण्याचे दोन दृष्टिकोन प्रचलित आहेत. पहिला करुणेचा असतो. सामान्यपणे स्त्रियांची बाजू घेणारे पुरुष स्त्रियांच्या परिस्थितीकडे करुणेच्या नजरेने पाहतात. दुसरा दृष्टिकोन पुरुष जातीकडे तुच्छतेने पाहणारा असतो. त्यांना वाटते की, सगळे पुरुष सारखेच खलनायक आहेत.. दुसऱ्या भागाचे उत्तर फार वर्षांपूर्वी ताराबाई शिंदे यांनी त्याच्या 'स्त्री-पुरुष तुलना' या पुस्तकात दिले आहे. पण पहिल्या भागाचे काय? सुरुवातीला मीही पहिल्या गटात मोडणारा होतो. पण एकदा चेतना गाला (संघर्ष वाहिनीत असताना) म्हणाली, "चल, आपण स्त्रियांच्या बलस्थानांची यादी करू." आम्ही यादी करायला बसलो आणि स्त्री प्रश्नाकडे पाहण्याची एक नवीच खिडकी उघडली. स्त्रियांकडे अशी बलस्थाने आढळून आली जी पुरुषांकडे अजिबात नाहीत. अपत्य जनन हे वेगळेपण सर्वांना माहीत आहे, पण त्याशिवायही अनेक बाबी केवळ स्त्रियाकडे आहेत. उदाहरणार्थ अष्टावधान, उजव्या आणि डाव्या हातातील शक्ती, इत्यादी. स्त्रियांच्या वेगळेपणाबद्दल अलीकडे विदेशात बराच अभ्यास होतो आहे. आपल्याकडे होत असेल तर मला माहीत नाही. या अभ्यासातून अनेक बाबी पुढे येत आहेत. स्त्रियांवर अत्याचार होणे ही पराकोटीची वाईट घटना असते तिची चर्चा होते. ते ठीक आहे. पण स्त्रियांची म्हणून जी बलस्थाने आहेत ती आपण मारली आहेत याची चर्चा होताना फारशी दिसत नाही.

भारतीयकर्तृत्ववान महिला :

झुम्पा लाहिरी:लेखिका झुम्पा लाहिरी या मूळच्या पश्चिम बंगाल राज्यातील आहेत. त्यांचा जन्म ११ जुलै १९६७ मध्ये झाला. `अनअकस्टम्ड` हे त्यांचं गाजलं पुस्तक. त्यांची कांदबरी `नेम सेक` खूप गाजली. या कादंबरीवर चित्रपटही साकारण्यात आला होता. अमेरिकी पुलित्झर पुरस्कार विजेत्या झुम्पा लाहिरी यांना अमेरिकेचे माजी अध्यक्ष बराक ओबामा यांनी आपल्या टीममध्ये सहभागी करून घेतलं होतं.

सुनीता विल्यम्स :मूळ भारतीय वंशाची अमेरिकी अंतराळवीर सुनीता विल्यम्स. सुनीता विल्यम्स हिने अंतराळ विक्रम केला. १२७ दिवस ती अंतराळात राहिली. तिने आपल्या मोहिमेत आतापर्यंत ३२२ दिवसांचा मुक्काम केला. ५० तास पेसवॉक केलाय. विश्व गुजराती सोसायटी तर्फे दिला जाणारा सरदार वल्लभभाई पटेल विश्व प्रतिभा पुरस्कार सुनीताला देण्यात आला.

बचेंद्री पाल :बचेंद्री पाल यांचा जन्म उत्तरकाशी जिल्ह्यातील गढवाली या गावात २४ मे १९५४ रोजी झाला. सामान्य कुटुंबात जन्म झाला असला तरी त्यांनी स्वप्न मात्र मोठी पाहिली. भारतीय गिर्यारोहक म्हणून त्यांनी नाव कमावले. एव्हरेस्ट शिखर सर करणाऱ्या त्या पहिल्या महिला ठरल्या आहे.

किरण बेदी:किरण बेदी या अमृतसरमधील एका मध्यम कुंटुबात मोठ्या झाल्या आहेत. भरताच्या पहिल्या महिला IPS होण्याचा महुमान त्यांनी मिळवला आहे. अनेक महिला त्यांचा आदर्श घेऊन पाऊलावर पाऊल ठेवत आहेत. किरण बेदी पोलीस अनुसंधान आणि विकास ब्युरोचे मोठे पद भुषविले आहे. त्यांनी २००७ साली सेवानिवृत्त घेतली. किरण बेदी १९९४ यांना मगसेचा पुरस्कारही मिळाला आहे. जेल सुधारणा, बाल सुधारगृह इंडिया व्हिजन फाउंडेशनची स्थापना केली.**मेरी कोम :**दोन मुलांची आई मेरी कोम ही वयाच्या १८ वर्षी महिला मुष्टियुद्ध स्पर्धक ठरली. अधिक ताकदवान होण्यासाठी तिने मुलांबरोबर सराव केला. मेरी कोमने अंतरराष्ट्रीय पातळीवर आपला ठसा उमटवला. भारताची विश्वयविजेती मुष्टियुद्ध खेळाडू म्हणून मेरी कोमने ऑलिम्पिकमध्ये चमकदार कामगिरी केली.

पी टी उषा :पी टी उषा या एक यशस्वी भारतीय ऍथलेटिक्स महिला आहे. पी टी उषाने १९८६ साली झालेल्या १०वी आशियाई खेळात भारताचे प्रतिनिधित्व केले होते. त्यांनी चार सुवर्ण आणि कांस्य पदक प्राप्त के

कल्पना चावला :कल्पना चावलाचा जन्म १ जुलै १९६१ रोजी हरियाणातील करनाल गावात झाला होता. कल्पना चावला या भारतीय वंशाची अमेरीकन अंतराळवीर होत्याच शिवाय त्या पहिल्या भारतीय महिला अंतराळवीर देखील होत्या. त्यांच्या यानाने पृथ्वीकडे येताना पेट घेतला आणि त्यात त्यांचा अंत झाला.

मदर तेरेसा :मदर तेरेसा यांचा २६ ऑगस्ट, १९१० रोजी अल्बानियात जन्म झाला. कोलकात्याच्या आणि लंडनच्या रस्त्यावर उभे राहून त्यांनी आपल्या अनाथालयासाठी भाजीपाला आणि अन्नधान्य यांची अक्षरश: भीक मागितली होती. त्यांनी वयाच्या १८व्या वर्षी आयरिश समूहात जाण्यासाठी घर सोडलं. मदर तेरेसा यांनी संस्थेची स्थापना केली. ही संस्था १२३ देशात काम करीत होती. त्यांना 'भारतरत्न' हा किताब देण्यात आलाय. तर गरीब, अनाथ लोकांसाठी काम केले. त्यांना १९७९मध्ये शांततेचा नोबेल पुरस्कार देऊन सन्मानी करण्यात आले.

राणीलक्ष्मीबाई:राणी लक्ष्मीबाई यांना झाशीची राणी म्हणून ओळखले जाते. झाशीची राणी म्हणून ओळखली जाणारी राणी लक्ष्मीबाई या भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी ब्रिटीशांच्या विरोधात लढल्या. १८५७मध्ये त्यांनी ब्रिटीशांविरूद्ध लढा पुकारला.

लता मंगेशकर:शास्त्रीय गायन क्षेत्रातील प्रसिद्ध नाव म्हणजे लता मंगेशकर. गायन आणि अभिनयासाठीच त्यांचा जन्म झाला. ५ वर्षांपासून लतादीदी गायन करीत आहेत. वयाच्या अवघ्या ५व्या वर्षापासून त्यांनी संगीत नाटकात काम करण्यास सुरूवात केली. भारतीय चित्रपट संगीत आणि एकूणच संगीत विश्वाला लाभलेली एक सुरेल दैवी देणगी म्हणजे लता मंगेशकर. त्यांना भारतातील सर्वोच्च भारतरत्न पुरस्कार देऊन सन्मानीत करण्यात आलं.

संदर्भ -

भारतीय महिलांचे स्वातं त्र्य व सुरक्षा - अँड प्रणिता देशपांडे

एक भारतीय स्त्री - चेतन भ्गत

भारतातील महिला सैनिक - रश्मीका सेन

महिला लेखन लिंग - मिरा कोसंबी

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, May 2022, Volume-14 Issue-3

मराठी भाषा प्रचार–प्रसार व संवर्धन ही एक काळाची गरज

प्रा. डॉ. सोनवले राजकुमार रंगनाथ
सहाय्यक प्राध्यापक देशभक्त संभाजीराव गरड महाविद्यालय, मोहोळ, ता. मोहोळ, जि. सोलापूर.
E-Mail: rajkumars.rs28@gmail.com

"वाढवू मराठी, गाजवू मराठी आणि बाळकडू म्हणून पाजवू मराठी"
"लाभले आम्हांस भाग्य, बोलतो मराठी ।"

प्रस्तावना :– महाराष्ट्र राज्याची राजभाषा म्हणून मराठी भाषेला मान मिळालेला आहे. अशा या भाषेला आजच्या विज्ञान युगात व इंग्रजी माध्यमाच्या शिक्षण प्रवाहामुळे उतरती कळा लागलेली आहे असे काहींचे मत आहे, मात्र ते वास्तवाला धरून नाही. त्याबाबतीत या शोधनिबंधात वेध घेतलेला आहे.

मराठी भाषेचा इतिहास :–

मराठी भाषेचा उदय संस्कृतचा प्रभावाखाली निर्माण झालेल्या प्राकृत भाषेच्या 'महाराष्ट्री' या बोलीभाषेपासून झाला आहे असे बहुतांशी मानले जाते. पैठण (प्रतिष्ठान) येथील सातवाहन साम्राज्याने महाराष्ट्री भाषेचा प्रशासनात सर्व प्रथम वापर केलेला आहे. देवगिरीच्या यादवांच्या काळात मराठी भाषा व संस्कृतीची खऱ्या अर्थाने भरभराटी झालेली आहे.

मराठी ही भाषा देवनागरी लिपी वापरून लिहिली जाते. इ.स. १२७८ मध्ये म्हाइभंट यांनी 'लीळाचरित्र' हा चक्रधर स्वामी यांचे वरील चरित्र ग्रंथ लिहिले, त्यानंतर १२९० मध्ये संत ज्ञानेश्वरांनी 'ज्ञानेश्वरी' (गीतेवरील टीका) लिहिली. महानुभाव पंथाने मराठी साहित्यात मौलिक भर घातली आहे. संत एकनाथांनी भारूडे, एकनाथी भागवत भावार्थ रामायण, रूक्मिणी स्वयंवर आदि ग्रंथाची भर घातली. संत रामदास, तुकाराम, चोखामेळा, कर्ममेळा, निर्मलाबाई, सोयराबाई, संत जनाबाई, कान्होपात्रा, सावता माळी, नरहरी सोनार सह होनाजीबाळा, संगनभाऊ, राम जोशी, अनंत फंदी, वामन पंडित, मोरोपंत, श्रीधर, मुक्तेश्वर, महिपती, पंडित कवींनी मराठी भाषा समृध्द, विलोभनीय केलेली आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मराठी साम्राज्याची मुहूर्तमेढ रोवली तर पेशव्यांनी या साम्राज्याचा विस्तार केला. त्यानंतर मराठी भाषेला राजाश्रय मिळाला. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राज्यव्यवहार कोश मराठीत लिहिला. सन १९४७ नंतर स्वतंत्र भारत देशाने मराठीला अधिकृत राज्यभाषेचा दर्जा दिला. सन १९६० मध्ये मराठी भाषिकांच्या एकसंघ महाराष्ट्र राज्यास मान्यता मिळाली आणि मराठीस राजभाषेचा मुकुट प्राप्त झाला.

राजा केसिदेवरायच्या कारकिर्दीत कोरलेला अक्षी शिलालेख हा आजवर सापडलेला मराठी भाषेतील पुराणतम् शिलालेख आहे. त्याच्याही पूर्वी कर्नाटकातील श्रवणबेळगोळ येथील गोमटेश्वरांच्या उंच मूर्तीच्या पायाशी मराठी कोरलेला "चामुण्डराजे करवियले" हा आद्य मराठी लेख समजला जातो. 'अक्षी' हे गाव अलिबागपासून दक्षिणेस ५ कि.मी. अंतरावर आहे. या शिलालेखाचा उल्लेख इ.स. १८८३ च्या कुलाबा गॅझेटिरमध्ये आहे. या शिलालेखावरील लेख देवनागरी लिपीत असून भाषा संस्कृत व मराठी मिश्र आहे. 'लुनया' हे लेख कोरणाऱ्याचे नांव आहे.

भीमा व सीना या नद्यांच्या संगमावरील "कुडलसंगम" या गावात चालुक्यकालीन संगमेश्वर मंदिर आहे. तेथील सभामंडपावर "तुळईवर" अडीच ओळीचा संस्कृत व मराठी मिश्रीत लेख आहे. "वाछितो विजेया होईना" असे मराठीत आहे. शके ९४० मधील हा लेख आहे. त्यापूर्वी दिवेआगर ताम्रपटाचा शोध लागला होता. (शके ९८२)

मराठी साहित्य :–

मराठी संस्कृती व साहित्याबाबतचे इतर काही लेखन आहेत. त्यात कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, बालसाहित्य, ललित लेख, विनोद, मराठी साहित्य संमेलन / अग्रलेख, संपादकीय, स्तंभालेख, समीक्षा, चारोळी, गझल, ओवी, अभंग, भजन, कीर्तन, पोवाडा, लावणी, भारूड, बखर, पोथी, आरती, लोकगीत, गोंधळ, ऊखाणे, वाक्यप्रचार.

ह्यासह मी संत, पंत, शाहिरांचा उल्लेख केलेला आहे, त्यांच्यासह मुस्लीम मराठी संत कवींनी ही मोलाची भर घातलेली आहे. त्यात संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर महाराष्ट्र शासनाने १९ नोव्हेंबर १९६० मध्ये तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या अध्यक्षतेखाली 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती' मंडळाची स्थापना केली होती. त्यापूर्वी श्री. व्य. केतकरांनी मराठीतील पहिला 'ज्ञानकोश' एक हाती लिहिला होता. त्यानंतर 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती' मंडळाने 'मराठी विश्वकोश' हा 'ज्ञानकोशाची' सुधारलेली आवृत्ती काढली.

मराठी भाषा दिवस :–

१ मे हा दिवस 'महाराष्ट्र दिन' वा 'मराठी राजभाषा दिन' म्हणून साजरा केला जातो. त्याशिवाय विष्णू वामन शिरवाडकर उर्फ कुसुमाग्रज यांचा जन्मदिवस '२७ फेब्रुवारी' हा 'मराठी भाषा गौरव दिन' म्हणून साजरा केला जातो.

मराठी पुस्तके :–

'लीळाचरित्र' हा महान ग्रंथ म्हाइभंटांनी लिहून मराठी भाषेचा पाया रोवला. त्यानंतर विविध स्वरूपाचे, विविध विषय, घटनावरती कथा, कादंबरी, नाटक, कविता, पोवाडे, लावणी, कीर्तन, चरित्र, आत्मचरित्र, बखरी, महाकाव्ये, चारोळी, ओवी, अभंग, प्रवासवर्णन,

व्यक्तिचित्रे अशा विविध प्रकारचे साहित्य प्रकार निर्माण झाले. त्यातील कित्येक प्रकाराने जागतिक साहित्यात मानाचे स्थान मिळविले आहे. मराठीत दरवर्षी दोन हजार (२०००) नवीन पुस्तके प्रकाशित होतात तर ५०० दिवाळी अंक प्रसिध्द होतात. खाजगी व सरकारी प्रकाशनांची वार्षिक उलाढाल वेगळी. पाठ्यपुस्तके, धार्मिक, सामाजिक, वैज्ञानिक, वैचारिक, ललित, पर्यावरण इत्यादी ग्रंथांची विक्री २५० कोटी रूपयापर्यंत आहे. तर 'बालभारती' ही सरकारी संस्था दरवर्षी ''८ कोटी'' पुस्तके छापते. भारतातील सर्वात अधिक खपाचे मासिक 'लोकराज्य' आहे. देशातील सर्वात अधिक खपाचे चौथे वर्तमान पत्र 'लोकमत' आहे. तर देशातील एकूण ग्रंथालयातील २५ टक्के ग्रंथालये एकट्या महाराष्ट्रात आहे. तर प्राचीन–अर्वाचीन चरित्र कोश, तत्त्वज्ञान कोश, तुलनात्मक भाषा विज्ञान कोश, वाङ्मय कोश, विश्वकोश, समाज विज्ञान कोश, संस्कृती, स्थल, ज्ञान अशी अनेक कोश मराठीत आहेत. याबाबतीत मराठी भाषेचा जगात दुसरा क्रमांक लागतो, अशी भाषा कोणकोणत्या भागात बोलली जाते, याचा शोध घेतल्यास असे दिसते की, मराठी भाषा मुख्यत्वे महाराष्ट्रासह गोवा, उत्तर कर्नाटक–बेळगाव, हुबळी, धारवाड, बिदर, गुलबर्गा, कारवार, गुजरात–दक्षिण गुजरात, सुरत, बडोदा, अहमदाबाद, आंध्रप्रदेश–हैद्राबाद, मध्यप्रदेश–इंदूर, ग्वाल्हेर, तामिळनाडू–तंजावर, छत्तीसगड, दमण, दीव, नगर, हवेली भागात ही मराठी भाषा बोलली जाते. भारतात ९ राज्ये / ४ केंद्रशासित प्रदेश / व ७२ देशांमध्ये मराठी भाषा बोलली जाते व मराठी लोकांची तेथे वस्ती आहे.

विदेशात–फिजी, मॉरिशस, इस्त्रायल, अमेरिकेची संयुक्त संस्थाने, संयुक्त अरब अमिरात, दक्षिण आफ्रिका, पाकिस्तान, सिंगापूर, जर्मनी, युनायटेड किंगडम, ऑस्ट्रेलिया, न्युझीलंड या देशात मराठी बोलली जाते. असे असताना मराठी भाषेला चांगले दिवस नाहीत. मराठी भाषा नामशेष होत आहे. मराठी भाषेच्या शाळा बंद पडणार ही ओरड कशाला हवी, असा माझा प्रश्न आहे, त्यावर एवढेच म्हणेन 'उघडा डोळे ! बघा नीट'.

विविध साहित्य संमेलने :–

महाराष्ट्रासह देशात मराठी साहित्य संमेलने विविध नावांनी भरली वा भरविली जातात. त्यामध्ये जात, धर्म, सिमा, प्रांत, युवा, महिला, राष्ट्रपुरूषांची नांवे देवून संमेलने होतात.

उदा. – अंकुर मराठी साहित्य संमेलन, अग्निपंख मराठी साहित्य संमेलन, अंध–अपंग मराठी साहित्य संमेलन, महिला मराठी साहित्य संमेलन, अपंग साहित्य संमेलन, अंबाजोगाई, अभंग, अहिराणी, अपरान्त, आगरी, आदिवासी, आदिवासी धनगर आपले साहित्य संमेलन, आंबेडकर विचार वेध, आं. युवा, विद्यार्थी, वैचारिक, फुले–आंबेडकर विचार प्रसार, विचारधारा परिषद, फुले–आंबेडकर कृषी साहित्य संमेलन, फुले–आंबेडकर राष्ट्रीय साहित्य संमेलन, शाहू–फुले–आंबेडकर मार्क्सवादी युवा साहित्य संमेलन, एकलव्य साहित्य संमेलन, औंध, औदुंबर, कडोली, कल्याण, कोल्हापूर, कामगार, कुणबी, कुमार, कोकण, कोळी ग्रामीण साहित्य संमेलन, खान्देशी बोली साहित्य संमेलन, खानापूर, अखिल भारतीय गझल साहित्य संमेलन, संत गाडगेबाबा साहित्य संमेलन, जलसाहित्य, जन साहित्य संमेलन, चक्रधर स्वामी साहित्य संमेलन, नवोदित मराठी साहित्य संमेलन, नवलेखक साहित्य संमेलन, पत्रकार, भारतीय प्राचीन कला, नृत्य संगीत संमेलन, पर्यावरणप्रेमी, स्नेही, युवा संमेलन, पुरोगामी साहित्य संमेलन, मराठी प्रकाशक संमेलन, प्रबुध्द, प्रबोधनकार ठाकरे, विचार, प्रादेशिक साहित्य संमेलन, बसवेश्वर, बहुजन संत साहित्य संमेलन, बहिणाबाई सोपानदेव खान्देश मराठी साहित्य संमेलन, बालनाट्य, बालमित्र, बालकुमा साहित्य संमेलन, बौध्द मालवणी बोली साहित्य संमेलन, महंदबा साहित्य संमेलन, विश्व मराठी साहित्य संमेलन, गोमंतक, उर्दू–मराठी महिला साहित्य संमेलन, विद्रोही, महिला वकिल संमेलन, स्त्री साहित्य संमेलन, मूकनायक, मुस्लिम मराठी साहित्य संमेलन, मूलनिवासी, युरोपीय मराठी साहित्य संमेलन, योग साहित्य संमेलन, रेल्वे साहित्य संमेलन, रोटरी साहित्य संमेलन, वारकरी वऱ्हाडी लोकसाहित्य विचारभारती विचारवेध, विश्वधर्म, व्यापार, विभागीय, छत्रपती शिवाजी महाराज साहित्य संमेलन, शेकोटी, शेतकरी, शिवार, सत्रारी, छत्रपती संभाजी महाराज साहित्य संमेलन, समतावादी–विद्यार्थी, युवा साहित्य संमेलन अशी विविध ४०२ नावांनी विविध भाषा, धर्म, सिमावरून संमेलने भरतात.

मराठी भाषेच्या संवर्धन आणि विकासासाठी कार्यसंस्था व त्यांचे योगदान :–

(१) भाषा सल्लागार मंडळ, (२) भाषा संचनालय, (३) विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, (४) भाषा सल्लागार समिती – या बंद पडलेल्या संस्था. तर विधी अनुवाद व परिभाषा सल्लागार समिती (केवळ अस्तित्वमात्र शिल्लक आहे)

राज्य विकास मराठी संस्था (१९९२) स्थापन झालेली संस्था केवळ पुस्तक प्रकाशन व ग्रंथ प्रदर्शन ही कार्ये करणारी संस्था आहे पण स्थापनेचा मूळ हेतू बारगळलेला आहे.

विदर्भ साहित्य संघ, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, मराठवाडा साहित्य परिषद, कोकण मराठी साहित्य परिषद, बालकुमार साहित्य मंच, अभिजात मराठी भाषा परिषद या सहा संस्था बिनसरकारी आहेत. त्यास शासनाचे योग्य साथ मदत मिळत नाही. तर मराठी भाषा अभ्यास परिषद, मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ या सरकारी संस्था आहेत, त्यांचे ही बिनसरकारी संस्थाप्रमाणेच मराठी भाषा विकास, प्रचार–प्रसार, संवर्धन याबाबतीत काडीमोलाचे कार्य आहे.

१ मे महाराष्ट्र दिनापासून मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा भरविला जातो. म्हणजे १ मे ते १५ मे या कालावधीत साजरा करण्यात येतो. या कालावधीत मराठी भाषा संवर्धनासाठी कुठलेही कार्यक्रम आखल्याचे चित्र महाराष्ट्र दिनी दिसले नाहीत. त्यामुळे फक्त कागदोपत्रीच मराठी भाषा संवर्धनासाठी मलमपट्टी होत आहे हे दृश्य नजरेस पडते. महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेपासून मराठी भाषेला राजभाषेचा दर्जा प्राप्त झाला. राजभाषा मराठी दिवस १९९७ पासून '२७ फेब्रुवारी' स साजरा केला जातो. मराठी भाषेंच्या संवर्धनासाठी १ मे ते १५ मे हा कालावधी 'मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा' म्हणून शासन स्तरावर साजरा करण्यात येतो. पण यंदाचा महाराष्ट्र दिन त्यास अपवाद ठरला आहे. शासन स्तरावर असा कुठलाही उपक्रम राबविला नाही.

वर्धा जिल्ह्यात महात्मा गांधी आंतरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय, महात्मा गांधी ग्रामीण प्रायोगिकी शोध संस्थान (एमगिरी), राष्ट्रभाषा प्रचार समिती या सारख्या आंतरराष्ट्रीय–केंद्रीय स्तरावरील एफ.सी.आय., पोष्ट, रेल्वे ही महत्वाची कार्यालये आहेत. परंतु तेथे मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडाची स्थाधी माहिती, कल्पना सुध्दा नाही. विशेष म्हणजे या ठिकाणी १ मे ला 'महाराष्ट्र दिन' सुध्दा साजरा झालेला नाही. असे प्रकार घडत असतील तर ''मराठी भाषेचा'' पुळका आणून, बोंबलून काय साधणार आहात, असा माझा प्रश्न आहे.

पंधरवडा उद्देश काय ? :–

मराठी भाषेचे वैभव टिकण्यासाठी, वाढविण्यासाठी, ती साता समुद्रापलिकडे पोहचविण्यासाठी, तिच्यात भरभराटी येण्यासाठी, मराठी भाषेचा प्रसार–प्रचार होण्यासाठी व तिचे संवर्धन होण्यासाठी आपण १ मे ते १५ मे या काळात मराठी भाषा संवर्धन पंधरवडा साजरा करतो.

महाराष्ट्रातील अमराठी लोकांत, भाषिकांमध्ये मराठीचा प्रसार–प्रचार होऊनही मराठी भाषा त्यांच्या मुखात व लेखनात यावी याकरीता मराठी भाषा तज्ज्ञ मंडळींकडून कार्यशाळा, शिबिर आयोजित करण्यात येतात. त्यासाठी वक्तृत्व, निबंध, वाचनकट्टा, व्याख्याने इत्यादी माध्यमाचा आधार घेतला जातो. तसेच या स्पर्धांचे आयोजन करावे असे सांगण्यात येते. मराठी वाचन संस्कृती वाढविण्यासाठी मराठीतील अभिजात ग्रंथाची ओळख करून देण्यासाठी तज्ज्ञ व्यक्तींची व्याख्याने, ग्रंथ प्रदर्शन, विविध माहितीपट, मराठी चित्रपट, लोककला, संगीत, भारूड, गौळण, कथाकथन, काव्यवाचन अशा प्रकारचे कार्यक्रम वा स्पर्धा आयोजन अपेक्षित आहे. हे करण्यासाठी तज्ज्ञ व्यक्तींचे मार्गदर्शन घ्यावे, सहकार्य घ्यावे असे सांगितले जाते. मुळात प्रश्न असा आहे की, 'तज्ज्ञ' कोणाला म्हणावयाचे. जे अमराठी आहेत / ज्यांना मराठी भाषेची पूर्वपीठिका, व्याकरण, नियम, अलंकार, मात्रावृत्त, मुळाक्षरे, लेखन, समीक्षक, मासिक, वृत्तपत्रे यांची स्पर्धा साधी तोंडओळख सुध्दा नाहीत ते लोक शासनाच्या "मराठी भाषा–विकास साहित्य, संस्कृती प्रकाशन समिती वा मंडळावर" काम करीत आहेत. मग यक्ष प्रश्न हा उभा राहतो की कार्यक्रम कसे घ्यावेत व असे कार्यक्रम कुणी घ्यावेत. त्यात सर्व प्रथम सर्व जिल्हाधिकाऱ्यांच्या अधिखत्याखालील जिल्हास्तरीय कार्यालये, जिल्हा परिषद मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांच्या स्तरावर, तालुका–ग्रामीण स्तरावर, राज्यातील केंद्र व राज्य शासनाच्या अखत्यारीतील सर्व कार्यालये, मंडळे, सर्व खासगी, सरकारी, व्यापारी, बॅका इत्यादींनी हा कार्यक्रम घेणे अगत्याचे आहे. पण तसे न घडता फक्त शाळा–महाविद्यालयांना सांगितले जाते की असे कार्यक्रम घ्या व त्याचे अहवाल पाठवा. त्यातून काहीच साध्य होणार नाही ना भाषेचा प्रसार–प्रचार, संवर्धन ना विकास ना भरभराटी. केवळ घडेल "बोलाचाच भात–बोलाचीच कडी", "ये रे माझ्या मागल्या टाक, आंबट कण्या चांगल्या", "तेल ही गेले अन तुप ही गेले हाती आले दुभाटणे" अशी अवस्था सर्व कार्यक्रम, व्याख्याने यातून घडेल, बाकी काहीच नाही.

आज आपण समाजात पाहतो आहे की मराठी भाषा ही हिंदी–इंग्रजी मिश्रीत झाली आहे. अनेक खेड्यात रोज बोलली जाणारी मराठी भाषा ही जरी अशुध्द, रांगडी असली तरी सुध्दा ती कानाला गोड व आपली भाषा वाटते. त्यात आपलेपण जाणवते. आजचा तरूण वर्ग इंग्रजी भाषेकडे आकर्षित झालेला आहे. उच्च शिक्षणासाठी परदेशात जातो आणि तेथील बोलीभाषेलाच आपली मातृभाषा समजून मायदेशी आल्यावर सर्रासपणे तिच भाषा वापरतो. त्यामुळे त्या भाषेचे मराठी भाषेवर वर्चस्व प्रस्थापित होते. अशा घटनामुळेच समाजात मराठी भाषेला प्रतिष्ठित भाषेचा दर्जा प्राप्त झालेला नाही. अशा वेळी आपण सर्वांनी मराठी भाषेचा इतिहास, लेखक, समीक्षक, वैचारिक ग्रंथ, प्राचीन ग्रंथ यांची ओळख तरूण पिढीला करून देणे गरजेचे आहे. केवळ बोलण्यातूनच नाही तर आचरणातून व विचारातून देखील मराठी भाषा दिसायला हवी. तरच मराठी भाषा खऱ्या अर्थाने समृध्द वैभव संपन्न, देशीकार लेणे होईल आणि ही जबाबदारी आजच्या तरूण पिढीची आहे. मराठी भाषेचा जागर करून तिचे संवर्धन करून तिला पुन्हा एकदा समाजात, प्रतिष्ठित भाषेचा दर्जा मिळवून देण्याची नैतिक जबाबदारी आता आपली आहे. उठा चला – उठा चला – जागर करू या सारे मराठी आमुची मायबोली । मराठी आमुची शान । एकसुराने गाऊ या तिचे गुणगान ।

पण तसे घडत नाही असे म्हणतात की, 'जेथे पिकते तिथे विकत नाही' महाराष्ट्रात मराठी भाषेबद्दल असेच घडत आहे. आई समोर असताना आईचे महत्व जाणवते का ? नाही असे उत्तर मिळते. आपण जेव्हा काही काळासाठी वा कामासाठी जेव्हा परप्रांतात जातो तेव्हा अनोळखी भाषा सतत आपल्या कानावर पडते. तेव्हा आपण आपली मातृभाषा ऐकण्यासाठी कासावीस होतो.

चुकून आपली भाषा बोलणारी अनोळखी मंडळी दिसली तरी ती माणसे अनोळखी माणसे आपलीशी वाटतात, हे भाषेचे अदृश्य धागे होत.

भारतात 'किमान समान कार्यक्रम' ही संकल्पना सर्व परिचित आहे. सरकार कोणतीही योजना आखते तेव्हा त्यामागे काही तरी दिशादर्शक हेतू असतो. त्यामुळेच या संकल्पनेचा उपयोग होतो, त्यातून मागास, शोषित, वंचित घटकांना त्यांचे हक्काचे स्थान मिळते. पण आपलेचा संवेदनशून्य होत जाणारे मन सध्या हे विसरत चालले आहे की आपली भाषा—आपली मातृभाषा ही सुध्दा जागतिक भाषेच्या रेट्यासमोर, प्रसार माध्यमांच्या प्रभावासमोर तिच्या हक्क—अधिकारापासून वंचित होत आहे. आपल्याच मातृभाषेपासून आपण दूर जात आहोत. मराठी भाषेच्या शुध्दतेला आपण पारखे होत आहोत. एकीकडे इंग्रजीसारख्या भाषेचा धिक्कार, द्वेष करावयाचा नाही पण त्यातील ज्ञान मिळविण्यासाठी चढाओढ वा आव्हान आपण पेलतो. पण आपली मराठी भाषा समृध्द, विकसित करावयाची, तिचा वापर—प्रसार—प्रचार करावयाचा, तसेच तिचे अस्तित्व अबाधित ठेवावयाचे आहे हे आव्हान मोठे आहे. स्वत:ची मूळ भाषा टाकून परकीय भाषा स्विकारण्याची प्रवृत्ती समाजात अधिक वाढत आहे.

प्रत्येक भाषेत असणारी लवचिकता बोलणाऱ्यास सहाय्यभूत ठरत आहे. या घटना वरवर सोप्या वाटत असल्या तरी म्हणाव्या तितक्या सोप्या, सोडून देण्यासारख्या नाहीत. त्या सर्वांचा परिणाम म्हणून काही भाषा काही अंशी सबल बनतात वा बनल्या आहेत. याउलट भाषा अधिक दुर्बल बनताना दिसतात. भाषेतील शब्दसंख्या कमी होते व भाषेचा परिणाम क्षीण होतो. कालपरत्वे या भाषा विस्मरणाच्या वाटेवर पोहचतात. त्याचे उदाहरण पाहता अनेक समाजाने घरात बोलण्याची एक भाषा व घराबाहेर बोलण्याची दुसरी भाषा असा मार्ग पत्करला आहे. त्यामुळे समाजाच्या मुख्य प्रवाहात येण्याची उर्मी, समाजातील वावर, तसेच आपली मराठी वा इतर मूळ भाषा न बोलल्यामुळे अधिकसे न होणारे नुकसान, त्यामुळे मूळ परंपरागत भाषाकडे दुर्लक्ष होत गेले आहे.

आपला देश इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून मुक्त झाला असला तरी सुध्दा इंग्रजी भाषा आपल्या देशात तिचे मूळ घट्ट रोवून उभी आहे. आज अनेक पालक आपल्या मुलांना इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत घालतात व जिल्हा परिषद शाळेच्या गुणवत्तेवर प्रश्नचिन्ह उभे करतात. पण त्यांना हे ही माहित असावे की याच शाळेतील शिक्षक श्री. रणजितसिंह डिसले सारखा गुरूजी, मास्तर 'जागतिक शिक्षक पुरस्कार' स्वत:चा ज्ञान, विद्वता यांच्या बळावर मिळवितो.

या सर्व घटना पाहता असे दिसून येते की, काळ बदलत चालला आहे. या सर्वांमधून पालकांनी योग्य असा धडा घ्यावा, त्यांनी आपल्या मुलांना मराठी माध्यमाच्या त्यातही जिल्हा परिषदेच्या शाळेत घालावे. ज्या पालकांना इंग्रजी भाषा चांगली बोलता व लिहिता येते त्यांनी आपल्या मुलांसाठी इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेचा विचार करावा वा त्यांच्या निर्णयास, विचारास कोणी बदलू शकत नाही. पण सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत सारखेच 'टिवंकल टिवंकल लिटिल स्टार । हाऊ आय वंडर वॉट यू आर ।' असे म्हणत बसू नये. त्याबरोबर आपल्या मुलास 'चांदोमामा, चांदोमामा रूसलास का । निंबोणीच्या झाडामागे लपलास का ।' हे गीत ही शिकवावे ते अगत्याचे आहे. अनेक शिक्षण तज्ज्ञांनी सांगितलेले आहे की, मातृभाषेतून मुले लवकर शिकतात. आजही उच्च शिक्षण मराठी भाषेतून उपलब्ध नाही. एवढेच काय 'मातृभाषा हे शिक्षणाचे माध्यम नाही' त्यामुळे मुलांना आपले विचार मांडण्यास अडथळा येतो आहे. मातृभाषा ही ज्ञानभाषा झाली तर शिक्षण सुलभ होईल. शिकविलेले लगेच समजेल, त्याबद्दल तो विचार करेल व आपले मत आपल्या भाषेत लगेच मांडेल. याचा अर्थ असा नाही की त्यांना परकीय भाषा शिकवू नये, परकीय भाषा जरूर शिकवाव्यात, ह्या भाषांचा आदर करावा, ते करीत असताना आपण आपल्या मराठी भाषेच्या समोर उभी असलेली आव्हाने, संकटे परतावीत. आजचे हे युग माहिती—तंत्रज्ञानाचे युग मानले जाते. संपर्क क्रांतीचे युग मानले जाते. अशा स्थितीत आपण आपल्या दैनंदिन व्यवहारात अशा लहान—लहान कृतीने काही तरी करू? मराठी भाषेचा जाज्वल्य अभिमान नाही तरी किमान मनस्वी अभिमानामधून एखादी छोटीशी कृतीतून मराठी भाषेचा फुलोरा फुलवू. त्यातून मराठी भाषेसाठी सर्वस्वाचा त्याग करणाऱ्या अनेक कार्यकर्ते, सवंगडींना आपली मदत होईल वा 'अल्प योगदान' दिल्याचे समाधान लाभेल. हा 'किमान भाषा वापर' असा कार्यक्रम न ठरता किमान समान कार्यक्रमाच्या धर्तीवर 'भाषा संवर्धन व प्रसार कार्यक्रम' होईल. हल्ली सगळीकडेच जळी—स्थळी—पाषाणी इंग्रजी भाषेचा सर्रास वापर होताना दिसत आहे. अगदी पहिल्याच भेटीत आपण एकमेकास हस्तांदोलन करताना 'हाय, हेल्लो' असे म्हणतो. कामाचे ठिकाण, मंडई, रेल्वे, बस थांबा, हॉटेल, मंदिरे, खेळाची मैदाने येथे इंग्रजीचा वापर केला जातो. त्याशिवाय पत्रव्यवहार, संदेश, कागदपत्रांची भाषा इंग्रजी झालेली आहे. कित्ये महाविद्यालयात फ्रेंच, रशियन, जर्मन अशा भाषा शिकवल्या जातात पण या भाषा शिकत—शिकवित असताना मराठी हा विषय पर्याय म्हणून ठेवणारे ही अनेक विद्यार्थी आहेत हे लक्षात असू द्या. इतर भाषा शिकणे गरजेचे असले तरी ही मातृभाषेतून वा बोलीभाषेतून एकमेकांचे विचार, कल्पना, भावना, संस्कृती एकमेकांपर्यंत पोहचवित आहेत.

काही मराठी वृत्तपत्रे मराठी भाषेला प्राधान्य देवून इंग्रजी शब्द वापरण्याचे टाळत आहेत. परंतु वाचकांची मानसिकता ध्यानी घेता इंग्रजी शब्द, ध्वनी

वाचकांच्या अंगवळणीचे झाल्याने वृत्तपत्रांना इंग्रजी शब्दांचा वापर करणे भाग पडत आहे. शेवटी मराठी भाषा टिकली तरच समाज टिकेल व येणारी पुढची पिढी ही टिकेल. आपली जडणघडण ही आपल्या बोली भाषेमधूनच होत असते. असे असले तरी सुध्दा काही लोकांचा असा समज होवून बसला आहे की, परकीय भाषा आली तरच आपला विकास होईल अन्यथा नाही. पण प्रत्यक्षात तसे घडत नाही. आजही समाजात अनेक असे लोक आहेत की ज्यांनी केंद्रीय लोकसेवा आयोगाची परीक्षा मराठी माध्यमातून देवून वर्ग–१ चे अधिकारी झालेले आहेत. म्हणजे आपल्या प्रतिमेला अधिक वाव हा मराठी भाषेतूनच चांगला मिळणार आहे. आपला खरा संबंध वा ऋणानुबंध हा मातृभाषेशी

मराठी भाषा संवर्धनासाठी काय करता येईल ? :–

(१) सर्व प्रथम आपल्या घरात मराठी भाषेतूनच संभाषण करावे.

(२) समाज माध्यमांवर वा इतरत्र कुठेही लेखन करताना ते मराठीच करावे (व्हॉट्सॲप, फेसबुक, ट्विटर, इन्स्ट्राग्राम).

(३) मराठी भाषेतील गीते ऐकावित.

(४) आपल्या अवती–भोवती रोजच्या व्यवहारात मराठी भाषा सक्तीने नव्हे तर सवयीने वापरावी.

(५) आपल्या घरात, कार्यालयात, समिती, मंडळे इत्यादी ठिकाणी मराठी भाषेतील जाहिराती वा भिंतीपत्रके लावावीत.

(६) मराठी भाषेतील पुस्तकांचे वाचन–पठन–मनन करावे.

(७) इंग्रजी वा इतर भाषेतील पुस्तक वाचायचे असेल तर ते प्रथमत: मराठी भाषांतरीत प्रत वाचावी.

(८) मुलांनाा मराठी शाळेतून शिक्षण द्यावे.

(९) मुलांना मराठी गोष्टींची पुस्तके वाचण्यास द्यावीत.

(१०) मुलांना आपापसात मराठी भाषेमधूनच संभाषण, बोलणे करण्यास प्रोत्साहन द्यावे.

(११) समोरील व्यक्तीला मराठी भाषा समजत असल्यास त्याचा इतर कोणत्याही भाषेतील संभाषणाला केवळ मराठी भाषेतूनच प्रतिसाद द्यावा.

(१२) आपल्या आवडीच्या दर्जेदार श्रेष्ठ मराठी भाषेमधील संकेतस्थळांना, पर्यटन स्थळांना भेट द्यावी.

(१३) शुभेच्छा संदेश पाठवताना संदेशाची भाषा मराठी असावी.

(१४) आपल्या आयफोनवर मराठी भाषेमधून टंकलेखन करण्यासाठी गुगलचे गुगल इनडिक कळ फलक वा युनिकोड हे ॲप वापरावे.

असतो. मातृभाषा ही आपली आईच असते. अशा या मातृभाषेचे संवर्धन आपणच केले पाहिजे असे मला वाटते. मुळात मराठी भाषा जतन करण्यापेक्षा ती अधिक समृध्द झाली पाहिजे. त्यासाठी सर्वात महत्वाचे म्हणजे आपण आपली वाचन संस्कृती जपली पाहिजे, आपली मराठी भाषा समृध्द होण्यासाठी तिचा प्रसार–प्रचार केला पाहिजे, ती सर्वांची भूमिका आहे. आजची तरूण पिढी, त्यांचा सोहळा कार्यक्रम करण्याची पध्दती, वृत्ती, त्यांचे माहिती–तंत्रज्ञानावरील प्रेम, करमणूक प्रधान समाजरचना, दिनविशेष असे अनेक बिंदू लक्षात घेता 'मराठी भाषा संवर्धन दिन' हा कार्यक्रम सहज सोप्या पध्दतीने साजरा होईल असे मला वाटते. त्यात जेवढी म्हणून कृतीशीलतेची भर घालता येईल तेवढे कमीच आहे.

(१५) शाळा, महाविद्यालये, शासकीय–निमशासकीय ठिकाणी आवश्यक तेव्हा मराठीमधूनच अर्ज सादर करावा.

(१६) भोजनालय, दुकाने व खरेदीच्या ठिकाणी मराठी भाषेमधूनच भाषा व्यवहार साधावा (करावा).

(१७) निवेदन, रेडिओजॉकी, दृक–श्राव्य माध्यमे, अंकात्मक माध्यमे, सामाजिक माध्यमे त्यासह अनुवादक–भाषांतरकार, जाहिरात अशा विविध क्षेत्रातील रोजगारांच्या संधीची माहिती नव युवकांना द्यावी.

(१८) मराठी भाषेविषयीचे अनास्था दूर करून तिच्या संवर्धनासाठी जाणीवपूर्वक मराठीमधूनच बोलले पाहिजे व मातृभाषेतूनच शिक्षण दिले वा घेतले पाहिजे.

(१९) प्रत्येकाने मराठी भाषेचा सन्मान करावा व अभिमान बाळगावा. अनेक शतकांची ही भाषा आहे. यासाठी मराठी भाषेला देशात अभिजात दर्जा मिळावा यासाठी प्रत्येकाने प्रयत्न केला पाहिजे.

(२०) शेवटी असे म्हणता येईल "माझ्या मराठी मातीचा लावा ललाट टिळा हिच्या संगाने जागल्या दऱ्याखोऱ्यातील शिळा".

'ಧರ್ಮವಿಜಯ' ಕಾವ್ಯದ ಉತ್ತರನ ಪೌರುಷ

ಡಾ. ಶಂಕರ ಭಟ್ ಪಿ

'ಧರ್ಮವಿಜಯ' ಮಹಾಕಾವ್ಯವನ್ನು ಕೆ ಪರಮೇಶ್ವರ ಭಟ್ ಬಾಳಿಲ ಇವರು ರಚಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಮಹಾಕಾವ್ಯ 2005ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಹವ್ಯಕ ಕನ್ನಡ (ಹವಿಗನ್ನಡ)ದ ಪ್ರಥಮ ಮಹಾಕಾವ್ಯವಿದು. ಕುಂಬಳೆ, ಪುತ್ತೂರು, ಪಂಜ ಸೀಮೆಗಳ ಹವ್ಯಕ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಇದರಲ್ಲಿ ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ವ್ಯಾಸರ 'ಮಹಾಭಾರತ'ದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಕುಮಾರನ ಪಾತ್ರವಿದೆ. ಪೌರುಷದ ಚಿತ್ರಣವಿಲ್ಲ. ಹೆಂಗಸರ ಮುಂದೆಯೂ ಗಂಡಸರ ಮುಂದೆಯೂ ಪೌರುಷವನ್ನು ಕೊಚ್ಚಿಕೊಂಡು ಬಂದು ಈಗ ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲವೆ? ಎಂದು ಬೃಹನ್ನಳೆ ಉತ್ತರನಲ್ಲಿ ಹೇಳುವ ಭಾಗ ಇದೆ.

ಕುಮಾರವ್ಯಾಸ ಮಹಾಕವಿಯ 'ಕರ್ನಾಟ ಭಾರತ ಕಥಾ ಮಂಜರಿ' ಯಲ್ಲಿಯೂ ಉತ್ತರ ಕುಮಾರನ ಪಾತ್ರ ಮತ್ತು ಪೌರುಷದ ಭಾಗ ಬರುತ್ತದೆ. ಪಂಪಭಾರತದಲ್ಲಿಯೂ ಉತ್ತರ ಕುಮಾರನ ಪಾತ್ರವಿದೆ. ಆದರೆ ಅಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಕುಮಾರನ ಪೌರುಷದ ವಿಚಾರವಿಲ್ಲ. ಧರ್ಮವಿಜಯ ಮಹಾಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರನ ಪಾತ್ರ ಮತ್ತು ಪೌರುಷದ ಚಿತ್ರಣವು ಕಂಡುಬರುತ್ತದೆ. ಈ ಕಾವ್ಯದ ಉತ್ತರನ ಪಾತ್ರ ಚಿತ್ರಣದಲ್ಲಿ ಅವನ ಜಂಬದ ಮಾತುಗಳ ಚಿತ್ರಣದಲ್ಲಿ ' ಕರ್ನಾಟ ಬಾರತ ಕಥಾ ಮಂಜರಿಯ ಮತ್ತು ಯಕ್ಷಗಾನದ ಪ್ರಭಾವವಿದೆ. ಹವ್ಯಕ ಭಾಷೆಯ ಸೊಗಡಿನೊಂದಿಗೆ ಉತ್ತರನ ಪಾತ್ರ ಮತ್ತು ಪೌರುಷ ಚಿತ್ರಣವಾಗಿರುವುದು ಮಹತ್ವದ ವಿಚಾರವಾಗಿದೆ.

'ಧರ್ಮವಿಜಯ' ಮಹಾಕಾವ್ಯದ 21 ನೇ ಕತೆಯಲ್ಲಿ ' ಮೂರಿಸಿಕ್ಕಿದ ಮತ್ತೆ'- ಗೋಗ್ರಹಣ, ಉತ್ತರನ ಪೌರುಷದ ವಿಚಾರಗಳಿವೆ. ತ್ರಿಗರ್ತ ರಾಜ್ಯದ ಸೈನಿಕರು ತೆಂಕು ದಿಕ್ಕಿನಲ್ಲಿ ಬಂದು ವಿರಾಟನ ದನ ಕಂಜಿ (ಕರು)ಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುತ್ತಾರೆ. ಮತ್ಸ್ಯರಾಜ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಸೋಲುತ್ತಾನೆ. ಆಗ ತನ್ನ ರಾಜನಿಗೆ ಸೋಲಾದ್ದನ್ನು ತಿಳಿದು ಪೂಜೆ ಭಟ್ಟ (ಧರ್ಮರಾಯ)ನು ಗುಟ್ಟಾಗಿ ಅಡುಗೆ ಭಟ್ಟ (ಭೀಮ) ನಿಗೆ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಭೀಮ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ವಿರಾಟರಾಜವನ್ನು ಬಿಡಿಸಿ ದನಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸಿತರುತ್ತಾನೆ. ಬಳಿಕ ಮರುದಿನ ದುರ್ಯೋಧನ ಸೈನಿಕರು ಬಡಗು ದಿಕ್ಕಿನಿಂದ ಮತ್ಸ್ಯ ರಾಜ್ಯದ ದನಗಳನ್ನು ಕಟ್ಟುತ್ತಾರೆ. ದನ ಕಾಯುವವರು ಸೈನಿಕರ ಪೆಟ್ಟುತಿಂದರು. ಮುದುಕನೊಬ್ಬನು ಓಡಿಬಂದು ಏಳೆಂಟು ಕೂಸುಗಳ ಎದುರಿಗೆ ಸಭೆ ನಡೆಸುತ್ತಿದ್ದ ಉತ್ತರನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ವಿಷಯವನ್ನು ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ನೀವೇ ಬಂದು ದನಗಳನ್ನು ಬಿಡಿಸ ಬೇಕೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಆಗ ಉತ್ತರ ಪೌರುಷ ಆರಂಭವಾಗುತ್ತದೆ.

"ನಿಂಗೊ ಎಂತಕೆ ? ಅಶನ ದೆಂಡಕ್ಕೊ ? ಎಲ್ಲೋರು

ಅವರ ಹಲ್ಲಿನ ತುಪ್ಪಸದ್ದೆ ಬಪ್ಪದೊ ? ಬಡುದು

ಸೊಂಟಮುರುದಲ್ಲಿ ಬೀಳುಸೆಕಾತು ಛೇ|ಹೋಗು" (ಪುಟ 276)

ಎಂದು ಉತ್ತರನು ದೂರುತಂದ ಮುದುಕನಲ್ಲಿ ಶಿಫಾರಸಿನ ಮಾತನಾಡುತ್ತಾನೆ. ಇಲ್ಲಿ ಹವ್ಯಕ ಭಾಷೆಯ ಸಹಜವಾದ ಆಡುನುಡಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸ ಬಹುದಾಗಿದೆ.

-

ಡಾ. ಶಂಕರ ಭಟ್ ಪಿ , ಕನ್ನಡ ಸಹ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರು ಮತ್ತು ಪ್ರಾಂಶುಪಾಲರು

ಸರಕಾರಿ ಪ್ರಥಮ ದರ್ಜೆ ಕಾಲೇಜು ಕನ್ಯಾನ , ದ.ಕ. ಜಿಲ್ಲೆ

ಆಗ ಒಬ್ಬಳು ಕೂಸು (ಹುಡುಗಿ) ಈ ಮುದುಕನಿಂದ ಏನು ಸಾಧ್ಯ. ಅವರನ್ನು ಬಡಿದು ಓಡಿಸಬೇಕಾದರೆ ನೀವೇ ಆಗಬೇಕೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಕುಮಾರವ್ಯಾಸ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಹುಡುಗಿಯರು ಮಾತನಾಡುವ ಸಂದರ್ಭವಿಲ್ಲ. ಧರ್ಮವಿಜಯದಲ್ಲಿ ಹುಡುಗಿಯ ಮಾತು ಕೇಳಿಪೌರುಷದ ಮಾತುಗಳಾನ್ನಾಡುವುದಕ್ಕೆ ತೊಡುಗುತ್ತಾನೆ. ' ತೆಕ್ಕೊ ಹೆರಟತ್ತವನ ರೈಲು' ಎಂದು ಕವಿ ಉತ್ತರನ ನಿರಂತರವಾದ ಮಾತುಗಳಿಗೆ ಸಂವಾದಿಯಾಗಿ ರೈಲು ಪದವನ್ನು ಬಳಸಿದ್ದಾರೆ. ಮುಂದೆ ಉತ್ತರನ ಮಾತುಗಲ್ಲಿ 'ಕರ್ನಾಟ ಭಾರತ ಕಥಾ ಮಂಜರಿ' ಯಲ್ಲಿ ಬಂದ ಭಾಗದ ವಿಚಾರಗಳಿವೆ. ಅದನ್ನು ಹವ್ಯಕ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಆಡುವ ಸಾಮಾನ್ಯ ದೇಸಿ ಮನುಷ್ಯನ ಮಾತಿನಂತೆ ಚಿತ್ರಸಿದ್ದಾರೆ. ಅಷ್ಟು ಮಾತ್ರವಲ್ಲದೆ ಹವ್ಯಕ ಆಡುನುಡಿಯ ಕೆಲವೊಂದು ಮಾತುಗಳನ್ನು ಅಲ್ಲಲ್ಲಿ ಬಳಸಿರುವುದು ಮಹತ್ವದ ವಿಚಾರವಾಗಿ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ.

"ಅರೆಯದ್ದೆ ಬಿಡೆ ಮದ್ದು ಕುಡುಶದ್ದೆ ಬಿಡೆನೋಡಿ
ಎಂತದೂ ಹರಿಯುದ್ಧ ಧರ್ಮರಾಯಂಗೆ
ಸಮ ಮಾಡಿದನ್ನೆ ?
ವಿಷದ ಹಾವಿನ ಪುಂಚ
ಡಂಕಿದ್ದು ಬೇಕೂಪ !" (ಪುಟ 276-277)

ಬಳಿಕ ಅಲ್ಲಿ ನೀಡಿದ ಉಪಮೆಯಲ್ಲಿ ಆಡುಮಾತಿನ ಸತ್ವ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ.

" ಇದು ಹೂಗು ಗ್ರೇ ಶ್ಯೊಂಡು
ಹಾತೆ ದೀಪಕ್ಕೆ ಹಾರಿದ ಹಾಂಗೆ ಅವ ಬಂದ " (ಪುಟ 277)

ಹೂವೆಂದು ತಿಳಿದು ದೀಪಕ್ಕೆ ಹಾರಿದ ಹಾಗೆ ಎಂಬುದು ಸಹಜವಾಗಿ ಹವ್ಯಕರು ಆಡು ಮಾತಿನಲ್ಲಿ ಬಳಸುವ ಉಪಮೆಯಾಗಿದೆ.

ಉತ್ತರನು ಹೀಗೆ ಪೌರುಷದ ಮಾತುಗಳನ್ನಾಡುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಹುಡುಗಿಯರು ಉತ್ತರನನ್ನು ಹುರಿದುಂಬಿಸುವ ಮಾತುಗಳನ್ನಾಡುತ್ತಾರೆ.

" ಹಾರಿಹೋಪಲೆ ಮದಲೆ ದಮ್ಮಯ್ಯ ಹೇಳುಗವ
ನಮ್ಮರಸು ಮಗನ ಕಂಡರೆ ಅಲ್ಲಿ ಅವ ನಿಂಗೊ?
ಈಗ ಭೌ ಭೌ ಹೇಳಿ ಬೀಲ ಮಡಸುಗು ಮತ್ತೆ "
(ಪುಟ 277)

ಇಲ್ಲಿ ಹವ್ಯಕ ದೇಸಿ ಮಾತುಗಳು ಕಾವ್ಯ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸಹಜವಾಗಿ ಬಳಕೆಯಾಗಿದೆ. ಹುಡುಗಿಯರ ಗಾಳಿ ಮಾತುಗಳಿಂದ ಉತ್ತರನು ಉಬ್ಬಿ ಹೋಗುವುದನ್ನು ಹೀಗೆ ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾರೆ.

" ಉತ್ತರಂಗದು ಸಾಕು ಉಬ್ಬು ರೊಟ್ಟಿಯ ಹಾಂಗೆ
ಉಬ್ಬಿ ಅಬ್ಬರು ಸುತ್ತ ಕೇಳಿ " (ಪುಟ 277)

ಉಬ್ಬು ರೊಟ್ಟಿಯ ಹಾಗೆ ಎಂಬ ಉಪಮೆಯು ಉತ್ತರನ ಒಬ್ಬುವಿಕೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಉಬ್ಬಿ ಹೋದ ಉತ್ತರ ಹೀಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ.

" ಪಾಕ ಶಾಲೆಲಿ ಭಟ್ಟ
ಒಡೆಯ ತಟ್ಟುವ ಹಾಂಗೆ ತಟ್ಟಿ ನೆಲ ತೋರುಸುವೆ
ತಿಂದ ಉಮ್ಮಳ ಎಷ್ಟು ಅವನಾಟ ಎನ್ನೆದುರೊ ? "
(ಪುಟ 278)

ಇಲ್ಲಿ ಅಡುಗೆ ಭಟ್ಟನು ಒಡೆಯನ್ನು ತಟ್ಟುವಂತೆ ಕೌರವ ನನ್ನು ನಾಶ ಮಾಡುತ್ತೇನೆಂಬಲ್ಲಿ ಹವ್ಯಕ ದೇಸಿ ಮಾತು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ಆಗ ಹುಡುಗಿಯೊಬ್ಬಳು ನಿಮ್ಮಲ್ಲಿ ಕಾದುವವ (ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವವ) ಯಾರಿದ್ದಾನೆ ಎಂದಳು. ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಉತ್ತರನು ಪೀಠಕ್ಕೆ ಗುದ್ದಿ ಸಿಟ್ಟು ತೋರಿಸುತ್ತಾನೆ. ಉತ್ತರನ ಪೌರುಷದ ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ನಾಟಕೀಯ ಶೈಲಿಯು ಬಳಕೆಯಾಗಿದೆ. ಪರಸ್ಪರ ಸಂಭಾಷಣೆಯೊಂದಿಗೆ ಉತ್ತರನ ಪೌರುಷದ ಚಿತ್ರಣ ತಂದಿರುವುದು ಈ ಕಾವ್ಯದ ವಿಶೇಷತೆಯಾಗಿದೆ.

ಬಳಿಕ ಉತ್ತರನು ಕೌರವನ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ನನ್ನನ್ನು ಎದುರಿಸುವವರು ಯಾರಿದ್ದಾರೆಂದು ಪೌರುಷ ಮಾತುಗಳನ್ನುಡುತ್ತಾನೆ. ಈ ಭಾಗ ಕುಮಾರ ವ್ಯಾಸ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೂ ಇದೆ. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಭೀಷ್ಮನನ್ನು ಮುದುಕನೆಂದು ಚಿತ್ರಿಸಿರುವಲ್ಲಿ ಹವ್ಯಕ ದೇಸಿ ಶೈಲಿಯನ್ನು ಗುರುತಿಸ ಬಹುದಾಗಿದೆ.

"ಒಬ್ಬನೋ, ಗೆಡ್ಡ ತಲೆ ಹಣ್ಣಾದ ಮುದಿ ಭೀಷ್ಮ

ಜೆಪ ಪೂಜೆ ಮಾಡ್ಯೊಂಡು ಇರೆಕಾದ ಅಜ್ಜ ಅವ "
(ಪುಟ 278)

ಒಬ್ಬ ಮುದುಕನ ಸಹಜ ಚಿತ್ರಣವೆಂದು ಇದನ್ನು ಗುರುತಿಸಬಹುದು.

" ಮತ್ತೊಬ್ಬ ತಿಥಿ ಊಟ ಉಂಬ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ದ್ರೋಣ,
ಎಂತ ಹೇಳೆಕು ಆನು! ಬುದ್ಧಿ ರಜ ಇಲ್ಲೆನ್ನೆ ?
ಯುದ್ಧ ಹೇಳಿದರೆಂತ? ಸುಟ್ಟ ವೊಡೆತಿಂಬದೋ?
ಅಲ್ಲ ಮಣಿ ಆಡುಸುತ್ತದೊ ಪೂಜೆ ಮಾಡ್ಯೊಂಡು?
ಉಂಡ ಹೊಟ್ಟೆಯ ಭಾರನೆಗ್ಯೊಂಡು ಅವ ಬಿಲ್ಲು
ಹಿಡಿದು ಕಾದಲೆ ಇದ್ದೊ? ಪಾಪ ! " (ಪುಟ್ಟ 278)

ಇದು ದ್ರೋಣನ ಕುರಿತಾದ ಮಾತುಗಳು. ದ್ರೋಣನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ನಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಪೂಜೆ, ತಿಥಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಕಾರ್ಯಗಳಿಗೆ ಯೋಗ್ಯನೇ ಹೊರತು ಬಿಲ್ಲು ಹಿಡಿಯಲು ಯೋಗ್ಯನಲ್ಲ ಎನ್ನುತ್ತಾನೆ. ಈ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಹವ್ಯಕ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯು ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಭೀಷ್ಮ, ದ್ರೋಣರನ್ನು ಅಸಮರ್ಥರೆಂದು ಪೌರುಷ ಕೊಚ್ಚಿಕೊಳ್ಳುವ ಈ ಭಾಗವು ಕಾವ್ಯ ರಸದ ಆಸ್ವಾದನೆಗೆ ಸೊಗಸಾಗಿ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ.

ಕೀಳು ಜಾತಿಯಲ್ಲಿ ಹುಟ್ಟಿದ ಕರ್ಣನನ್ನು ಕುರಿತು ಹೇಳುತ್ತಾ.

" ಕೌರವನ ಒಟ್ಟಿಗೆ ಸೇರಿ ತಲೆ ನೆಗ್ಗಿದವ
ಆನೆಯೊಟ್ಟೆಂಗಿಪ್ಪ ಆಡುಮರ ಎಳವದೋ ?
ಸರ್ಪದೊಟ್ಟೆಂಗಿದ್ದು ಕೇರೆ ಹೆಡೆ ಬಿಡುಸುಗೋ?" (ಪುಟ 278)

ಕರ್ಣನು ಸಾಮರ್ಥ್ಯವಿಲ್ಲದವನೆಂದು ಆನೆ- ಆಡು, ಸರ್ಪ- ಕೇರೆಗಳ ಹೋಲಿಕೆಗಳನ್ನು ತಂದು ವರ್ಣಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಕುಮಾರವ್ಯಾಸ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದ ವಿಚಾರ, ಹೀಗೆ ಉತ್ತರನು ನಾನಾ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪೌರುಷದ ಮಾತುಗಳನ್ನಾಡುತ್ತಾನೆ. ಆಗ ಎಲ್ಲ ಹುಡುಗಿಯರು

" ಮತ್ಸ್ಯನಗರಿಯ ಅರಸು ಮಗನ ಪೆಟ್ಟಿನ ರುಚಿಯ
ತೋರುಸೆಕು, ಅಯ್ಯಬ್ಬ ! ಹೇಳುಸೆಕು" (ಪುಟ 280)

ಮತ್ಸ್ಯ ನಗರದ ಅರಸು ಮಗನ ಪೆಟ್ಟಿನ ರುಚಿಯನ್ನು ಕೌರವ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ತೋರಿಸ ಬೇಕೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಆಗ ಉತ್ತರನು ನನಗೆ ಸರಿಯಾದ ಸಾರಥಿ ಇಲ್ಲ. ಇದ್ದವನೊಬ್ಬ ನಿನ್ನೆಯ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಸಾರಥಿ ಸಿಕ್ಕಿದರೆ ಕೌರವನ ಕತೆ ನೋಡಬೇಕು ಎಂದು ಎದೆ, ತೊಡೆ ತಟ್ಟಿ ಅಟ್ಟಹಾಸ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಕುಮಾರವ್ಯಾಸ ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಉತ್ತರ ಕುಮಾರನು ತರುಣಿಯರ ಎದುರಿಗೆ ತಾನೇ ಪೌರಷದ ಮಾತುಗಳನ್ನುಡುತ್ತಾ ಕೊನೆಗೆ ತನಗೆ ಸಾರಥಿ ಇಲ್ಲದ ವಿಚಾರವನ್ನು ತಿಳಿಸಿ ಸಾರಥಿ ಇದ್ದರೆ ಕೌರವನ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಹಬ್ಬ ಮಾಡುತ್ತೇನೆಂದು ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಈ ಕಾವ್ಯದಲ್ಲಿ ತರುಣಿಯರೊಂದಿಗೆ ಸಂಭಾಷಣೆ ಇಲ್ಲ. ಆದರೆ ಧರ್ಮವಿಜಯದಲ್ಲಿ ಹುಡುಗಿಯರೊಂದಿಗೆ ಉತ್ತರನ ಸಂಭಾಷಣೆ ಮೂಲಕ ಕಾವ್ಯ ರಚಿಸಿರುವುದು ಸೊಗಸಾಗಿ ಕಾಣಿಸುತ್ತದೆ. ಆರಂಭದಲ್ಲಿ ಹುಡುಗಿಯರ ಮಾತುಗಳು ಉತರನ ಪೌರುಷದ ಮಾತುಗಳು ಹೊರಡಲು ಪ್ರೇರಣೆ ನೀಡುತ್ತದೆ. ಕೊನೆಗೆ ಕೌರವ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೆ ಮತ್ಸ್ಯನಗರದ ಅರಸು ಮಗನ ಪೆಟ್ಟಿನ ರುಚಿ ತೋರಿಸ ಬೇಕೆಂದು ಹೇಳಿದಾಗ ಉತ್ತರನು ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಹೋಗುವುದನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಲು ತನಗೆ ಸಾರಥಿ ಇಲ್ಲದ ವಿಚಾರ ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ.

" ಹೇಂಗೆ ಹೋಪದು? ಹೇಳಿ ಗುಣ ಇಲ್ಲೆ ! ಎನಗೊಬ್ಬ
ಸರಿಯಾದ ಸಾರಥಿಯೆ ಇಲ್ಲೆನ್ನೆ! ಇದ್ದೊಬ್ಬ
ನಿನ್ನೆಯೇ ಯುದ್ಧಲ್ಲಿ ಸತ್ತನ್ನೆ ಈಗೊಬ್ಬ "

ಅದನ್ನು ದೂರದಿಂದ ತಿಳಿದ ಬೃಹನ್ನಳೆಯಾಗಿದ್ದ ಅರ್ಜುನನು ಉತ್ತರೆಗೆ ಸೂಚನೆ ಕೊಡುತ್ತಾನೆ. ಉತ್ತರೆಯು ಅರ್ಜುನನ ಸಾರಥಿಯಾದ ನನ್ನ ಗುರು ಈಗ ನಿನ್ನ ಸಾರಥಿಯಾಗ ಬಹುದು ಎಂದಳು. ಉತ್ತರನು ಬೃಹನ್ನಳೆಯನ್ನು ಕರೆದುಕೊಂಡುಬರಲು ತಿಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಬಳಿಕ ಉತ್ತರನು ಬೃಹನ್ನಳೆಯನ್ನು ಸಾರಥಿಯಾಗಲು ಒಪ್ಪತ್ತಾನೆ. ಕವಚವನ್ನು ಹಿಡಿದುನಿಂತ ಬೃಹನ್ನಳೆಗೆ ಉತ್ತರನು ಕವಚ ತೊಡಿಸುತ್ತಾನೆ. ಉತ್ತರನು ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಹೊರಟಾಗ ಹುಡುಗಿಯರು ಜೈ ಎಂದರು. ಮುಂದೆ ಉತ್ತರನು ಕೌರವನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕಂಡು ಹೆದರುವುದನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ರಥವನ್ನು ನಿಲ್ಲಿಸಲು ಬೃಹನ್ನಳೆಗೆ ಹೇಳುತ್ತಾನೆ. ಉತ್ತರನ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಕೇಳಿಯೂ

ಕೇಳಿಸದಂತೆ ಬೃಹನ್ನಳೆ ರಥವನ್ನು ಓಡಿಸುತ್ತಿದ್ದಾಗ ಮರುಗುತ್ತಾನೆ. ಉತ್ತರನು ಬಳಿಕ ಉಪಾಯವಿಲ್ಲದೆ ರಥದಿಂದ ಹಾರಿ ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಓಡುತ್ತಾನೆ. ಬೃಹನ್ನಳೆಯು ಉತ್ತರನನ್ನು ಹಿಡಿದು ನಿಲ್ಲಿಸಿದಾಗ ಉತ್ತರನ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಕಣ್ಣಿಗೆಕಟ್ಟುವಂತೆ ಚಿತ್ರಿಸಿದ್ದಾರೆ. ನನ್ನನು ಯುದ್ಧರಂಗದಿಂದ ಹೋಗಲು ಬಿಟ್ಟು ಬಿಡು ಎಂದು ಉತ್ತರನು ಹಲವು ಸಲ ಕೇಳಿಕೋಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಬೃಹನ್ನಳೆ ಇವರ ಸಂಭಾಷಣೆಯು ಸೊಗಸಾಗಿ ಮೂಡಿಬಂದಿದೆ. ಉತ್ತರನ ಪೌರುಷದ ಭಾಗವು ನಾಟಕೀಯ ಶೈಲಿಯಿಂದ ಕೂಡಿದೆ. ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ದನ ಕಾಯುವವ, ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಕೂಸುಗಳು, ಉತ್ತರ ಮತ್ತು ಬೃಹನ್ನಳೆ ಇವರ ಸಂಭಾಷಣೆಯೊಂದಿಗೆ ಕಥಾಭಾಗ ಚಿತ್ರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಉತ್ತರನ ಪಾತ್ರವು ಹಾಸ್ಯ ರಸದಿಂದ ಕೂಡಿರುವುದರೊಂದಿಗೆ ಅದಕ್ಕೆ ಪೋಷಕವಾಗಿ ನಾಟಕೀಯ ಶೈಲಿಯು ಬಂದಿರುವುದು ಹಾಸ್ಯ ರಸಾಸ್ವಾದನೆಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾಗಿದೆ. ಉತ್ತರನ ಪೌರುಷದ ಕುರಿತು ಕವಿ ' 'ಎನಗೆಲ್ಲ ಗೊಂತಿದ್ದು ಏವ ಕೆಲಸವೆ ಇರಲಿ, ಎನಗದರ ಮಾಡ್ಲೆಡಿಗು' ಹೇಳಿ ಎದೆ ತಟ್ಟಿದರೆ ಉತ್ತರನ ಸ್ಥಿತಿಯಕ್ಕು ನಿಂಗೊಗೂ ಇರಕಿದರ ನೆಂಪು (ಪುಟ 288). ಯಾವುದೇ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತೇನೆಂದು ಎದೆ ತಟ್ಟಿದರೆ ಉತ್ತರನ ಸ್ಥಿತಿಯಾಗುತ್ತದೆ ಎಂದು ಅರ್ಥಪೂರ್ಣವಾದ ವಿಚಾರವನ್ನು ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಗ್ರಂಥ ಋಣ :

1. ಧರ್ಮ ವಿಜಯ – ಕೆ ಪರಮೇಶ್ವರ ಭಟ್ ಬಾಳಿಲ
2. ಕರ್ಣಾಟ ಭಾರತ ಕಥಾ ಮಂಜರಿ – ಸಂ. ಕುವೆಂಪು ಮತ್ತು ಮಾಸ್ತಿ ವೆಂಕಟೇಶ ಅಯ್ಯಂಗಾರ್
3. ಪಂಪಭಾರತ – ಸಂ. ಕುವೆಂಪು

मैला आंचल और ढोड़ाय चरित्र मानस का तुलनात्मक अध्ययन

असिस्टेंट प्रोफेसर डॉ ० इन्दु कुमारी

स्नातकोत्तर हिन्दी विभाग भू. ना. म. विश्वविद्यालय लालूनगर मधेपुरा, बिहार ग्राम - राजपुर वार्ड नं0-12 . पोस्ट - मानिकपुर , माया + जिला - मधेपुरा बिहार

E - Mail - sahityakardr.indukumari@gmail.com

सार: प्रकाशित होते ही ' मैला आंचल ' अनेक विवादों में घिर गया । एक आरोप यह था कि उपन्यास मौलिक न हो कर सतीनाथ भादुडी के बांग्ला उपन्यास ढोड़ाय चरित्र मानस की नकल है । इस बात को श्री मधुकर गंगाधर ने उठाया । मधुकर जी भादुड़ी और रेणु दोनो से घनिष्ठ रूप जुड़े हुए थे और उन्होने ढ़ोड़ाय चरित मानस का हिंदी में अनुवाद भी किया है । इसलिए मधुकर जी के वक्तव्य को प्रमाणिक मान लिया गया और इस आधार पर मैला आंचल को संदेह की दृष्टि से देखा जाने लगा । मधुकर जी के सामने कुछ ऐसे तथ्यात्मक प्रमाण थे जो आरोप लगाने के लिए उन्हें उकसा रहे थे । रेणु भादुड़ी जी को गुरु तुल्य समझते थे और मैला आंचल ढोड़ाय चरित मानस के बाद रचा गया था । इन बातों के अलावा दोनों कृतियों में समानताएँ थी । दोनों कृतियों न केवल आंचलिक थी दोनों के देश - काल - पात्र भी कमोवेश एक जैसे थे । यहाँ तक कि रेणु के कई दृश्य और संवाद भी हुबहु भादुड़ी जैसे थे । काल दृष्टि से उनमें उल्लेखनीय अंतर था । लेकिन उनमें सादृश्य इतना अधिक था कि काल के अंतर पर ध्यान जाना सहज और आसान नहीं था ।

ऐसे में मधुकर जी की तरह कोई भी आसानी से सोच सकता था कि रेणु ने भादुड़ी की नकल की है । सुबल गांगुली के लेख से पता चलता है कि नकल संबंधी संदेह के निवारण के लिए जब राजकमल प्रकाशन ने भादुड़ी इस बारे में पूछा तो उन्होने मैला आंचल को मौलिक घोषित किया । आगे चलकर मधुकर जी ने अपने पुराने आरोप को नए ढ़ंग से जारी रखा । उन्होने एक लेख लिखा - आमादेर सतीनाथ | यह लेख सुबल गांगुली द्वारा संपादित बांग्ला संकलन सतीनाथ स्मरणे में नहीं छप सका क्योंकि उसमें रेणु के संबंध में अपमानजनक टिप्पणियाँ थीं । इस लेख में मधुकर जी ने भादुड़ी के साथ हुई अपनी बातचीत का हवाला देते हुए जो कुछ लिखा है उसका निचोड़ यह है कि भादुडी ने नकल करने की बात को परोक्ष ढ़ंग से रखा और जैसे ही उन्हे भान हुआ कि अब बात स्पष्ट और प्रत्यक्ष होने लगी है वैसे ही उन्होने अपनी पूर्व बातों का प्रत्याख्यान करना शुरू कर दिया है ।मधुकर जी के अनुसार भादुड़ी जी को इस बात का दुःख था कि रेणु ने भी अपने पात्रों के प्रति वही व्यंग्य और उपहास का रवैया अपनाया है जो स्वंय भादुड़ी जी ने अपनाया था । ध्यान देने की बात यह है कि चित्रणशैली की समानता कोई इतना बड़ा महत्वपूर्ण आधार नहीं है जिसकी वजह से किसी कृति को नकली घोषित कर दिया जाय । पूरी कृति के संदर्भ में चित्रशैली मूल लेखकीय संवेदना की भंगिमा भर होती है । मार्के की बात यह है कि निचले तबके के लोगों में हास्य व्यंग्य और चुहलबाजी की सहज प्रवृति पाई जाती है । और हास्य व्यंग्य उन सभी आचलिक उपन्यासों की एक सामान्य विशेषता है जो ग्रामीण परिवेश को लेकर लिखे गये हैं । इस दृष्टि से राग दरबारी उल्लेखनीय उपन्यास हैं । दोनों कृतियों में अनेक समानताएँ है यह प्रमाणिक तथ्य है । लेकिन यह कहना भी उतना ही प्रामाणिक है कि दोनों दो भिन्न कृतियाँ हैं । समानताएँ कई कारणों से पैदा हुई है । और सुविधा के लिए उन्हें दो वर्गों में रखा जा सकता है अपरिहार्य और प्रभावपरक । अपरिहार्य समानताओं से तात्पर्य ऐसी समानताओं से हैं जो इसलिए आ गई हैं क्योंकि दोनों कृतियों के रचनाकार एक ही भूभाग के रहने वाले हैं और उन्होंने कथाभूमि भी उसी भूभाग को बनाया है । अपरिहार्य समानताओं के अन्तर्गत देश काल पात्र दृश्य और संवाद संबंधी समानताओं को व्यापक दृष्टि से समाविष्ट किया जा सकता है । प्रभावकारक समानताओं के अन्तर्गत ऐसी समानताओं को रखा जा सकता है जिनका संबंध उपन्यास के ढ़ाचे से है । राजनितिक और सामाजिक संघर्ष का जो ढ़ाचा मैला आंचल में मिलता है उसकी प्रेरणा ढोडाय चरित्र मानस से मिली प्रतीत होती है ।

लेकिन इन समानताओं के चलते रेणु की मौलिकता धुमिल नहीं होती | भादुड़ी और रेणु की लेखनीय दृष्टि में बहुत अंतर| भादुड़ी मानवतावादी यथार्थवाद की क्लासिकल परंपरा के लेखक हैं जबकि रेणु रोमांटिक यथार्थवाद के लेखक हैं । भादुड़ी का रचना - फलक व्यापक और करूणा की दृष्टि से अत्यंत गहरा है । रेणु की दृष्टि मानव - नियति को टटोलने वाली नहीं इसलिए उसमें करूणा की गहराई भी नहीं है । भादुडी से नितांत भिन्न रेणु में इन्द्रियार्थवाद मिलता है । रेणु जैसे

ऐन्द्रिय लेखक की कोई दूसरी मिसाल नहीं मिलती । इन्द्रियार्थवाद रेणु की सबसे बड़ी शक्ति और मौलिकता का सबसे बड़ा प्रमाण है । रूप रस गंध तथा स्पर्श उनक लेखकीय चेतना के अभिन्न और अनिवार्य हिस्सा हैं । इनके बिना एक लेखक के रूप में उनकी कल्पना नहीं की जा सकती । चरम ऐन्द्रिय सजगता के कारण वस्तुओं को देखने का उनका नजरिया अलग हैं । इस नजरिया की पहचान इसकी अत्यधिक तात्कालिकता और प्रत्यक्षता है । इन्द्रियाथवाद ने उन्हे कलात्मक मूर्तन की एक भिन्न शैली प्रदान की है । वास्तव में रेणु और भादुड़ी के मिजाज में बहुत अंतर है । उनकी कृतियों का समाजशास्त्र भले ही एक हो, किन्तु उनमें धड़कने वाले दिल अलग हैं , उनकी जुबान और ध्येय पृथक है ।

अःत प्रस्तुत अध्ययन कई दृष्टियों से महत्वपूर्ण है । इससे रेणु और भादुड़ी के बीच मौलिकता क लेकर उठे विवादों के स्थायी हल हो सकेगा । दोनों कृतियों की कलात्मक विशिष्टता निजता मूल्यवत्ता और श्रेष्ठता की सर्वथा नई व्याख्या इस अध्ययन की कठिनाइयाँ उजागर होंगी और उनके निदान की पद्धति भी विकसित होगी । इससे आंचलिक साहित्य से जुड़े अनेक भ्रांतियों और समस्याओं का हल हो सकेगा । तुलनात्मक साहित्य के क्षेत्र में यह अध्ययन एक मानक उपस्थित करने का प्रयास करेगा ।

शोध - प्रबंध की अस्थायी रूपरेखा

मैला आंचल और ढोड़ाय चरित्र मानस का तुलनात्मक अध्ययन

पहला अध्यायः प्ररणा और प्रभाव

अनुसकरण, प्ररणा और प्रभाव की अवधारणाएँ, प्रभाव के भेद, प्रभाव की अनिवार्यता, प्रभाव की वाछनीयता, रेणु पर पड़े प्रभाव संबंधी विवाद, प्रभाव के तुलनात्मक अध्ययन की समस्याएँ

दुसरा अध्याय : रेणु तथा भादुड़ी का लेखकीय व्यक्तित्व

रेणु तथा भादुड़ी का संक्षिप्त जीवन- वैयक्तिक तथा साहित्यिक अभिरूचियाँ , राजनीतिक संबद्धताएँ, जीवन - दृष्टि, रेणु और भादुड़ी की रचना प्रक्रिया एवं लेखनीय व्यक्तित्व का विकास

तीसरा अध्याय : मैला आंचल तथा ढोड़ाय चरित मानस का वस्तुगत अध्ययन

देश, काल और पात्र संबंधी साम्य तथा वैषम्य, आंचलिकता, रूप, रस, गंध, स्पर्श, इन्द्रियार्थवाद, रोमांटिकता, उत्सवधर्मिता, सामाजिक और राजनीतिक संघर्ष, परिप्रक्ष्य और कथ्य

चौथा अध्याय : मैला आंचल और ढोड़ाय चरित्र मानस का शिल्प

औपन्यासिक ढाँचा, भाषिक संरचना, चरित्रांकन की पद्धति, दृश्य और संवाद का संयोजन, वस्तु - विन्यास, प्रभाव की दृष्टि से दो भिन्न भाषाओं का अंतरसंबंध, भादुड़ी एवं रेणु द्वारा प्रयुक्त लोक साहित्यिक तत्व, वृत्तांत, शैली और रूप

पाँचवा अध्याय : मैला आंचल और ढोड़ाय चरित मानस का यथार्थवाद

हिंदी की यथार्थवादी परंपरा और रेणु, बांग्ला की यथार्थवादी परंपरा और भादुड़ी, यथार्थवाद और आंचलिकता, शास्त्रीयता और रामांटिकता, रेणु तथा भादुड़ी की यथार्थवादी दृष्टि और अवदान

संदर्भ ग्रंथ

हिंदी

1. रेणु रचनावली: संपादक भारत यायावर
2. ढोड़ाय चरित मानस: सतीनाथ भादुड़ी / अनुवाद मधुकर गंगाधर
3. हिंदी उपन्यास पर पाश्चत्य: डा ० भारतभूषण अग्रवाल
4. यथार्थवाद: डा ० शिवकुमार मिश्र
5. उपन्यास और लोक जीवन: रैल्फ फॉक्स
6. साहित्य सिद्धांत: रेनेवेलेक ऑस्टिन वारेन
7. हिंदी के आंचलिक उपन्यास: राधेश्याम कौशिक
8. हिंदी उपन्यास: कथा और शिल्प का विकास: डॉ० प्रभाव नारायण टंडन
9. रेणु रचना संचयन: संपादक भारत यायावर
10. फणीश्वरनाथ रेणु: सुरेन्द्र चौधरी
11. जॉर्ज लुकाच का यथार्थ - दर्शन: राजेश कुमार
12. बांग्ला साहित्य का इतिहास: सुकुमार सेन
13. परंपरा, इतिहास बोध और संस्कृति: श्यामाचरण दुबे
14. आलोकचनात्मक यथार्थवाद और प्रेमचंद: सत्यकाम
15. रेणु की नारी सृष्टि: अल्पना तिवारी

16. रेणु का कथा संसार: शेफालिका

17. साहित्य विधओं की प्रकृति: संपादक देवीशंकर अवस्थी

18. फणीश्वरनाथ रेणु: व्यतित्व, काल और कृतियां: गोपीकृष्ण प्रसाद

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email- rbhole1965@gmail.com
Visit-www.jrdrvb.com

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102